

University of Groningen

A Bocskai-felkelés és az európai információhálózatok

Teszelszky, Roger; Zászkaliczky, Márton

Published in:
Aetas

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:
2012

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Teszelszky, R., & Zászkaliczky, M. (2012). A Bocskai-felkelés és az európai információhálózatok: Hírek, diplomácia és politikai propaganda, 1604–1606. *Aetas*, 27(4), 49-121.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

KEES TESZELSZKY – ZÁSZKALICZKY MÁRTON

A Bocskai-felkelés és az európai információhálózatok

*Hírek, diplomácia és politikai propaganda, 1604–1606**

1606. február elején Bocatius János, Bocskai István Magyarország és Erdély fejedelmének követe érkezett Heidelbergbe, ahol találkozott Petrus Brederodiuszal (Pieter van Brederode), aki a Holland Köztársaság ügynöke volt a német területeken.¹ Ez volt az első (de még nem hivatalos) holland–magyar diplomáciai találkozó, amiről tudásunk van. Ugyanakkor ez más szempontból is egy rendkívül fontos esemény volt, ahogyan megtudhatjuk Bocatius emlékiratából, amely 1611 körül keletkezett.² Nem lévén egyik fél udvarában sem, a követek nem pazaroltak időt bonyolult ceremóniákkal vagy drága ajándékcserével, mint sok esetben hivatalos diplomáciai látogatásokkor szokásos volt, inkább egyetlen dologra koncentráltak: az információcserére. A követek megbeszélték saját országuk és Európa politikai helyzetét, valamint kicseréltek több tucat újságot, röpiratot, politikai iratot, nyomtatványt, ábrázolást, levelet és kéziratot, hogy azokat hazavigyék, felhasználják és esetleg

* A kutatást Kees Teszelszky részéről az OTKA NK 81948 számú pályázata támogatta, Zászkaliczky Márton részben egy wolffenbütteli HAB Melon-Sondermittlel ösztöndíj során folytatta 2011-ben. Ezúton köszönjük Doris Teichmannnak, Fazekas Istvánnak, Németh Istvánnak, Almási Gábornak és Kármán Gábornak a segítségüket. Külön köszönjük Papp Sándornak, hogy készülő könyve kéziratát önzetlenül rendelkezésünkre bocsátotta: *Török szövetség – Habsburg kiegyezés. A Bocskai-felkelés történetéhez.* (Kézirat. A kiadás tervezett ideje 2012. Budapest, Károli Könyvek, L'Harmattan Kiadó.)

¹ Lásd arról: Teszelszky, Kees: *Diplomáciai iratok Németalföld és Magyarország között a Bocskai-felkelés alatt (1604–1606)*. In: Bozzay Réka (szerk.): *Debrecentől Amszterdamig. Magyarország és Németalföld kapcsolata.* Debrecen, 2010. 59–89.; uő.: *Magyar misszió, Európai politika. Bocatius János diplomáciai tevékenységei.* In: Horn Ildikó – G. Etényi Nóra (szerk.): *Színlelés és propaganda a kora újkori magyar politikában.* Budapest, 2010.; uő.: *Some international aspects of the Bocskay-insurrection: the Dutch–Hungarian connection.* In: Óborni Teréz – Krász Lila (szerk.): *Tanulmányok Sahin-Tóth Péter emlékére.* Budapest, 2008. 273–280.; uő.: *Üzenet az utazótáskából. Kora újkori diplomáciai kapcsolatok Németalföld és Magyarország között a Bocskai-felkelés alatt.* In: Horn Ildikó – G. Etényi Nóra (szerk.): *Portré és imázs. Politikai propaganda és reprezentáció a kora újkorban.* Budapest, 2008. 127–147.; Teichmann, Doris: *Johannes Bock-Bocatius (1569–1621) – Sorabus Lusatus.* *Lëtópis*, vol. 52. (2005) No. 1. 48–72.; Teichmann, Doris: *Studien zur Geschichte und Kultur der Niederlausitz im 16. und 17. Jahrhundert.* (Quellengeschichtliche Untersuchungen; Schriften des Sorbischen Instituts 16.) Bautzen, 1998. 171–295.

² Bocatius, Ioannis: *Olympias carceraria.* In: Csonka Ferenc (szerk.): *Ioannis Bocatius Opera quae exstant omnia. Prosaica.* (a továbbiakban: OPR) Budapest, 1992. 111–185. Magyar fordítás: Bocatius János: *Öt év börtönben (1606–1610).* Ford., jegyz. és utószó: Csonka Ferenc. Budapest, 1985.; Szelestei N. László: *Bocatius János 1611-ben Kassán megjelent műveiről.* *Magyar Könyvszemle*, 111. évf. (1995) 4. sz. 427–431.

továbbadják másoknak is. Így nemcsak két követ, hanem két információhálózat is találkozott egymással Heidelbergben.

Az elmúlt években több tanulmány született erről a találkozásról és azokról az anyagokról, amelyeket vélhetően egymásnak átadtak, és amelyek címei megmaradtak egy leírásban.³ Ideális esetben azt a célt tűztük volna magunk elé, hogy bemutassuk, milyen információt adott át Bocatius Bocskai nevében, hogyan keletkeztek ezek az információk, mi volt azok legfőbb üzenete, hogyan haladt ez az információ a nyugat-európai információhálózatokon keresztül, ki használta és mire, hogyan változott időközben az üzenet tartalma és funkciója, hogyan értelmezte újra és használta fel saját céljára a befogadó közeg, és arra hogyan reagált az újraértelmezett információ új hallgatósága. Mindezt feltárni azért lenne fontos, mert a Bocskai-felkelés volt az első politikai esemény Magyarországon, amelynek lényegi tevékenysége volt a nyilvános politikai propaganda, amelyről igen sokat és sokan írtak a kora újkori európai sajtóban, és amelynek lefolyásáról sok tekintetben az utókor és a történettudomány is csak szélesebb értelemben vett propagandaszövegeken keresztül tájékozódhat. A mostani tanulmányban azonban nem vállalkozhatunk a teljes szöveg- és információs ciklus rekonstrukciójára, mert egyrészt a külföldi recepcióra vonatkozóan nem állnak rendelkezésünkre további kiterjedt külföldi kutatások révén is csak remélhetőleg előkerülő levéltári anyagok, másrészt a szövegek keletkezésének körülményei, terjedésének csatornái és a sokféle szöveg és szövegváltozat egymás közötti viszonyai sem világosak. Éppen ezért elemzésünkben csak a szövegek keletkezésének rekonstrukciójára vállalkozhatunk, és csupán a holland esetben tudunk vállalkozni azok és az azokban hordozott politikai üzenetek recepciójának feltérképezésére.

Tanulmányunk három főbb részre oszlik: az elsőben felvázoljuk az információtörténet azon általánosabb problémáit, amelyek a Bocskai-felkelés kapcsán merülhetnek fel, illetve felvázoljuk azok kommunikációtörténeti kontextusait. Ez utóbbinak központi része a Habsburg-udvar propagandagépezete teremtette kommunikációs és propaganda-kihívás. A második részben arra vállalkozunk, hogy megvilágítsuk, milyen válaszokat adott a Bocskai-felkelés erre a kihívásra. Ebben azonban nem elégedhetünk meg az információ- és kommunikációtörténeti összefüggések felvázolásával és a szövegek ilyen típusú elemzésével, a forrásbázis bizonytalanságai miatt alapos szövegelemzéseket kell végeznünk. Nyilván lesznek olyanok, akik túlságosan részletesnek vagy szörszálhasogatónak tartják majd elemzésünk messzemenően nem kimerítő mértékű aprólékosságát, de kutatásaink során információ- és kommunikációtörténeti szempontból igen tanulságosnak bizonyult a keletkezés körülményeire vonatkozó tárgyi ismeretek naivitásig menő lecsupaszítása. Írásunk harmadik része pedig kitekintést ad majd a Bocskai-felkelés propagandairatainak holland recepciójára.

Módszertan

Témánk információtörténeti, de az információk áramlása nem vázolható fel azok médiumainak feltérképezése, vagyis keletkezésük történetének és sorsuk alakulásának tárgyalása nélkül. Mivel a korszakhoz hasonlóan a Bocskai-felkelés elsődleges információs médiuma a szöveg, elemzésünk természetesen szöveg-centrikus kell, hogy legyen, és sok tekintet-

³ Bocatiusnál az 1606. februári letartóztatásakor talált nyomtatványok, kéziratok és képek inventáriuma megtalálható a Österreichisches Staatsarchiv Haus-, Hof- und Staatsarchivban (a továbbiakban: HHStA). HHStA Ungarische Akten. Miscellaneae Fasc. 433. Akten, betreff. den Stadtrichter von Kaschau, Johann Bocatius 1606. fol. 36-37. Kiadása: II/B Inventaria. In: OPR 467–481.

ben irodalomtörténeti megközelítésű.⁴ Az információt hordozó szövegek feltárása ugyanis azok tartalmi, filológia és paleográfiai elemzése nélkül alig képzelhető el. Munkánkban ebből természetesen csak ízelítőt tudunk adni, annak teljes feltárása szisztematikusan elvégzett, hosszan tartó műhelymunkát feltételez. Másrészt az információ nem csak semleges hír, hiszen propagandaszövegekben kifejezetten minősített vagy súlyozott, ideológiai alapon szelektált és motivált híreket (is) közvetítettek, amelyen keresztül a híreken túlmutató üzeneteket is közölni szerettek volna. Az információ tehát egyben eszme is, mivel az információkat hordozó szövegekbe eszméket csomagoltak, valamint ideológia, hiszen sok esetben a szerzők világnézetét is közvetítették. Ebből adódóan nem tekinthetünk el az eszmetörténeti nézőpont alkalmazásától, és meggyőződésünk, hogy eszmetörténeti érvekkel is lehet operálni szövegek és hírek történetének megfejtésekor és propaganda-funkcióinak elemzésekor.⁵ Fontos leszögezni, hogy nem tisztán fogalomtörténeti módszertant alkalmazunk a szövegekben közölt eszmék felfejtésekor, álláspontunk szerint ugyanis a fogalmaknak több/többes jelentése is lehet, akár időben és térben változó módon, akár egy időben, ezért elemzésünkben feltesszük, hogy a fogalmaknak nem jelentésük van, hanem „használati értékük”, amely a felhasználáskor – mind a szerző szándékától, mind az olvasó percepciójától függően – változhat és módosulhat.⁶ Ebből adódóan elemzésünk néhol diskurzus- és kommunikáció-elemzés.⁷ A diplomácia és a politikai propaganda mellett természetesen az információ-továbbítás és a politikai kommunikáció egyéb válfajai is szerepet játszottak

⁴ Az irodalom- és retorikatörténeti megközelítés elengedhetetlenségéről a politikai eszmetörténet úgynevezett cambridge-i iskolájának két alapítójától lásd: Skinner, Quentin: *Értelem és retorika Hobbes filozófiájában*. Helikon, 55. évf. (2009) 1-2. sz. 50–69. Figyelemreméltó, hogy a Skinner által szerkesztett *Ideas in Context* sorozat minden egyes kötetében megtalálható leírásban ez áll: „By this means, artificial distinctions between the history of philosophy, of various sciences, or society and politics, and of literature may be seen to dissolve.” Szimbolikusan tekinthető a nyelvközpontú politikai eszmetörténet egyik úttörője, J. G. A. Pocock egy 1994-es beszédében tett megjegyzése is, miszerint „the history of political thought has been becoming all my life less a history of thought than of language, literature”. Mindkettőt idézi Iain Hampsher-Monk: *Speech Acts, Languages or Conceptual History?* In: Hampsher-Monk, Iain – Tilmans, Karin – van Vree, Frank (eds.): *History of Concepts Comparative Perspectives*. Amsterdam, 1998. 37., 40.

⁵ A röplap kutatás, a politikai eszmetörténet és a filológiai orientáltságú irodalomtörténet együttes alkalmazásának kitűnő példája: Malcolm, Noel: *Reason of State, Propaganda, and the Thirty Years' War: an Unknown Translation by Thomas Hobbes*. Oxford. 2007.

⁶ A politikai fogalmak többes vagy többretegű jelentésére alapvető: Zach, Krista: *Begriff und Sprachgebrauch von natio und Nationalität in vorhumanistischen Texten des 13. bis 16. Jahrhunderts aus Siebenbürgen*, illetve *Nation und Konfession in Reformationszeitalter*. In: uő.: *Konfessionelle Pluralität, Stände und Nation, Ausgewählte Abhandlungen zur südosteuropäischen Religions- und Gesellschaftsgeschichte*. Hg. Joachim Bahlcke – Konrad Gündisch. LIT Verlag, 2004. 5–15., 17–48.

⁷ Módszertani kérdésekre: Skinner, Quentin: *Jelentés és megértés az eszmetörténetben*. In: Horkay Hörcher Ferenc (szerk.): *A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe*. Pécs, 1997. 7–53.; Pocock, J. G. A.: *Languages and Their Implications: The Transformation of the Study of Political Thought*. In: uő.: *Politics, Language and Time*. New York, 1971. 3–41.; Trencsényi Balázs: *Politikai nyelv, politikai szemantika: gondolatok a kontextualista-konceptualista eszmetörténeti módszertan kelet-közép-európai adaptációjához*. In: Szekeres András (szerk.): *A történész szerzőszámosládája*. Budapest, 2001. 117–158.; Bene Sándor: *A politika műfajai*. In: Az Eötvös Collegium és a Magyar irodalomtörténet: Tanulmányok. Ed. László Varga. Budapest, 2003. 87–113.; uő.: *Hatalom és értelmiség diskurzustípusai a kora újkorban*. In: *Hatalom és kultúra, I-II*. Az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Jyväskylä, 2001. augusztus 6–10.) Szerk.: Jankovics J. – Nyerges J. 2004. I. 8–28.

az általunk tárgyalandó propagandaszövegek keletkezésekor, mint például a hírszerzés és a kémkedés, valamint a diplomácia egyéb műfajai, de ezeket az alábbiakban nem tárgyalhatjuk. Nézőpontunkat leszűkítjük arra, hogy párhuzamosan vizsgáljuk az eszmét is hordozó szövegek és az azokban utazó, azokba csomagolt eszmék történetét, mindezeket pedig alapvetően úgy, mint a politikai kommunikáció eszközeit – nem adva fel természetesen azon célunkat, hogy alapvetően a Bocskai-felkelés egészéről szeretnénk többet megtudni.

A fentiekből és a forrásadottságok természetéből adódik, hogy a szövegek keletkezésének tisztázása nélkül nem világos az információ útja és nehezen érthetők az információküldés szándékai. A szerzőség kérdését nem önértékén kezeljük, de a szerzőség rekonstruálása a szöveg teremtette kommunikációs pozíció megértését segítheti elő, többek között annyiban, hogy megvilágítja, hol húzódott a személyes álláspont és a propagandaüzenet közötti nem túl éles határvonal. Az üzenetek beszéd- és szövegaktus alapú elemzését viszont csak annyiban végezhetjük el, amennyiben az segíthet a fenti viszonyok és szövegek keletkezésének feltárásában. Külön figyelmet érdemel és elemzésünk egyik hangsúlyos része az általunk ismert szövegek és a kortársak szöveghivatkozásainak összevetése, még pontosabban a fennmaradt szövegtörzsek és kortárs leírásának összehasonlítása. A kortársak ugyanis igen gyakran, több-kevesebb részletességgel hivatkoztak az általuk létrehozott, létrehozandó, olvasott és közvetített szövegekre, a fennmaradt szövegek törzse azonban ezeket nem fedi le teljesen. A szakirodalom többnyire egy-egy szöveg azonosítása esetén használta a szövegekre tett kortárs hivatkozásokat, ugyanakkor egészen világos, hogy igazi eredményt a hivatkozások közel összességének kritikai elemzése hozhat csak. Elemzésünkben igyekszünk a szisztematikus elemzés igényével fellépni, de vizsgálatunkat két fő szempontra vagyunk kénytelenek korlátozni. Egyrészt a szövegeknek az elmúlt kétszázötven év szöveggyűjteményében kialakult datálását összevetjük azokkal az információkkal, melyek a szövegek kortárs leírásaiban azok keletkezésének időpontjára vagy időszakára vonatkoznak, másrészt a szövegek deklarált címzettjeit igyekszünk összevetni a szövegek címzettjeire vonatkozó kortárs megjegyzésekkel, és ezáltal a fennmaradt szövegeket beleilleszteni a szövegeknek a kortárs hivatkozások által leírt keletkezéstörténetébe. Nyilvánvaló, hogy Bocskai visszaemlékezése az egyetlen egységes narratíva a propagandaszövegek keletkezésére nézve, ezért munkájának a szövegek keletkezésére vonatkozó részeit elemzésünk vezérfonalának tekintjük, de egyben folyamatosan kritikai elemzés tárgyává is tesszük.

Információ és információhálózatok

Az információk politikai háttere egyre nagyobb hangsúlyt kap a kortárs koraújkori információtörténeti kutatásokban.⁸ A durhami, groningeri és koppenhágai egyetemeken egy közös tudományos kutatási programjának az volt a célja, hogy kiderítse, mi volt az információ funkciója a hatalom legitimálásában Nyugat-Európában.⁹ Emellett a történeti hálózatkutatás is nagyon népszerű. Egy leideni kutatócsoport az úgynevezett *information brokers* vagy „információs ügynökök”, hírszerzők vagy közvetítők szerepére koncentrált a kora új-

⁸ Lásd: Dooley, B. – Baron, S. (eds.): *The Politics of Information in Early Modern Europe*. London – New York, 2001.; Koopmans, J. W. (ed.): *News and Politics in Early Modern Europe, 1500–1800*. Leuven, 2005.; M. Gosman, M. – Koopmans, J. W. (eds.): *Selling and Rejecting Politics in Early Modern Europe*. Leuven, 2007.

⁹ A projekt címe: *Authority and Persuasion: The Functioning of Commonplaces in Western Europe (c. 1500 – c. 1800)*

kori társadalomban.¹⁰ Egyre több kora újkori információs ügynökről jelenik meg tanulmány, amelyekben a szerzők olyan ügynököknek a nyugat-európai információhálózatban betöltött szerepét igyekeznek megvilágítani, mint például a magyar történelemről gyűjteményt kiadó francia követ, Jacques Bongarsius vagy az említett Pieter Brederodius.¹¹

A korabeli politikai, vallási és gazdasági eseményekről szóló hírek és információk nagyon fontos politikai és kereskedelmi cikkek lettek Európában a 16. század óta. Az európai információpiacon a holland, flamand, német és velencei „hírszerzők” meghatározó szerepet játszottak.¹² Általában diplomaták, kereskedők, lelkészek vagy írók vállalkoztak e feladatra. Az információs ügynökök fontos híreket és releváns információkat küldtek a világ összes tájáról pénzért, más információért vagy ellenszolgáltatásért cserébe, az ottani ügynökök pedig fordították, átdolgozták vagy átírták a nyersanyagot, és továbbküldték a fizető vevőknek Európa minden pontjára.¹³ Nem csak latin nyelvű szövegből lett a hír: még török nyelvből is lefordítottak latinra és németre egy jóslatot az oszmán elleni háborúról 1606-ban.¹⁴

¹⁰ „Double Agents: cultural and political brokerage in early modern Europe” (University of Leiden). Lásd még: G. Etényi Nóra: *Hadszintér és nyilvánosság. A magyarországi török háború hírei a 17. századi német újságokban*. Budapest, 2003. 40.

¹¹ Bongarsiusról lásd: Kohlndorfer-Fries, Ruth: *Diplomatie und Gelehrtenrepublik die Kontakte des französischen Gesandten Jacques Bongars (1554–1612)*. Berlin – New York, 2009²; Kohlndorfer, Ruth: *Jacques Bongars (1554–1612): Lebenswelt und Informationsnetzwerke eines frühneuzeitlichen Gesandten*. Francia, vol. 28. (2004) No. 2. 1–15. Brederodiusról lásd: Teszelszky, Kees: *Pieter Cornelisz Brederode, informatiemakelaar tussen West- en Oost-Europa*. In: Touber, Jetze – Brouwer, Marjan (eds.): *De kaper, de kardinaal en andere markante Nederlanders. Een andere blik op het verleden in dertien levensverhalen*. Bussem, 2010. 20–30.; Sibeth, Uwe: *Der „Friede” als Fortsetzung des Krieges mit anderen Mitteln: Zur Repraesentatio pacis generalis (1607) des Pieter Cornelisz. Brederode*. In: Ehrenpreis, Stefan – Lotz-Heumann, Ute – Mörke, Olaf (Hg.): *Wege der Neuzeit. Festschrift für Heinz Schilling zum 65. Geburtstag*. Berlin, 2007. 479–502. Sibeth, Uwe: *Gesandter einer aufständischen Macht: Die ersten Jahre der Mission von Dr. Pieter Cornelisz. Brederode im Reich (1602–09)*. Zeitschrift für Historische Forschung, vol. 30. (2003) No. 3. 19–52.

¹² Keblusek, Marika – Noldus, B. (eds.): *Double Agents. Cultural and Political Brokerage in Early Modern Europe*. Leiden–Boston, 2011.; Charry, Brinda – Shahani, Gitanjali (eds.): *Emissaries in Early Modern Literature and Culture. Mediation, Transmission, Traffic, 1550–1700*. Farnham–Burlington, 2009. 95–129.; Keblusek, Marika – Cools, H. – Noldus, B. (eds.): *Your Humble Servant: Agents in Early Modern Europe*. Hilversum, 2006.; Keblusek, Marika: *Cultural and Political Brokerage in Seventeenth-century England: the Case of Balthazar Gerbier*. In: Roding, J. – Sluijter, E. J. – Westerweel, B. (eds.): *Dutch and Flemish artists in Britain 1550–1800*. Leiden 2003. 73–81.; Harline, Craig E.: *Pamphlets, Printing, and Political Culture in the Early Dutch Republic*. Dordrecht, 1987.

¹³ Egy magyar szempontból nagyon fontos kézírásos hírgyűjteményt a Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) őriz, MOL E 211 Lymbus III. series. 134 cs. (év nélkül) szám alatt.

¹⁴ Neuwhäuser, Wilhelmus: *Declaratio, oder Erklärung. Über eines Fürtrefflichen Türcken Prophezeung/ so der Türcken Untergang unnd Bekehrung zum Christlichen Glauben meldet: in seiner eigen Sprach vor vielen Jarn selbst gestellt und hinderlassen/ jetzund aber den Christen zum guten auß der Türkischen Sprach transferierten formalien/ in [...] 1594. jar/ zu erst [...] erkläret/ und [...] erleutert ; Unnd dieweil solche damalen in Truck gegebene Erklärung mit allen Sachen in dem nochwerenden Ungerischen Kriegswesen/ unter Türcken unnd Christen/ biß hero zugetroffen [...] / Derwegen durch den ersten Authorem auffß neue ubersehen/ mit viel mehr geheimen puncten zugegeben auffgelöst unnd verbessert worden...* S.l. 1605. Herzogin Anna Amalia Bibliothek Weimar (a továbbiakban: HAAB), O 9 : 605 (32)

Az információt levélformában közölték az ügynökök a megbízókkal, de már újságok is létrejöttek a 16. században.¹⁵ A Fugger család tagjai például magukat újságíróknak (*Zeitungsschreiber*) nevezték.¹⁶ A politikai, gazdasági és egyházi elit tagjai között kereshetjük az érdeklődő vevőket. A magyarországi címzettek között szerepel Wesselényi Ferenc nádor, aki előfizetett az olasz nyelvű hírekre, és Ferenczffy Lőrinc kancelláriai titkár, aki – pozíciójától elvárható módon – bizonyíthatóan megkapott egy nürnbergi újságot.¹⁷ Ha érkezett nyomtatott hír, röpirat vagy más műfajú információ Magyarországra, azt utána gyakran kézírásos formában terjesztették.¹⁸

Propaganda a Bocskai-felkelésben: Pro és Contra

A Bocskai-felkelés I. Rudolf király ellen az első olyan esemény volt Magyarországon és Erdélyben, amelyben az információ, a hír és a propaganda döntő szerepet játszott.¹⁹ Ennek első oka az volt, hogy nagyon gyorsan zajlottak az események, és ezért mindkét oldalnak fontos volt jól tájékozottnak lennie, hogy időben reagálhassanak a váratlan fordulatokra. Másrészt a Bocskai-felkelést nemcsak úgy lehet tekinteni, mint egy uralkodóval szembeni regionális lázadást, hanem mint egy olyan politikai eseményt, amelyben kiemelten fontosak voltak a nemzetközi kapcsolatok.²⁰

Bocskai központ nélküli udvara több módszert alkalmazott, hogy híreket és politikai üzeneteket közöljön a világgal. A Bocskai-udvar által folytatott részben hivatalos, részben

¹⁵ Salamon, Ludwig: *Geschichte des deutschen Zeitungswesen*. Oldenburg, 1906.

¹⁶ Fitzler, M. A. H.: *Die Entstehung der sogenannten Fuggerzeitungen in der Wiener Nationalbibliothek. Veröffentlichungen des Wiener Hofkammerarchives*. Baden bei Wien, 1937.

¹⁷ MOL E 211 Lymbus III. series. 134 cs., fol. 40. Ferenczffy megkapta az újságot 1639. május 18-án Pozsonyban. Idem, fol. 76.

¹⁸ Ezekből több példány is fennmaradt Magyarországon, lásd: MOL E 211 Lymbus III. series. 134 cs., MOL R. 317. Verse, epigrammák, gúnyiratok 1608–1849. fol. 2 (dátum nélkül), MOL E 211, Magyar kamara archivuma Lymbus II. series 113 cs. xlii tétel. 1660–1780. fol. 37.

¹⁹ Vöcelka, Karl: *Die politische Propaganda Kaiser Rudolf II. (1576–1612)*. (Veröffentlichungen der Kommission für die Geschichte Österreichs Bd. 9.) Wien, 1981.; G. Etényi Nóra: *Religió és rebellio. A Bocskai-szabadságharc a korabeli publicisztikában*. *Studia Caroliensia*, 7. évf. (2006) 1. sz. 61–72.; Varga Benedek: *Szemponok a Bocskai-felkelés ideológiájának európai kontextusához*. *Studia Caroliensia*, 7. évf. (2006) 1. sz. 29–41. A Bocskai-felkelést megelőző és követő korszak propagandájának egyes kérdéseire: Bagi Zoltán Péter: *A császári-királyi mezei hadsereg a tizenöt éves háborúban. Hadszervezet, érdekérvényesítés, reformkísérletek*. Budapest, 2011. 15–16., 38–40.; Kruppa Tamás: *A Báthory Gábor a forrásokban: propaganda és ellenpropaganda*. In: Papp Klára – Jeney-Tóth Annamária – Ulrich Attila (szerk.): *Báthory Gábor és kora*. Debrecen, 2009. 37–43.

²⁰ R. Várkonyi Ágnes: *Királyi ajándék. Bocskai István fejedelem közép-európai politikájáról*. In: Krász–Oborni (szerk.): *Redite ad cor*. Budapest, 2008. 249–271.; uő.: *A Bocskai-szabadságharc nemzetközi háttere (Európai jelenlét és magyar történelmi távlat)*. In: Papp Klára – Jeney-Tóth Annamária (szerk.): *„Frigy és békesség legyen...” A bécsi és a zsitvatoroki béke*. Debrecen, 2006. 21–38.; uő.: *Bocskai, a közép-európai realista*. In: Balla Péter et al. (szerk.): *A Bocskai István által vezetett Habsburg-ellenes rendi felkelés kitörésének 400. évfordulója alkalmából rendezett tudományos konferencia előadásainak szerkesztett anyaga*. Budapest, 2006. 5–27.; Sahin-Tóth Péter: *A francia külpolitika és a Bocskai-felkelés*. In: Glatz Ferenc (szerk.): *A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára*. Budapest, 1993. 123–131.; Makkai László: *Bocskai és európai kortársai*. *Történelmi Szemle*, 17. évf. (1974) 4. sz. 483–494.

magánlevelezés volt az információcsere legismertebb formája.²¹ A híreket, röpiratokat és más politikai jellegű írásokat a Bocskai által szervezett országgyűléseken is terjesztették.²² Bocskainak és követőinek politikai üzenetét levélváltásokban, szónoklatokban, kiáltványokban, országgyűlési irományokban, röp- és gúnyiratokban, katonaénekekben, képekben és szertartásokban lehet nyomon követni.²³ A hírek és jelentős események dal formában a Bocskaihoz csatlakozott néphez is eljutottak, hasonlóan a holland felkeléshez,²⁴ azaz olvasni nem képes emberekhez is.

A Bocskai-felkelés igazi nemzetközi propagandaháborúba torkollott 1605-ben, amikor is mindkét oldal megpróbált politikai támogatást szerezni más országokban. A hírterjesztés kulcsfontosságúvá vált a háborúban, ahogyan a bebörtönözött Bocatius is megemléltette valóságában megkínzása után, amikor a császárnak megígérte, hogy Bocskai ellen iratokat fog írni: „Akkor őfelsége közvetítése és intézkedése nélkül említett nyomtatott írásaimmal ellenük őfelségének többet lehetnék hasznára, mint néhány ezer katona.”²⁵

A Bocskai-propaganda számára legnagyobb kihívását az jelentette, hogy a felkelés folyamán Bocskai igen rossz hírnevet szerzett Európában 1605 elején. Bocatius is említi: „Ezért a magyar név, amely kezdetben megnyerő ügye miatt nagyon is kedves volt az evangéliumi embereknek, ekkor már az ellenségeink különféle s nemegyszer hamis mendemon-

²¹ Thaly Kálmán (szerk.): *Bocskay István Leveles-könyve 1605. márc. 20. – ápr. 29.* Magyar Történelmi Tár (a továbbiakban: MTT), 19. kötet. Budapest, 1874. 66–69., 107–108.; *Bocskai István Levelek.* Válogatta, a bevezető tanulmányt írta és a jegyzeteket összeállította: Benda Kálmán. Budapest, 1992.; Molnár, Andrea: *Fürst Stefan Bocskay als Staatsmann und Persönlichkeit im Spiegel seiner Briefe, 1598–1606.* München, 1983. Benda kiadásában a többi fennmaradt forrással ellentétben nem közölte a kalandos sorsú Leveleskönyv eredetijének lelőhelyét, feltehetőleg nem volt róla tudomása, időközben azonban előkerült: MOL E 211 XXXII. Lymbus II. series 1605–1606. 113 cs. Fol. 10–33, Bocskay leveleskönyvének töredéke. 1605. márc. 20. – ápr. 29., 9r–33v; Balázs Mihály: *Ecsedi Báthori István levelei Bocskaihoz* (1605. március 8. – július 12.). In: *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* Tom. X–XI. (1971) 43–49.; Vadász Veronika: *Egy prédikátor levelei Bocskaihoz 1605 tavaszán.* Aetas, 20. évf. (2005) 3. sz. 155–161.

²² Lásd: „*De victoria a Colonitzio reportata.*” In: *Acta Conventus per Stephanum Bocskay de Kiss-Maria, ope Literarum Encyclicarum ad Diem 17am Aprilis in Szerench indicti.* = MOL N 49 Arch. Regnicola. Lada L. *Diaeta Antiquae.* Fasc. A. Fol. 25r.-v., „*De clade Haidonis a praesidia Epperiensis illata.*”, idem, fol. 25v.-26r. (Valószínűleg nem a szerencsi országgyűlésen hangzottak el vagy terjesztették, hanem egy másik gyűlésen, mert a kézirat 1605. augusztus dátummal ellátott dokumentumot is tartalmaz.) Egy vélhetően német nyelvű röpirat másolata ebből a gyűjteményből: „*Echo de rebus Hungaricis*”, idem, fol. 23r.-v. Egy német nyelvű gúnyirat és egy latin nyelvű gúnyvers: idem, fol. 38v.-39r.

²³ Péter Katalin: *A magyar nyelvű politikai publicisztika kezdetei.* Budapest, 1973. 5–7.; G. Etényi Nóra: *A Bocskai-szabadságharc európai propagandája.* Confessio, 3. évf. (2006) 1. sz. 12.

²⁴ Debrecenis, Joannes S.: *Militaris congratulatio Comitatus Bihariensis: Ad Illustrissimum Principem et Dominum, Dn. Stephanum Bocskai de Kis Maria...* Debrecen, 1605. RMK I. 397.; Kozocsa Sándor: *Históriás ének Bocskay Istvánról. (Erdélyi tudományos füzetek).* Kolozsvár, 1936.; *Régi Magyar Költők Tára XVII. század 1. Szerk. Klaniczay Tibor – Stoll Béla.* Budapest, 1959. Vö.: a híres holland nyelvű „*Geuzenliedboek*”-kal a németalföldi felkelésről és a Bocatius csomagjaiban meglevő németalföldi propagandalokkal. Grijp, Louis Peter: *Gruwelijk geblèr of indringende voordracht? De performance van het straatlied.* Literatuur. Magazine over Nederlandse letterkunde, vol. 21. (2004.) No. 1. 20.

²⁵ „...durch gemelte öffentliche Schreiben die ihrer Mayestät mehr dienen sollen als etlich 1000 Soldaten aufs best undt möglichst mich brauchen lassen.” *Confessiones* I. [Ultimo mense Augusto 1606] In: OPR 238.

dái által kezdett gyűlöletessé és bemocskolttá válni.²⁶ Bocskai megtépázott reputációjának tényét, valamint pletykák és rémhírek terjedését Filiczki János is megerősíti levelében.²⁷ Mindez, vagyis Bocskai „rossz sajtója” többek között azért volt lehetséges, mert a Rudolf császár által rendelt propaganda több újságot, röpiratot és rézmetszetet jelentetett meg Bocskairól.²⁸

Bocatius elmeséli például, hogy Nürnbergből érkezett egy röpirat (*tractatus Germanicus Noribergae publice*), aminek az volt az üzenete, hogy a magyarok átpártoltak a törökökhöz.²⁹ Ez a röpirat azonos lehet a Johann Knorr által 1604. decemberben kiadott *Warhafftige Neue Zeittung* című újsággal, ahogyan Etényi Nóra kimutatta.³⁰ A címlap szerint a hír forrása Prága volt, hasonlóan más, hasonló tartalmú röpirathoz, amit számos kinyomtatott császári levél és röpirat is mutat.³¹ Több röpirat képpel is bemutatta, milyen kegyet-

²⁶ Uo. Annyira rossz volt Bocskai hírneve, hogy nevét Sziléziában mumusként használták síró gyerekek fegyelmezésére. Rimay János, Bocskai udvarnok szerint: „Mint az sleziajaniák nem regen Botskaival ijegették az ö syroo giermekieket.” Rimay János beírása Antonio Bonfini Decades 1568-as, a Magyar Akadémiai Könyvtárban meglevő példányban, RMK III. 1024. Lásd: Ritoókné Szalay Ágnes: *Rimaiana*. Irodalomtörténeti Közlemények, 86. évf. (1982) 5-6. sz. 666.

²⁷ „Bocskairól naponként más-más mendemondák terjengenek. Mondják, hogy ariánus, hogy rebelis, hogy hazaáruló s hitszegő a németekkel szemben, és inkább a törököket szolgálja; egyszer azt beszél, hogy fogságba esett, s hogy körülzártá őt a katonaság, aztán azt, hogy kisiklott a gyűrűből, ismét máskor azt, hogy el van vágva a hadserege, de azt is mondják, hogy Kassát a hajdúk eladták a töröknek, és még vagy hatszázféle egyéb hír járja, ám ezek egymásnak csaknem mind ellentmondanak.” Benda Kálmán, *Filiczki János levele 1605-ből*. Acta Historiae Litterarum Hungaricarum XIII. Szeged, 1973. 88. A levél eredetije: The National Archives, London, State Papers [a továbbiakban: SP] 80/2, fol. 15-22.

²⁸ *Warhafftiges und New Außgegangenes Schreiben Römischer Key. Majest. unterm Dato den 15. Januar. instehenden 1605. Jahrs/ an einen Fürsten des Reichs geschrieben: Darinnen Außführlicher Bericht/ des jetzt gantz gefährlichen Kriegßwesens in Ungern/ Auch was von An. 1603. biß hieher wider den Türcken gehandelt/ So wol auch der schädlichen Faction un[d] vielerley Empörungen/ so sich in Siebenbürgen durch getrieb etlicher FeldObersten mit dem Anhang vieler meineydigen Heyducken angesponnen/ Und wie ihr böser Intent und Vorhabens endlich an Tag kommen ...* [S.l.], 1605. Das Verzeichnis der im deutschen Sprachraum erschienenen Drucke des 17. Jahrhunderts vd17.de (a továbbiakban: VD) 14:078623H. SLUB Dresden: Hist.Hung.438,32, *Warhafftige neue Zeitung/ Wie und was massen sich deß Sigismundi Bathori Mutter Bruder Stephan Botschkai genandt/ gegen unserm Christlichen Keyser/ sampt dem Deutschen Kriegßvolck/ trewloß und Meineydig verhalten/ dem Türcken gehuldet/ und sich ihm untergeben*. Prag, 1605. VD17 32:634415P. HAAB, O 9 : 605 (30).

²⁹ Bocatius: *Öt év*, 18. = OPR 120.

³⁰ *Warhafftige Neue Zeittung: Wie und was massen sich deß Sigismundi Bathori Mutterbruder/ Steffan Botschkay genant/ gegen unserm Christlichen Käyser/ sampt den Teutschen Kriegßvolck/ Trewloß und Mainydig verhalten: Sich dem Türcken gehuldigt und untergeben. Auch/ wie die Vöstung Caschau/ Von den unserigen den 2. tag/ diß Monats Decembris/ Erobert und eingekommen*. Nürnberg, 1604. Bayerische Staatsbibliothek München (a továbbiakban: BSB): Res 4 Turc. 86,16. App. H. 682. A különböző példányoknak eltérő címlapja lehet, ami több kiadást vagy utánnymást is feltételez. Lásd: G. Etényi: *Religió és rebellió*, 63–64.

³¹ *Hoge und nötige Betrachtung/ Was sich die Römische Keyserliche Mayestat/ unser aller gnedigster Herr/ wegen Oberkreiß Ungern und den Siebenbürgen/ Und auch sonderlich dem Herrn Putzkey gegen Caschau eine Botschafft abgefertiget/ und einen Anstand gemacht/ von dem 28. Junii/ biß auff den 1. Augusti : Erstlich gedruckt zu Prag/ bey Nickel Strauß/ Im Jahre 1605*. [S.l.], [ca. 1605]. VD17 32:634399R. HAAB Weimar: O 9: 605 (33). Gewisse vnnd erschrockliche neue Zeitung auß Grätz Wien Preßburg vnd Prag. Was sich Innerhalb Achtdagen jnn Vngern verlossen, hat vnd noch täglich zutregt Nemlich wie der Botschkay oder die Heyduggen vnd an-

lenül bánt Bocskai a jezsuitákkal.³² Bocskai személye jezsuitaellenes gúnyiratokban is előfordult, sokáig kitűnően lehetett vele riogatni.³³ Ezzel párhuzamosan az oszmánellenes propaganda is folytatódott a német területeken.³⁴

A Bocskai-ellenes propagandában a császáriak három érvet használtak: 1. jogtalan ellenállás a törvényes uralkodó ellen; 2. Bocskai oszmán támogatása és kapcsolata; 3. Bocskai személyes hite és vallása (tudniillik ariánusnak nevezték) és kegyetlen bánásmódja a jezsuitákkal.³⁵ Emiatt Bocskai ellenpropagandája is három oszlopon nyugodott: 1. Az ellenállás legitimálása; 2. az oszmán–magyar szövetség megmagyarázása és igazolása; 3. Bocskai személyes hitének és vallásának apológiája.

Bocatus a Habsburg-ház által rendelt propaganda külföldi hatását is említi a fejedelem előtt: „Gyakran megmutatva a Fejedelemnek német barátaim leveleit, amelyekből többek között azt is megtudhattuk, hogy külföldön milyen sok balítélet kering arról a magyar megmozdulásról, s hatásuk alatt kígyónál-békánál jobban gyűlölik országunkat, amely tapasztalni fogja az egész keresztyén világ bosszúját.”³⁶ Bocatus szerint a bosszú abból fog állni, hogy a német fejedelmek pénzzel támogatni fogják Rudolf császárt: „A német fejedelmek mint a helyzet urai hatalmas népükkel együtt az ellenségeink tájékoztatása alapján

dere Abgefallene meineydtige Hungern, mit den armen Chrisien so jümmerlich vnd erbärmlich vmbgehen. Regensburg, Gräf; 1605.

³² *Warhafftige neue Zeitung/ was swich in Siebenbuergen zugetragen // den 12. Martij/ Anno 1605. da die Jesuiter von Clausenburg entlassen/ vnd des newen Herrn // Potschkai nicht haben erwarten wollen/ vnd sich etliche auff eine Windmuellen versteckt haben.* [1605]. Lásd: Paas, John Roger: *The German political Broadsheet 1600–1700.* Volume I: 1600–1605. Wiesbaden, 1985. P-56. 165.; G. Etényi: *Religió és rebellió*, 69. *Gewisse vnnd erschrockliche neue Zeitung auß Grätz Wien Preßburg vnd Prag. Was sich Innerhalb Acht Tagen jnn Vngern verlossen, hat vnd noch täglich zutregt Nemlich wie der Botschkay oder die Heyduggen vnd andere Abgefallene meineydtige Hungern, mit den armen Chrisien so jümmerlich vnd erbärmlich vmbgehen.* Regensburg, 1605, *Absurda, absurdorum absurdissima; Jeusita, Index & signum ultimi iudicij, tuba Antikristi, astutissimus turbator imperiorum, vaferrimus supressor ecclesiarum, Jesuita; hoc est, capituli Jesuitici conventus super testiculis nupenima habitus in loco quodam celebrenima, anno 1605.* [1605], *Capituli Jesuitici Conventus Nuperrimehabitatus in loco quodam celebri Olomucij Anno 1605.* [1605] Lásd: G. Etényi: *Religió és rebellió*, 69. Naumann, Viktor: *Der Jesuitismus: eine kritische Würdigung der Grundsätze, Verfassung und geistigen Entwicklung der Gesellschaft Jesu, mit besonderer Beziehung auf die wissenschaftlichen Kämpfe und auf die Darstellung von antijesuitischer Seite.* Regensburg, 1905. 343.

³³ Paas, John Roger: *The German political Broadsheet 1600–1700.* P-57. 166. *Capituli Jesuitici conventus nuperrime habitus in loco quodam celeberrimo Austriae anno 1605. 2. Maji. Jesuita.* Későbbi kiadásban kis eltérésekkel: *Capitulum Jesuitarum: Habitum Olmucii In Moravia: Insurgente Botsckai*, 1610, HAB 160.16 Quod. (29). Érdekes módon a riogatás egyik erőteljes érve („*Botsckai vult testiculos nostros detondere*”) még Bocskai halála után sem vált időszerűtlenné a javított, (eddig Hungarikaként nem katalogizált) második kiadásban, miközben a szöveg szerzője tudatában volt Bocskai „kegyetlen” halálának („*Quod mor crudelis amputabit Botsckai truculenter*”).

³⁴ *Von Gottes Gnaden/ Wir Maximilian/ Pfaltzgrave bey Rhein/ Hertzog in Obern und Nidern Bayrn/ [et]c. [...] Geben in unser Hauptstatt München/ den 15. Julij Anno 1605.* [S.l.], 1605. VD17 12:128151W. BSB München: 2 Bavar. 960, III, 22.

³⁵ „...Követek és levelek útján jelentették a Vezérnek, hogy Németországban kétségbe vonják az ő személyes hitét és vallását, ariánusnak nevezve őt azt erősítgetik, hogy Bocskai számára nincs ennél az eretnekségnél kedvezőbb...” Bocatus: *Öt év*, 18. = OPR 120.

³⁶ Bocatus: *Öt év*, 16. = OPR 118.

érthető méltatlankodással fogják megnyitni pénzesládáikat [...] a mi mielőbbi pusztulásunkra.”³⁷

Összetettebb kép alakulhat ki ugyanakkor, ha figyelembe vesszük a prágai udvar és a német fejedelmek egymás közötti levelezését és a Bocskai-felkelésnek a birodalmi belpolitikában elfoglalt szerepét és hatását.³⁸ Folyamatos belső birodalmi vitákat³⁹ tükröz az a eset is, amikor Rudolf udvara a birodalmi segély érdekében azt az erősen torzított képet közli Bocskai mozgalmáról a szász választóval, hogy az ariánus Bocskai és népe nem kíméli a németeket, az evangélikus papokat megöli. A választó viszont válaszában közli, hogy Magyarország zavarát nagyrészt a jezsuiták okozták, akik „a szent ágostai hitet is üldözik”, és „csak a vallásszabadság helyreállítása segíthet”.⁴⁰ Nem mellesleg a német választók is tájékoztattak voltak hírlevelekből és diplomáciai jelentésekből, többek között akár Bocatius iratai révén is a katonai és politikai eseményekről, beleértve Belgiojoso kassai tevékenységének részleteit is.⁴¹ Voltak viták ugyanakkor a választók között is, de nem csak elvi kérdé-

³⁷ Bocatius: *Öt év*, 16–17. = OPR 118.

³⁸ Evans–Thomas (eds.): *Crown, Church and Estates*, i. m.; Pálffy Géza: *Bündnispartner und Konkurrenten der Krone: die ungarischen Stände, Stefan Bocskai und Erzherzog Matthias 1604–1608*. In: Bůžek, Václav (Hg.): *Ein Bruderzwist im Hause Habsburg (1608–1611)*. České Budějovice, 2010. (Opera historica, 14.) 363–399.; Ritter, Moriz: *Briefe und Akten zur Geschichte des dreissigjährigen Krieges in den Zeiten des vorwaltenden Einflusses der Wittelsbacher. I. Die Gründung der Union, 1598–1608*. München, 1870.; Stieve, Felix: *Vom Reichstag 1608 bis zur Gründung der Liga*. München, 1895. (Briefe und Akten zur Geschichte des Dreißigjährigen Krieges, 6.) 46–63.

³⁹ A prágai udvar és a német választók Bocskai felkelésének ügyében folyt levélváltásainak dokumentumaiból kivonatokat közölt Marczali Henrik: *Regeszták külföldi levéltárakból II*, Történelmi Tár (a továbbiakban: TT), 1878. 915–923. (1605. jan. – 1606. jan.) és Ritter: *Die Gründung der Union*, 431–455. A protestáns választók egymást is tájékoztatták a katonai és politikai hírekről és álláspontjukról, esetenként kortárs röplapokat is elküldtek egymásnak. A nyomtatott szövegek azonosítása és a levélváltás dokumentumainak és a résztvevők álláspontjának részletes feldolgozása még várat magára. Az eredeti dokumentumok többnyire Dresdenben és Münchenben található.

⁴⁰ Rudolf instrukciója a szász választóhoz küldött követe részére a török elleni segély ügyében – Rudolf császár II. Christian választóhoz (Marczali összefoglalója): „Bocskay török segélylyel, fenyegetéssel »uud durch vertröstete keinem Regenten mögliche und den Underthanen selbst schädliche Libertät« Magyarország nagy részét elfoglalta. Bocskay arianus és népe semmi vallású németet nem kímél, az ágostai papokat is leölte. Ha véget nem vetnek, új paraszt-lázadás lesz az eredmény. Minden erőködésünk dacára hadaink folyton fogynak. Segélyre van szükség. Most 7-8000 ember többet használ, mint később 5-ször annyi. Mivel gyorsabban küldjön puszkásokat Bécsbe.” Prága, 1605. jan. 10. (Mell.) Marczali: *Regeszták*, 915.

⁴¹ A kassai eseményekkel és különösen Belgiojoso tevékenységével kapcsolatban számos irat keringett szerte Európában, az iratok pontos azonosítása és számbavétele azonban még várat magára. Az egyik közismert irat (Warhafftige undt Beweisliche Articul, lásd még később), amely Szamosközy gyűjteményében is fennmaradt, a német területeken nyomtatásban is terjedt (lásd: Marczali: *Regeszták*, 923–924.), ugyanakkor több különböző irat is létezhetett, mivel Szilágyi az elveszett iratok között is felsorol egy „1604. Belgiojoso kassai kapitán dolgai” címűt. Lásd: Szilágyi Sándor (szerk.): *Szamosközy István történeti maradványai. 1542–1608*. (Monumenta Hungariae Historica. Scriptores XXX.) IV. Budapest, 1880. XV. Ez lehetett az alábbi, több külföldi gyűjteményben megtalálható irat is: *Kurzer Bericht des Prozesses, so der Feldoberster in Ober-Ungarn in Hinwegnehmung der Kirchen zu Caschau ... vorgenommen*. Nationaal Archief, Den Haag, Staten-Generaal, nummer toegang 1.01.02, inventarisnummer 6035. Címleírás alapján: „Wahrhafter und kurzer Bericht über den Prozess des obersten Feldhauptmanns in Oberungarn Grafen Jacobus Belgiojoso wegen der Einnahme der Kirche in Kaschau ... (1604)” (Prager Univ.-Bibliothek, Sig. XVII. D. 20) lásd: Frantisek Miloslav Kouba, *Querela stavů českých r. 1611*. (Eine Beschwerde-

sekben. Ezek során a kerületi és birodalmi gyűlések és a hadisegélyezés kérdését is felvetették; a Bocskai-kérdésnek tehát volt nagyon is praktikus vonatkozása a birodalmi belpolitika szempontjából.⁴² A fő kérdésnek azonban a vallásszabadság és Bocskai felkelésének megítélése számított.

Egyes német protestáns birodalmi rendek ugyanis lelkiismereti alapon nem voltak hajlandók hitsorsosaik ellen harcolni, lévén szerintük a felkelők többnyire protestánsok, és a császárt a vallásszabadság megadására kérték. Ahogy Fridrik pfalzi választó is kijelentette, „a magyar lázadást csak a vallás elnyomása okozta”, ezért csak „a vallásszabadság állíthatja ott helyre a rendet”. Móríc hesseni gróf praktikusabb véleménye szerint a lázadás elfojtása veszélyes is lenne, mert mind a török oldalára kergetné a magyarokat, vagy legalábbis a várható nagy emberveszteség meggyöngíténé a birodalom védelmét a törökök szemben, ezért békéltető követeket kellene küldeni a császárhoz és Bocskaihoz. A szász választó szerint azonban a protestáns birodalmi rendek összefogása sértené a katolikus rendeket, és a törökbarát lázadó Bocskai nem is érdemel méltányos elbánást, hanem erősen kell ellene fellépni. Ahogy arról Bocatiustól is értesülhettünk, a császárhű II. Christian „nem volt éppen jóindulatú a magyarok iránt”, sőt véleménye szerint „Bocskay a *religio* érdekében kelt fel, de csak a *régió* volt szívében. Nem a pápistákat, hanem a németeket üldözi. És ha más-ként akarna is eljárni, nem szabad, a török kezében van.”⁴³ Ez a vélemény nem állt messze a prágai udvar álláspontjától, mivel még Mátyás szerint is a németek iránti roppant gyűlölet hajtotta Bocskait, aki török segéllyel az ország ura akart lenni, miközben „a vallás csak ürügy”. A szász választónak 1605 márciusában írt levele szerint a magyar lázadást „egy török oltalom alatt álló erdélyi úr, Bethlenem Gábor indította meg, ki Erdély-fejedelemségére tört”, és jobb híján rábírta Bocskait a felkelésre.⁴⁴ Ezzel szemben az egy hónappal korábban férje ügyében Prágában intézkedő Pálffy Katalin az írta férjének, Illésháznak, hogy azon túl, hogy a prágai udvar nagyra értékeli Illésházy császár iránti hűségét és azt, hogy nem vett részt „ebben a feltámadásban”, békülékenynek mutatkoztak a magyarok iránt, és hajlandók a múlt hibáit kijavítani, ahogyan a kassai kapitány is büntetésre számíthat, „miért

schrift der böhmischen Stände vom J. 1611.) Královská Česká Společnost Nauk, Sitzungsberichte der Königl. böhmische Gesellschaft der Wissenschaften in Prag, 1901, VIII, 2. és „Die historische periodische Literatur Böhmens, Mährens und Oesterr.-Schlesiens. 1900–1901. (Mit Nachträgen zum Berichte für das Jahr 1899).” *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, Bd. 24. (1903). 331. Ugyanennek az iratnak egy másik példánya Drezdában: *Kurzer Bericht des Prozesses, so der Feldoberster in Ober-Ungarn in Hinwegnehmung der Herchen (!) zu Cossen (!) vorgenommen*. 1604. Lásd: Weinart, Benjamin Gottfried: *Litteratur des Staatsrechts und der Statistik von Sachsen*. Bd. 2.: enthaltend die Litteratur der Statistik, Meissen: Erbstein 1802. VIII. (Nr. 33) 119. Erster Anhang. Verzeichnis der auf der Churf. Bibliothek in Dresden befindlichen Mscte. Im Schranke I, 33.

⁴² Sokat elárul a Bocskai-felkelés jelentőségéről Pálffy Kata levele férjének: Pálffy Kata levele 1605. április 18. „Az császár elküldött volt az imperiombeli herczegökhöz, hogy segítséget adjanak Bocskay ellen, és azok oly választ adtanak, hogy megbékélték vele, és lecsendesítse ezt az dolgot, mert ők keresztyén ellen segítséget nem akarnak adni. Az török ellen, az mit ezelőtt, ezután is készek segiteni, de az mit ez ideig is adtak, azt sem tudják, hová lett. Ezen annyira megharagudt volt és megbúsult volt az császár, hogy két étszaka keveset aludt miatta, és negyed napig senkit eleiben sem bocsátott, hanem addig törte faggatta magát, hogy azt gondolták, hogy ismét írjanak az imperiumbeli herczegökhöz, és szépen írtak immár nekik, és meg is kérik őket, hogy segéljenek, és egy titoktanácsot küldtek be hozzájuk, immár azt nem tudják, mit fognak mivelni.” *Alsó-sztrégovai és rimai Rimay János államiratai és levelezése*. Kiadta: Ipolyi Arnold. Budapest, 1887. 131.

⁴³ Marczali: *Regeszták*, 918.; Ritter: *Die Gründung der Union*, 431–439., 443., 446–447., 453. etc.

⁴⁴ 1605. Március, Marczali: *Regeszták*, 917.

indított ő háborúságot ott alatt az religio miatt”.⁴⁵ Pár hónappal később Geitzkoffers császári tanácsos azon véleményét fejt ki, miszerint „az egész történet tanúsítja, hogy ily felkelést, melyben a szabadság és vallás forog kérdésben, győzelmek által nem lehet elfojtani”, a kibékülésig azonban „erélyesen kell ellenállani, és ha lehet, Bocskai tanácsosai között vizsályt támasztani”. Eltekintve a Rudolf és Mátyás politikája közötti jelentős eltéréstől, az udvar legalább kétféle kommunikációja közötti kontraszt több mint szembetűnő, miközben az is nyilvánvaló, hogy a prágai udvar is különféle üzeneteket küldött különböző politikai tényezőknek, illetve a különböző erőcsoportok egymáshoz és néha időben önmagukhoz képest is eltérő nézeteket vallottak. A Bocskai diplomácia megnyilatkozásainak pedig ezzel a propaganda-gépezettel kellett versengenie.

Bocaius szavaiból nyilvánvaló, hogy ő és Bocskai udvara tisztában volt a szimulációs és disszimulációs propaganda-technikák jelenlétével és jelentőségével, valamint a hírek és az információk felhasználásának fontosságával, ahogy egy ellenpropaganda kialakításának szükségességével is. Bocaius szavai természetesen normatív értéket kölcsönöznek Bocskai üzeneteinek, vagyis azok egyértelműen leplezett propaganda-megnyilvánulások voltak. Másrészt Bocaius bizonyos információkat elhallgatott, ismét másokról pedig nem volt tudomása. Következésképpen a konkrét hír- és propagandairatok keletkezése tekintetében nem teljességgel megbízhatók szavai, azok technikáinak és csatornáinak feltérképezése vonatkozásában azonban munkája kiemelkedő forrás.

A Bocskai-felkelés propagandaszövegei

A Bocskai-felkelés propagandaszövegei elsősorban az országgyűléseken születtek: 1604 novemberében a kassai részgyűlésen, 1605 áprilisában a szerencsi gyűlésen, ahol Magyarország fejedelmévé választották Bocskait, és 1605 októberében–decemberében Korponán. Az 1604. szeptemberi részgyűlést a felső-magyarországi vármegyék és városok képviselői számára Giacomo Barbiano, Belgiojoso grófja, a frissen kinevezett felső-magyarországi főkapitány hívta össze. Ott a nemesek kijelentették, hogy mivel nemcsak nemesi előjogaikban, tulajdonukban, hanem vallásukban is erőszakos, törvénytelen teherterítést szenvedtek, „vétlen önvédelem” eszközéhez fognak folyamodni.⁴⁶ A nemesek nyilvános végzésein kívül kül-

⁴⁵ „Négy követet választottanak Bochkaihoz: egyet Thurzó György uramot, másikat Nyári Pál uramot, ismét két németet. Az instructiót is megírták immár, és erősen ajánlják magokat, hogy soha szemökre sem vetik magyaroknak ezt az feltámadást, és mindennek megengedik, és az mi nehézség vagyon, mindent megjobbituak. De mikor bocssáskák el az követeket, nem tudhatni, mert csak egy napról másra halogatják az dolgot, késedelmes az ő dolgok. Az kassai generálist is fölhivatta az császár ilyen okkal, hogyha meg nem mentheti magát, mindjárt fölakasztassa, miért indított ő háborúságot ott alatt az religio miatt, és ő császár parancsolatját mutatta róla, az ki az császárnak hírével nem volt, és az oppavai dolog is hogy nem volt hírével, az ki miatt igen haragszik az császár az cseh cancellariusra.” Datum Pragae 10. Februarii, anno 1605. In: *Rimay*, 125. Elemzi: Ötvös Péter (szerk.): *Pálffy Kata leveleskönyve, Iratok Illésházy István bujdosásának történetéhez 1602–1606*. Szeged, 1991. 64–65. Nem mellesleg Pálffy Kata korábban idézett március 18-i levele szerint Illésházynek mégsem szabad bíznia a prágai udvar jóindulatában. „Nem tudom micsoda püspöknek és papnak írt Kegyelmed valami levelet; azt az levelet mindjárt az herczegnek küldték, hogy az császárnak is fölküldje, és Bécsben megemendálták, úgy küldették ide az császárnak. Azért kérem Kegyelmedet, ne higgyen Kegyelmed nekik, mert bizony még nincsenek jó szívvvel Kegyelmedhez.” *Rimay*, 131.

⁴⁶ „contra eiusmodi illegitimos impetitores [...] Status et Ordines cum inculcata tutela defensuros sese retulere”, Monumenta Hungariae Historica, Harmadik osztály, Magyar országgyűlési emlékek, szerk. Fraknói Vilmos és Károlyi Árpád. Budapest, 1874–1917. (a továbbiakban: MOE) X., 590. Vö.: Nagy Gábor: *Lux veritatum (Bocskai, szabadság, harc)*. In: Tanulmányok Bocskai Ist-

földnek szánt propagandaszöveg nem készült. Az 1606-os kassai gyűlések pedig már első-sorban a kiegyezés feltételeiről tárgyaltak, az ekkor született iratokat ezért nyilván csak a béketárgyalások menetével és dokumentumaival együtt lehetne érdemben elemezni, amitől itt több okból is tartózkodnunk kell. Az országgyűlések és részgyűlések közötti időben szintén születtek diplomáciai levelek, azok azonban leginkább Bocskai nevében íródtak vagy külföldi követjárással voltak kapcsolatosak. Tekintve, hogy a gyűlések története a leginkább dokumentált, ezért a szövegek keletkezését megpróbáljuk elsősorban hozzájuk kötni.

A szövegek keletkezése a kortárs forrásokban

Bocatus részletesen leírja a 1611 körül írt *Olympias carceraria...* című kiadatlan emlékművében, milyen információt, híreket és üzeneteket kapott Bocskai és a Bocskai-pártiak 1604 és 1606 között, hogyan reagált a fejedelem, ki kapott megbízást a válaszok megírására, hogyan keletkezett Bocskai politikai üzenete és milyen módon terjesztették ezt az üzenetet külföldön.⁴⁷ Ha forrásként használjuk ezt az iratot, akkor nem szabad elfelejtenünk, hogy Bocatus nagyon is konkrét céllal írta a prágai fogságból való hazatérése után, öt évvel a felkelést követően. Ezzel az írással akarta megvédeni magát az ellen a vád ellen, hogy tulajdonképpen „saját maga fejére idézte a bajt”.⁴⁸ Bocatus műve ezért tulajdonképpen politikai propagandairatnak és személyes apológiának tekinthető és kevésbé visszaemlékezésnek, ha lehet egyáltalán éles határt húzni a két műfaj között.⁴⁹

Bocatus leírása azzal kezdődik, hogy Bocskai részországgyűlésre hívta össze a felsőmagyarországi rendeket Kassára 1604. november 12-ére, ahol eldöntötték, hogy innen követet vagy legalább egy levelet fognak küldeni a Német Birodalom fejedelmeihez, „hogy ennek a váratlan és hirtelen felkelésnek az okait megmagyarázzák”. Bocatus szavai szerint

vánról. Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Philosophica, 2008. (tom. 13) fasc. 2, 95–96. A kifejezés a római jogból származik, mint az azonnali és ésszerű erőszak kifejezése az élet és a vagyon védelmében (*incontinenti* vagy *moderamen inculpatae tutelae*). Russell, Frederick H.: *The Just War in the Middle Ages*. Cambridge, 1977. 42.

⁴⁷ Bocatus, Ioannes: *Olympias carceraria*. In: OPR 111–185. Magyar fordítás: Bocatus: *Öt év*, 175. A kézirat tudomásunk szerint egyetlen fennmaradt példánya a berni Bongarsius gyűjteményben van: Bibliothèque publique et universitaire, Genf. (Archives Tronchin Vol. 122.) Mss. C. 12. Class. A. Alvinczi Péter Bethlen Gábor udvari papja lett a kézirat tulajdonosa Bocatus halála után, majd az ismeretlen okból Hollandiába és onnan Svájcba került. Lásd: Csonka Ferenc: *Jegyzetek*. In: Bocatus: *Öt év*, 232.; Nagy Barnabás: *Quellenforschungen zur ungarischen Reformationsliteratur, unter besonderer Berücksichtigung der Beziehungen zu Bullinger*. Zwingliana, Bd. 12. (1965) Heft 3. 205–206.

⁴⁸ Bocatus: *Öt év*, 7. = OPR 112–113.

⁴⁹ Bocatus visszaemlékezéséhez egy érdekes, nem kevésbé szubjektív párhuzam a császár hűségén megmaradó Sopron bírája, Lackner Kristóf életrajznak álcázott önéletrajza, amely szerint *pro patria* harcolt Bocskaiék ellen, akiket „a mi és a kereszténység kárára” ellenségnek és lázadóknak tartott („*hostis et Rebelles*”), megjegyezve, hogy egy „pápista” ugyanezért nagy jutalmat kapott volna. Lackner Kristófnak, mindkét jog doktorának rövid önéletrajza. *Vitae Christophori Lackneri, I. U. D. Hominis, brevis consignatio*. A szöveget gondozta és fordította, a jegyzeteket, a bevezető tanulmányt és a mutatókat készítette: Tóth Gergely. Sopron, 2008. 106–107. Lackner szubjektivitására különösen lásd: 22–23., XVIII–XXII., 140–143. A visszaemlékezésekről általában: Tóth Zsombor: *Az emlékezés poétikája*. In: Tóth Zsombor: *Moribunda Transsylvania*, XVII. századi erdélyi emlékirók. Kolozsvár, 2000. 5–22.; uő.: *Domus Daedali, Megjegyzések a narratio historica, fikció és valóság relációjában történő problematizálásához a XVI–XVII. századi magyarországi latin nyelvű történetírásban*. A kolozsvári Láthatatlan Kollégium elméleti folyóirata, 2. évf. (2001) 5. sz. 30–42.

három átlagon felüli műveltséggel rendelkező nemesembert bíztak meg, hogy írják meg a levelet: Rimay Jánost, Melczer Jánost és magát Bocatiust. A levélírás külön történt, ott-hon: „S mivel ehhez a nagy jelentőségű munkához néhány napra volt szükségünk, néhányunkat felmentettek a gyűlésen való részvétel alól, hogy otthon fogalmazzuk meg a leveleket.”⁵⁰ Bocatius beszámolója szerint azonban rossz hírek érkeztek, miszerint „Basta fenyegeti a felső-magyarországi részeket, mert Esztergom alól megindult az egész császári hadsereggel, hogy Barbiano és Petz szétszórta és megfutamított csapatainak segítséget hozzon”. Bocatius azt sejteti, hogy mindezek elvonták „Vezérünk” figyelmét a követség kérdéséről. Nehéz megmondani, hogy pontosan mikor kapták meg a híreket Kassán, de nem kizárható, hogy Bocatiuséknak még volt idejük elkezdni a levelek megírását.⁵¹ Bocatius azonban csak a katonai események következő évi folytatása kapcsán mondja, hogy a követség terve végleg meghiúsult, tehát a levelek írását elvileg 1605 év elejéig bármikor folytathatták. Ugyanakkor nincs kézzelfogható közvetlen bizonyítékunk, hogy már 1604-ben elkezdték megírni Bocskai politikai üzenetét, ahogyan Bocatius állítja. Nem lehet tudni, hogy az akkor kelt levélnek vagy szövegtervnek mi lett a sorsa, ha egyáltalán tényleg elkészült ekkor egy vagy több szöveg.

Közvetett bizonyítékok azonban rendelkezésre állnak. Ahogyan Gyulafy Lestár leírta a följegyzéseiben: „Nagy Ferencz, ki most onnét Bocskaitól jött, azt mondja, hogy ennihány helre idegen országokra irásokat küldött Bocskai, kiben purgálja magát és okát adja a mostani indulatjának. A többi közt: a S. András király decretumából, kiben expresse meg vagy on írva, hogy ha az király országát és kiváltképpen az nemességet szokott törvényekben meg nem akarná tartani, hanem szabadságokban megháborítania: az olyan fejedelemre de facto, sine ulla nota, szabad legyen mingyarást az alatta valóknak föltámadni, és mago-

⁵⁰ Bocatius: *Öt év*, 11–12. = OPR 115.

⁵¹ Nagy László szerint Basta november 5-én indult el az esztergomi táborból, és november 16-án érkezett meg a Fülek melletti mezőre hosszú, óvatos menetelés után. Szerinte amikor néhány nappal a kassai országgyűlés megnyitása (nov. 12.) után Hadsí Husszain „Bocskai oldalára övezte a szultáni kardot, már megérkezett a hír Kassára”. Nagy László: *Bocskai István a hadak élén*. Budapest, 1981. 137. Eszerint legfeljebb pár napjuk lehetett Bocatiuséknak a levelek megírására, ha egyáltalán, mielőtt Basta fenyegetéséről tudomást szereztek. Erre a hírre reagálva vállalt csatát Némethi Balázs hajdúival november 17-én Osgyánnál. Ugyanakkor Szamosközy (IV, 257.) szerint Bocskai november 19-én kapta meg a kardot, vagyis a csata kezdete után két nappal, következésképpen Nagy László kronológiája a kard átadására nézve nem segít megállapítani a hír érkezésének becsült időpontját. Szamosközy adatai azonban nem mindig megbízhatók, például szerinte – Sepsi Laczkó Krónikájával Lásd: *Sepsi Laczkó Máté Krónikája* In: Erdélyi Történelmi Adatok [továbbiakban: ETA] III, szerk. Mikó Imre, Kolozsvár, 1858. 54. és Veress Endre egyetértésben – az oszgyáni csata november 14-én zajlott le (IV, 260.), miközben a résztvevő Basta – Kollonitsch Seifried kapitánynak november 18-án írt levelében – úgy beszél a csatáról, mint ami tegnap történt (*angestern*). Lásd: Veress Endre (szerk.): *Basta György hadvezér levelezése és iratai, 1597–1607*. MTA, 1909. nr. 1708, 524. Istvánffy szerint ugyanakkor Basta már november 13-án megérkezett Losonchoz, majd Fülekre (Istvánffy Miklós: *Magyarok dolgairól írt históriája*. Budapest, 2009. 34. k. 438.), sőt Basta már november 13-én beszámol Mátyásnak Lippai Balázs egy azóta elveszett, november 11-én Bastának írt leveléről (nr. 1697, 1699, 520–521), miszerint Lippai seregeivel Rimaszombaton tartózkodik, és hatalmába jutott Tokaj, Kassa és egyéb erősségek. Következésképpen Bocskaiék legkésőbb november 12-én tudomást szerezhettek Basta csapatainak mozgásáról és fenyegető katonai jelenlétéről. Amennyiben pontosan örökíti meg az eseményeket, Bocatius ennek a hírnek a megérkezéséről számolhatott be, mindenesetre a fentiekből elképzelhető az is, hogy egyáltalán nem volt idejük levelek megírására. Mindez csak azt példázza, hogy a szövegek feltárásán kívül milyen problémákat okozhat a szövegek kontextusának bizonytalansága. A továbbiakban az ilyen mikrofilológiai és forráskritikai megjegyzésektől tartózkodunk.

kat in libertatem asserálni.”⁵² Gyulafy feljegyzései nem teljesen rendszerezettek, kronológiaiailag pedig ismételéseket és átfedéseket tartalmaznak, de úgy tűnik, hogy ez a bejegyzése azokhoz az eseményekhez kapcsolódik vagy azok után következik közvetlenül, amelyek során felmerült, hogy Bocskai kompromittáló tartalmú levele „a király képe” kezébe került. Eszerint a fent leírt iratok elkészítése már 1604 végére is feltételezhető, amennyiben a szövegrész tényleg közvetlenül az azt megelőző eseményhez kapcsolódik. Fontos még megjegyezni, hogy Gyulafy beszámolója szerint Bocskai szándéka szerint saját (és nem nemzete) „indulatja” igazolásának fő érve a külföld számára a nemesi szokásjog, vagyis az, hogy a nemesi szabadságok védelmében az Aranybullában rögzített ősi szabadság szerint a nemesiség a hűtlenség terhe nélkül az ellenállás eszközhöz nyúlhatott. A szerencsi kiáltvány is tesz utalást az Aranybullára, ami közvetetten utalhat annak korai keletkezésére, de igen sok érv szól ez ellen, ahogy azt később még látni fogjuk. Nemesi alkotmányosságra vonatkozó érvet ugyanis sok korabeli szöveg tartalmaz, de fontos hozzátenni, hogy ez csak egyike volt a Bocskai-propaganda által használt politikai beszédmódoknak.⁵³

A magyar történeti szakirodalom igen sokáig ugyanis a kálvini teológiát és annak ellenállástanát állította a rendi érveléssel szembe mint lehetséges eszmei alternatívát, még ha azt politikai és taktikai okból nem is alkalmazták nyíltan az azt nyilvánvalóan elutasító katolikus uralkodóval szemben, miközben a lutheránus teológia álláspontját úgy állították be, mint a feltétlen engedelmisséget és legfeljebb passzív engedetlenséget hirdető pozíciót.⁵⁴ Ez a kettősség pedig annak ellenére fennmaradt a magyar történeti közvélekedésben, hogy a nyugati szakirodalom már évtizedek óta kiindulópontnak tekinti a lutheránus politikai teológia úttörő voltát, és alapjaiban kérdőjelezi meg a weberi alapon megfogalmazott dichotómiát a – sarkítással fogalmazva – forradalmi republikánus–kapitalista kálvinizmus és az abszolutista fejedelmi-feudális lutheranizmus leegyszerűsítő szembeállításáról. A hetvenes évek történeti kutatása kimutatta ugyanis, hogy a protestáns ellenállástan legelső megfogalmazói a német lutheránusok voltak (Luther, Bucer, Osiander, Melanchthon), akik egyrészt a középkori birodalmi alkotmányosság alapelveinek adtak új protestáns értelmezést, másrészt a római jog és természetjog alapján dolgozták ki az önvédelem – sokak által akkori formájában megkérdőjelezett – jogát, majd létrehozták ezek hibrid elméletét. Az európai református teológia és politika pedig az 1550-es évekig jóval konzervatívabbnak bizonyult, és csak ezután vette át a lutheránus politikai teológia eszméit és álláspontját, és fejlesztette

⁵² ELTE Könyvtár, II. Litterae et epistolae originales e variis collectionibus selectae 272b. [1602. Fragmentum Collectionis Szamosközyanae et adnotationes historicae Lest. Gyulaffy, de variis negotiis. Aa. 1602-1615.], 343. Kiadás: Szilágyi Sándor: Gyulafy Lestár följegyzései. Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI–XVIII. századból II. k. (MHH-S, 33) Budapest, 1894. 36. (Korábbi kiadásból: TT, 1893, 142.)

⁵³ A középkori hagyományt hangsúlyozza: Eckhart Ferenc: *Bocskai és híveinek közjogi felfogása*. In: Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére. Budapest, 1933. 133–141.

⁵⁴ Benda Kálmán: *A kálvini tanok hatása a magyar rendi ellenállás ideológiájára*. Helikon, 17. évf. (1971) no. 3-4. 322–330.; uő.: *Habsburg Absolutism and the Resistance of the Hungarian Estates in the 16-17th centuries*. In: Evans, R. J. W. – Thomas, T. V. (eds.): *Crown, Church and Estates: Central European politics in the sixteenth and seventeenth centuries*. London, 1991. 123–128.; Makkai László: *A Habsburgok és a magyar rendiség a Bocskai-felkelés előestéjén*. Történelmi Szemle, 17. évf. (1974) 1-2. sz. 180–181. A két megközelítés álláspontjának lényegi összefoglalását lásd: Varga: *Szempontok*, 29–33.

tovább, végeredményében tényleg radikálisabb elméletté.⁵⁵ A lutheránus hagyomány fontosságára azóta idehaza is többen felhívták a figyelmet.⁵⁶ Ezt ezért kell hangsúlyozni, mert a Bocskai-felkelés politikai teológiájának és ellenállásának értelmezésekor azt nem lehet csak a rendi és kálvini pólusok között vizsgálni, figyelmen kívül hagyva a 16. század végére ugyan hátérbe szoruló, de sokáig domináns lutheránus hagyományt. Igen fontos észrevétel azonban, hogy a Bocskai-felkelés legkorábbi ellenállástani igazolásainak többsége, például a gálszécsi gyűlés érvelése, rendies jelleget öltött.

Fontos közvetett bizonyíték egy korai szöveg keletkezésére továbbá Filiczki János Prágából Hernbornba írt levele, amely szerint április 20-án már Prágában hallott egy iratról, amelyet Bocskaiék a német fejedelmeknek írtak, hogy ártatlanságukat bizonyítsák azzal, hogy bemutatják a nemzetre zúduló törvénytelenégeket.⁵⁷ Benda Kálmán, a levél kiadója szerint az itt hivatkozott szöveg feltehetően a szerencsi kiáltvány, de véleményünk szerint április 20-án az még nem lehetett Prágában, ha csak az április 17-én nyíló országgyűlésen bocsátották ki, és semmilyen formában nem terjesztették már korábban is. Ezt támasztja alá Pálffy Kata április 23-i levele is, aki megírja férjének, Illésházy Istvánnak, hogy Bocskai német fejedelmeknek szóló levelét azok válaszukkal együtt eljuttatták a császárnak.⁵⁸ Boc-

⁵⁵ Skinner, Quentin: *Foundations of the Modern Political Thought*. CUP, 1978.; Burns, J. H. – Goldie, Mark (eds.): *The Cambridge History of Political Thought 1450–1700*. Cambridge, 1991.; Friedburg, Robert von (Hrsg.): *Widerstand in der frühen Neuzeit: Erträge und Perspektiven der Forschung im deutsch-britischen Vergleich*. ZHF Beiheft 26. Berlin, 2001.; uő: *Self Defence and Religious Strife in Early Modern Europe: England and Germany, 1530–1680*. Aldershot, 2002. uő: *Widerstandsrecht und Konfessionskonflikt: Notwehr und Gemeiner Mann im deutsch-britischen Vergleich 1530–1669*. Berlin, 1999. Cynthia Grant Shoenberger: *The Development of the Lutheran Theory of Resistance: 1523–1530*. Sixteenth Century Journal, Vol. 8, No. 1. (Apr. 1977): 61–76. Cynthia Grant Shoenberger: *Luther and the Justifiability of Resistance to Legitimate Authority*. Journal of the History of Ideas, vol. 40. No. 1. (Jan. – Mar., 1979), 3–20. Olson, Oliver K.: *Theology of Revolution: Magdeburg, 1550–1551*. Sixteenth Century Journal, vol. 3. (Apr., 1972) No. 1. 56–79.

⁵⁶ Péter Katalin: *Az alattvalók ellenállási joga Magyarországon a reformáció után*. In: Fabinyi Tibor (szerk.): *Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből*. Budapest, 1984. 66–71.; Csepregi Zoltán: *Das Widerstandsrecht bei Honter und seinen ungarischen Zeitgenossen*. Konferenciaelőadás: Kultur und Literatur im Donau-Karpatenraum in der Frühen Neuzeit. Szeged, 2008. IV. 22–26.; Horváth Csaba Péter: *Bornemisza Péter politikai prédikációi*. (Szakdolgozat, KGRE), 2011. (kézirat)

⁵⁷ „A császár valamiféle iratot küldött a Birodalom fejedelmeihez erről a belháborúságról (>turba<): de amint értesültem, s egy részét magam is elolvastam, az nagyon messzire esik az igazságtól. A mieink is megküldötték Drezdába e belháború (>tumultus<) igaz történetét, hogy ezáltal az egész világ előtt ismertté váljék a pápatisztelőknek, a közbékesség e megzavaróinak az országok e felforgatóinak csalárdsága és mérhetetlen kegyetlensége: és hogy tudják meg a fejedelmek, mit kell ténylegesen tenniük, kinek kell hitelt adniok, ki ellene kell fegyvert ragadniok. Úgy hallom, Bocskai is elkészített valamiféle levelet a Birodalom fejedelmeihez, amelyben ártatlanságát bizonygatja: leleplezi benne a sok törvényteleniséget, amely nemzetünkre zúdult, és elfordítja a gyalázat magától, amellyel megbélyegezték.” Benda: *Filiczki János levele*, 86., 89. Eredeti: State Papers 80/2 fol. 15–22.

⁵⁸ „Az imperiobeli hercegeknek írt volt Bocskay levelet, melyet ide küldtek az császárnak, és az minemő választot ők adtak Bocskaynak azt is ide küldték. Az Bocskay levele azt tartja, hogy ő az hitnek és magyarországi szabadságának megtartásáért mivel, az mit mivel, az hercegek kedig olyan választot adtak nekik, és intik és kéri is, hogy az császárral megbékéljék, és az hadát is leszálitsa és az császár között és ő közte ő magok fogják közben járni az hercegek, és jó módon el fognak minden dolgot végezni, mert ők semmi segítséget nem akarnak ő neki adni, az kivel körösz-

kai levele nyilvánvalóan hetekkel ezelőtt készülhetett, vagyis bizonyosan nem lehetett egy szerencsi országgyűlésen készült irat, az a kitétel pedig, hogy Bocskai „az hűtnék és magyarországi szabadságának megtartásáért mivel, az mit mivel”, önmagában nem segíti a szöveg azonosítását, hiszen az szinte minden iratra ráillik.

Ahogy később még részletesen elemezni fogjuk, a szakirodalom – elsősorban Károlyi Árpádot követve – előszeretettel érvel amellett, hogy a szerencsi kiáltvány ennél korábban íródott, de csak a szerencsi országgyűlésen hirdették ki, ugyanakkor érdekes mód ezt éppen a szerencsi országgyűlés iratai cáfolják. A rendek szónoka pontosan április 20-án állítja azt, hogy szeretnének rövid időn belül egy olyan szöveget kibocsátani, amelyben az egész világ számára tisztázzák a *generále Decretumunkra* (vagyis az Aranybullára) alapozott önvédelmük okait és mentségét.⁵⁹ Természetesen lehetséges az a forgatókönyv is, hogy egy irat ekkor is készült Szerencsen vagy kicsivel utána (és ahogyan később még látni fogjuk, bizonyíthatóan született itt fontos diplomáciai szövegek), miközben a „szerencsi kiáltvány” ennél korábbi, és nem ott készült, vagyis április 20-ig eljuthatott Prágába. Igen lényeges tényező azonban, hogy a szerencsi kiáltványt nem elsősorban a német fejedelmeknek címezték, mint ahogy Filiczki és Pálffy Kata az általuk hallott szövegről állítja, hanem az egész kereszténységnek, vagyis a szerencsi kiáltványra inkább ráillik a rendek képviselője által leírt szövegterv, ami viszont ekkor még nem volt kész. Ami azonban kétségtelen, hogy biztosan ekkor készült az a két magyar nyelvű levél, amelynek német nyelvű fordítását nyomtatásban is kiadták, de azt nem a fejedelmeknek címezték, és egyéb fontos diplomáciai levelek és politikai üzenetek is itt fogalmazódtak meg.⁶⁰

Ismert ugyanakkor egy feltehetően korai szöveg, amelyet biztosan a német fejedelmeknek címezték, és egy változata feltehetően már a szerencsi részgyűlés előtt keletkezett. Fennmaradt ugyanis egy 1604 végére datált olasz nyelvű szöveg, amely igen szoros rokonságot mutat egy német fejedelmeknek írt magyarázkodó irattal.⁶¹ A szövegek részleteire ké-

tyén vérnek kellene omlani. Itt az emberek azt tartják, hogy igen eszesen csölködött Bocskay, hogy írt volt az herczegöknek.” Rimay, 134.

⁵⁹ „Hanem az mint hogy hűti tartása ellen ő fölségének melylyel Magyarországnak köteles volt, hitünkben és szabadságunkban megháborítottanak az ő fölsége után való generálisok, mi is Gál-Szécsben tavaly tett protestatióknk szerint az ő felségétől reánk vetett súlyos sententia ellen, kihez képest mindnyájan halálnak lettünk volna fiai, magunk oltalmában, generále Decretumunk tartása szerint, életünkért, szabadságunkért fogtunk fegyvert ő fölsége ellen, Nagoddal kegyelmes fejedelmünkkel egygyött, minthogy kíváltképpen minden törvény ellen az ő fölsége hatalmas és tisztin kívül való cselekedeti akkorban Nagodon nyilvánban grassált, kit ennek utánna is Nagoddal egy értelemből régi szabadságunknak oltalmáért, nem offensive, hanem defensive fejőnk fenállásáig készek vagyunk és löszünk is continuálni. Melyről magunk mentségére egész országbul nem sokára az egész keresztyénség kezében scriptomot akarunk bocsátani, kivel világosan minden dolgainknak igaz és elegendő okait adjuk.” (1605. április 20.) *Azon beszéd, melyben a fejedelemmé választott Bocskayt a szerencsi rendek eskütételre szólítják föl.* MOE XI, 154. A beszédet valószínűleg Homonnay mondta el. Lásd: Venásch Eszter: *Homonnai Drugeth Bálint hadinaplójának kiadatlan része.* Lymbus: Magyarországtudományi Forrásközlemények. Budapest, 2007. 19–46. A beszéd egy kortárs latin fordítása „*generalis decreti regni Hungariae*”-ként adja vissza a törvényre való hivatkozást, ami nyilvánvalóan az Aranybullára utal. *Acta in Ungarn, Böhmen und Schlesien. 1604–1609* (a továbbiakban: *Acta*): Biblioteka Cyfrowa Uniwersytetu Wrocławskiego, MF 9961, 12v. További kortárs hivatkozásokra lásd: Eckhart Ferenc: *Bocskai és híveinek közjogi felfogása.*

⁶⁰ Nyakas Miklós: *Bocskai szerencsi levelei.* In: *Confessio: a Magyarországi Református Egyház figyelője*, 30. évf. (2006) 3. sz. 50–54.

⁶¹ *Ad Sacri Romani Imperij Potentissimos, Serenissimos et Illustrissimos Electores, Principes, ac Duces, Urbes Imperiales, Germania Provincias, caeterasque Totius Christjanitatis Regiones omnes*

sőbb térünk majd rá, de talán már a fentiből is látszik, hogy nagyon nehezen eldönthető, hogyan, kik és mikor fogalmazták, írták, másolták és terjesztették Bocskai politikai üzeneteit a külföld számára. Nagyon fontos kiemelni továbbá, hogy nem egy írásról volt szó, hanem számos és műfajában is többféle kiáltvány, levél és más jellegű politikai szöveg létezett. Bocatius beszámolójából mindenképpen bizonyos, hogy nem a nulláról kezdték a diplomáciai üzenetek megfogalmazását, amikor a szerencsi gyűlésen Bocskai udvara megírta legfontosabb diplomáciai iratait, és voltak – nem feltétlenül írott – előzményei az áprilisi iratdömpingnek. Felvethető, hogy az 1604 végén készült szövegek beépültek későbbi szövegekbe, de ez filológia bizonyítást és sok tekintetben új forrás előkerülését igényelné. Bocatius leírása csak azt mutatja meg teljes bizonyossággal, hogy a Bocskai-propaganda kezdetől fogva csoportmunka volt. Ezt a következtetést Bocatius későbbi eseményekre vonatkozó beszámolóit és későbbi, fennmaradt források tanulmányozása egyaránt, egymástól függetlenül is alátámasztja.

Manipulációs és propagandaszándékok könnyűszerrel kimutathatók Bocatius írásaiban is. A Bocskai-propaganda szövegeinek keletkezése szempontjából kulcsfontosságú *Olympias*-ban is sok esetben tetten érhető a tudatos elhallgatás vagy manipuláció. Igen érdekes, hogy Bocatius egyáltalán nem említi a szerencsi országgyűlést, ahol bizonyíthatóan jelen volt, miközben a korponai gyűlésről és az ott született szövegek keletkezésének körülményeiről igen részletes beszámolót nyújt.⁶² Arra a kérdésre, hogy miért nem írt semmit az *Olympias*-ban a szerencsi országgyűlésről, többféle válasz adható. 1. Azért nem írt a szerencsi országgyűlésről, mert ott nem merült fel a németországi követség vagy a német választóknak írandó levél kérdése. Mivel Bocatius a németországi követjárásával kapcsolatban írja munkáját, a szerencsi országgyűlés ezért nem releváns információ ebből a szempontból, míg a kassai és a korponai országgyűlés annál inkább. Ezzel csak az a probléma, hogy műve nem csupán a németországi követjárás kérdését érinti, hiszen beszámol arról a tervről, hogy Kátai Krakkóba, Illésházy pedig Bécsbe menjen követségbe. A szerencsi országgyűlésen pedig fontos leveleket intéztek a lengyel királyhoz, és Kátai lengyelországi követjárása is itt kezdődött, tehát nem világos, miért nem tartozott volna ide a szerencsi országgyűlés története, különösen, hogy Káthayt Bocatius később is emlegeti más összefüggésben. 2. Tudatosan nem írt róla, mert nem tartotta vállalhatónak az ott történeteket, ezért szerette volna, ha a feledés homályába vesznének az ott történetek, pl. Bocskai fejedelmi megválasztása, és azt nem említené egy olyan munkában, ahol Mátyás nevezi felségnek. 3. Vagy az emlékezete hagyott ki, de ez esetben nem megbízható a forrás a szövegek keletkezésével kapcsolatban, vagy pedig megbízható ugyan, de a szerencsi és a korponai országgyűléseken történeteket egyaránt a korponai országgyűlés történeteiként adja elő. A tudatos elhallgatás mellett szól az észrevétel, miszerint felettébb feltűnő, hogy a nagyvezérrel való novemberi találkozásáról Rákosmezőn sem ír semmit, miközben szemtanúként korábban

et singulas, Hungarica gentis Excusatio maximé necessari, Cur illa contra Caesaris Romani) (a továbbiakban: *Excusatio*), ezt biztosan a német választóknak írták, míg a szerencsi kiáltványt nem. Feltehetően Filiczki is erre utalt már 1605 áprilisában.

⁶² A Csonka kiadásban csak kétszer fordul elő Szerencs neve: 1. Kihallgatásának jegyzőkönyvében: Interr. II, 8. (219): „Als durch den Botschkay der Landtag zu Serentshi gehalten worden, wehr die Artickel zu demselben concipiret.” Bocatius válasza nem található a jegyzőkönyvben a szerencsi cikkelyek szerzőinek személyét firtató kérdésre, de az mindenestre világos, hogy a császáriaknak fontos lett volna kideríteni, ki írhatta azokat. 2. A kassai szenátus Bocatius, Hercegh Istvánt és Melchior Reinert választotta és küldte a szerencsi országgyűlésre (App. IV. 1605, 2., 520), amiből nyilvánvaló, hogy Bocatius jelen volt a gyűlésen, tehát tudnia kellett, milyen szövegeket írtak ott.

egész művet szentelt ennek, tehát bizonyosan nem felejtette el. Látszólag Bocatius nem említ semmi olyan eseményt, amiben Bocskai bármilyen megválasztása vagy koronázása történt, mivel nem akarta megkérdőjelezni a Habsburgok uralkodói pozícióit, és úgy tesz, mintha ezt Bocskai sem akarta volna megtenni, és mozgalmá csupán jogos önvédelem vagy felkelés lett volna, de a trónfosztás nem volt cél.⁶³

A küldemények

Az első 1604-as Bocskai elleni röpirat megjelenése után mindez haraggal töltötte el a fejédelmet, ahogyan Bocatius leírta. Ezután Bocskai és a hívei megpróbálták megváltoztatni a Magyarországról és Erdélyről kialakult külföldi képet. Ezért kellett a felkelés folyamatáról pontos információt és meggyőző politikai üzenetet előkészíteni és terjeszteni az információhálózatokon keresztül. Ahogyan erről Bocatius csomagjainak tartalma tanúsággal szolgál, Bocskai hívei a következő formákat választották erre: levél, kiáltvány, illetve irodalmi mű, például párbeszéd vagy fiktív levél. A császáriak hasonló írásokat bocsátottak ki. Az információ levél formájában ment ki az országból, és információközvetítők, külföldi magyar diákok vagy tudósok segítségével terjedt tovább.⁶⁴ Prága, Heidelberg és Velence fontos csomópontjai voltak a magyar híreknek, és ezekből a városokból terjedtek tovább egész Európában.⁶⁵ Bocatius bevallotta a prágai börtönben, hogy hollandok és skótok lengyel áruházban jártak Lengyelországon keresztül Magyarországra, hogy közvetítsenek Németország és Bocskai között.⁶⁶ Bocatius szerint bizonyos információcsere és üzenetváltás annyira titkos volt, hogy csak a Bocskai körüli legbelső kör tudhatott róla.⁶⁷ Amellett Bocskai Bocatiushoz

⁶³ Forgács Zsigmond 1605. december 12/18-i jelentése („Relatio...”) szerint Bocskai elfogadta a koronát, de feltételekkel. Lásd: Ráday gyűjtemény, Benda-hagyaték, 5. cs., 13. d. „*Coronam autem ea se conditione a vezirio accepisse dixit, ut libera regni electio intacta permaneret, neve decente se genti suae principem sultanus vel nominaret vel insigniret.*”

⁶⁴ Szenci Molnár Albert szerepéről Heidelbergben lásd: Dötsch, Jörg: *Respublica literaria. Zu den humanistischen Beziehungen Ungarns zur Kurpfalz um 1600*. Studia Caroliensia, 4. évf. (2004) 1. sz. 5–16.; Vásárhelyi Judit: *Eszmei áramlatok és politika Szenci Molnár Albert életművében*. Budapest, 1985. (Humanizmus és reformáció, 12) 58–62. Turóczi-Trostler József: *Szenczi Molnár Albert Heidelbergben*. In: uő.: Magyar irodalom–világirodalom. 2. köt. Budapest, 1961. 109–155.; Dézsi Lajos: *Szenczi Molnár Albert naplója, levelezése és irományai*. Budapest, 1898.

⁶⁵ A velencei híreket a Bocskai felkelésről lásd: a londoni State Papers-ben. National Archive, Kew, SP/80 0022-0028. Joris Hoefnagel és a fia, Jacob Hoefnagel, Prágában élő flamand művészek részletes politikai elemzéseket küldtek levelekben a kelet-európai helyzetről Hollandiában élő rokonokhoz, a híres Huygens családhoz. A családból politikusok, diplomaták, tudósok és művészek kerültek ki. Leerintveld, Ad: *Politiek, religie en literatuur. Het fonds van de Haagse drukker en uitgever Aert van Meurs en de familie Huygens*. De zeventiende eeuw, vol. 7. (1992) No. 1. 141. Egy példa a heidelbergi híráramlásra: „Ein neuer Bericht über die Ursachen der ungarischen Empörung liegt bei. Datum Heidelberg den 12. Aprilis a. 1605.” In: Ritter: *Die Gründung der Union*, 444.

⁶⁶ „Schotten, Niderlender, welch den freien Paß in Hungern haben, tragen eins undt das andere zu beiderseits.” Bocatius: *Confessiones* I. In: OPR 236. „Sonst seind Schotten und Niderlender, die in polnschen Kleidern in Ungern komen, eins und andre Brief und Zeitungen bringen und außtragen.” Bocatius: III. [Neun Ursachen worum Caschaw Rebellion habe.] (1607. január 07.) In: OPR 243. Egy németalföldi, aki járhatott Magyarországon a Bocskai felkelés alatt, a források szerint a prágai művész, Joris Hoefnagel lehetett.

⁶⁷ „Auß Schlesien, Mehren undt Österreich sol auch von etlichen ein heimlicher Verstandt sein, kan gleichwol die Person nicht wissen, oder die Schreiben undt Botschafften so ihnen zugeschickt, oder von ihnen gelangen, mit Vleiß dermassen undt den Ungern heimlich gehalten, das es auch

használó követői, Illésházy István, Rimay János és mások is vittek magukkal írásokat vagy szóban adtak át híreket és politikai üzeneteket, ahogyan azt Bocatius emlékiratából, iratainak inventáriumából és más forrásból tudjuk.

A keresztyén fejedelmeknek és a német választófejedelmeknek szóló politikai üzenetek keletkezése

Az alábbiakban indokolt az említett szövegeket tüzetesebben is megvizsgálni, elsősorban arra való tekintettel, hogy mikor keletkezhettek, kik lehettek a szerzőik, milyen érvelést használtak bennük, hogyan terjedtek és milyen formában éltek tovább vagy maradtak fenn a későbbiekben. Bármennyire is feltételezhető egy korai szöveg létezése vagy az, hogy az ismert datálatlan szövegek egyike a kassai országgyűlésen vagy kicsivel az után, de még a szerencsi országgyűlés előtt keletkezhetett, megelőzve a szerencsi kiáltványt, mégis ez utóbbi szöveg elemzésével kell kezdenünk. Egyrészt mert a történeti irodalom szerint Bocskai mozgalmának ez volt a legfontosabb propagandaszövege, másrészt ez a szöveg kulcsszerepet játszott a kutatás történetében, hiszen Károlyi Árpád óta mindenki ehhez a szöveghez hasonlítja a többi, és az ehhez való viszonya alapján próbálja leírni. Következésképpen a szerencsi kiáltványnak nevezett szöveg a többi szöveg megértésének és keletkezésük története felfejtésének a kulcsa is lehet.⁶⁸

A szerencsi kiáltvány

A *Querelae excusationes cum protestatione Regni Hungariae praesertim partium superiorum coram Deo et toto orbe Christiano (Querelae)*, közismert nevén „Szerencsi kiáltvány” címmel ismert írás a leghíresebb és legvitatottabb politikai szöveg, ami a Bocskai-felkelés alatt keletkezett. Károlyi Árpád 1899-ben adta ki a kiáltvány Bécsben fennmaradt latin szövegét.⁶⁹ Benda Kálmán 1955-ben publikálta annak magyar fordítását.⁷⁰ A kiáltvány esetleges szerzőjének személye hosszú időn át vita tárgyát képezte. A Bocskai-felkelés szempontjából kulcsfontosságú politikai szöveg jelentőségét tekintve elég különös, hogy nem tudunk sem létező egykori szövegkiadásról, sem hivatalos példányról vagy másolatról, sem arról, hogy milyen módon terjesztették a kiáltványt a felkelés idején. Károlyi egy a bécsi *Haus-, Hof- und Staatsarchiv*-ban őrzött, a bécsi udvari kamarához beküldött változatra

nicht alle familiares aulae Botschkai wissem, auserhalb des Peter Deacks, Rimai Janos, Simon Peczi, geheimen Boczkaischen Secretari, Zabo Georgen undt etlicher anderer mehr.” Bocatius: Confessiones I. In: OPR 236.

⁶⁸ Katona ugyanakkor nem közli a szerencsi kiáltványt. Ld. Katona István: *Historia Critica Regnum Hungariae stirpis Austriacae...*, Tomulus IX. ordine XXVIII. Budae, 1794.

⁶⁹ S.N.: *Querelae, excusationes cum protestatione Regni Hungariae praesertim partium superiorum coram Deo et toto orbe Christiano*. In: MOE, XI. 168–184. Károlyi adja a kiáltványnak *A Bocskai-párti magyarság kiáltványa Európához* címet, miközben a szöveg „Európa” fogalmát nem használja, bár kortárs forrásokban ritkán előfordul. Lásd: Bocskai levele Zerotinnak 1605. május 8-án. In: Dobner, Gelasius (ed.): *Monumenta historica Boemiae II*, Pragae (1768), 451.

⁷⁰ *A szabadságért fegyvert fogott magyar rendek kiáltvány Európához*. In: Benda Kálmán: *A Bocskai-szabadságharc*. Budapest, 1955. 93–102. Javított kiadása a hiányzó részek közlésével: *A Bocskaihoz csatlakozott rendek kiáltvány Európa népeihez a szabadságharc kitörésének okairól és a török elleni küzdelem megszakításának ideiglenességéről*. In: Sinkovics István (szerk.): *Magyar történeti szöveggyűjtemény*, II/1-2. köt. Budapest, 1968. 285–300. Érdemes megfigyelni a szövegkiadói címadás interpretatív jelentőségét, Károlyi szerint ugyanis a magyarság, Benda és Sinkovics szerint a rendek a kibocsátók.

alapozta saját szövegkiadását, amely szerinte ez elég rossz másolat volt.⁷¹ A történészek még mindig ezt a Károlyi-féle kiadást használják és idézik, ritkább esetben az apróbb pontokon eltérő, Szamosközy lejegyezte változatot.⁷²

Datálás:

A *Quaerelae* datálását az is nehezíti, hogy nem szerepel sem pontos dátum, sem név vagy aláírás az egykori példányokon vagy másolatokon. A *Haus-, Hof- und Staatsarchiv*ban őrzött egyik egykori beküldött, nem aláírt példányon pecsétnyomók vannak, de sajnos a pecsétek nem maradtak fenn.⁷³ Egy másik bécsi példányon szerepel az ismeretlen másoló monogramja.⁷⁴ A Wrocławból előkerült iratgyűjteményben is található egy kortárs kéziratos másolat, ami lehet akár a sziléziai országgyűlésnek elküldött másolat vagy egy diplomácia iratsomag másolata, akár egy Bocatius, esetleg Illésházy által személyesen kézbesített másolat is. Ezen látható egy későbbi datálási bejegyzés a cím felett „1605. Január”, valamint a szöveg végén egy másik egykori kézzel írt dátum „Anno MIRABILIs DesoLatIonIs (1605)”.⁷⁵ Fennmaradt továbbá egy egykori töredékes példány Illésházy kézírásában (OSZK), de erről a szöveg alapján nem lehet megállapítani, hogy ennek ő a szerzője vagy csak másolta.⁷⁶ Ezenkívül még két másolat létezik Illésházy egykori birtokából.⁷⁷

⁷¹ Lásd: MOE XI. 184.

⁷² Szamosközy, IV. 295-308. Az 1605. év feljegyzéseinek elejére került pontos dátum nélkül. Szamosközy feljegyzései csak hozzátétőlegesen követik a kronológiai sorrendet, néhol korábbi vagy akár korábbi évhez tartozó feljegyzések is a nagyjából hónapok szerint sorba állított szövegek közé kerültek. Következésképpen a szöveg pozíciója nem jelenti azt, hogy 1605 januárjához kellene kötni. Szamosközy a szereneci országgyűlés kapcsán csak Bocskai megválasztását említi, a korponai országgyűlésről egyáltalán nem számol be, de említi a lengyelországi és konstantinápolyi követjárást, ezért a szöveget egyik országgyűléshez sem lehet kötni feljegyzéseiben. Ugyanez igaz két másik – általunk csak címleírásból ismert – példányra is. 1. *Querelae Excusationes et Protestatio Regni Hungariae*, 1604. Cambridge University Library, Add. MS 8686 f. 58, hivatkozva in Kurucz György: *Guide to Documents and Manuscripts in Great Britain Relating to the Kingdom of Hungary from the Earliest Times to 1800*. Mansell. London – New York, 1992. 2. Az 1485 és 1786 között keletkezett iratokat nem dátum szerinti sorrendben tartalmazó kötet nem ad pontos dátumot a kiáltványnak, ezért igen valószínű, hogy a kiáltvány tartalma alapján került az 1604-es dátum a szövegre. 2. Kameniček, František (ed.): *Prameny ke vpádům Bočkajovců na Moravu a k ratifikaci míru vídeňského od zemi Koruny České roku 1605–1606* (Historický archiv) Nákl. České akademie Císaře Františka Josefa pro Vědy, Slovesnost a Umění, 1894. VI, IX. A kiadvány közli a *Querelae* előfordulási helyét (Prager Univ.-Bibliothek, Sig. XVII. D. 20), egy lábjegyzetében pedig 1604-re datálja, ugyanakkor korábban hivatkozik Szilágyi fenti kiadására, amire hivatkozva Kouba is megjegyzi, hogy Kameničekkel szemben az „*uherská querela*”-t Szilágyi 1605-re datálja. Kouba: *Querela*, 1.

⁷³ HHStA UA Comitalia Fasc. 394. Konv. A. fol. 15v. A pecsétek a beküldőhöz tartozhattak, nem Bocskaiékhöz.

⁷⁴ HHStA UA Misc. Fasc. 431 C konv. A. Nachtrag 1601–1621, fol. 17r–21v.

⁷⁵ *Acta*, fol. 110r. A gyűjtemény minden szövege felett utólagos datálás áll, amelyek közül több bizonyíthatóan téves, azokat minden bizonnyal a kolligátum összeállítója írhatta a szövegek fölé, mivel ugyanaz a kézírás vonul végig a teljes gyűjteményen. A szövegvégi kézírásos dátum stílusa Bocatiusra jellemző, vagyis lehetséges, hogy ő másolta, de ez nem jelenti feltétlenül azt, hogy az ő csomagjából került kézbesítésre valahol Sziléziában, ha egyáltalán ott került sor arra.

⁷⁶ [Illésházy, Stephanus]: *Querelae, excusationes cum protestatione Regni Ungariae praesertim partium superiorum coram Deo et toto orbe Christiano. 1605.* (töredék) Országos Széchényi Könyvtár Quart. Lat. 316. ff. 14r.-19v.

Illésházy szerzőségét már Károlyi Árpád is felvetette, de végül azt állította, hogy ő mégsem lehetett a szerző, mivel a kiáltvány megjelenése idején még nem volt Magyarországon. Károlyi ezek szerint a datálásból következtetett a szerzőre, a keletkezés dátumaként pedig az 1605 áprilisa és júliusa közti időszakot jelölte meg.⁷⁷ Felvetette ugyan lehetőségként, hogy a szerencsi szöveg elveszett, az általa kiadott szöveg pedig már egy későbbi szövegváltozat, aminek keletkezéséről Bocatius is beszámolt a korponai gyűlés kapcsán, de mivel Rudolf már 1605 tavaszán panaszkodott a magyarok ellene intézett kiáltványa miatt, a kiáltványt a szerencsi gyűlés kapcsán tárgyalta.⁷⁹ Az azonban világos, hogy Károlyi közvetlen bizonyítékok hiányában sorolta csak a szöveget a szerencsi gyűlés dokumentumai közé.⁸⁰

Nagy László hasonló logikával kijelentette, hogy Káthay Mihály – a felkelés első hónapjaiban Bocskai kancellárja és legfontosabb tanácsadója – tekinthető a mű legvalószínűbb alkotójának.⁸¹ Nagy szintén azzal érvelt ugyanis Illésházy szerzősége ellen, hogy amikor szerinte az irat keletkezett, valamikor 1605. január közepén, Illésházy még nem volt Magyarországon, bár a szöveget csak a szerencsi gyűlésen hozták nyilvánosságra.⁸² A fentiekből látható, hogy többnyire a datálásból következtettek a szerzőre a szakirodalomban és nem fordítva.

Nagy László a szerencsi kiáltvány keletkezési idejét katonai és politikai események (Bastával való januári tárgyalások, Basta februári katonai ellentámadása és a török segédc csapatok érkezése) alapján tette 1605. január 10-e és 24-e közé. Nincs kétség afelől, hogy a katonai események alakulása nagymértékben meghatározta a diplomáciai küldetések alakulását és időzítését, ahogyan erről beszámol Bocatius is, de konkrét datálási javaslatának konkrét bizonyításával Nagy teljességgel adós marad. Meggyőzően lehetne érvelni más katonai és politikai események alapján más keletkezési időpontok mellett is. Ezzel szemben

⁷⁷ Österreichische Nationalbibliothek, Codex 8448. (Illésházy birtokából) Fol. 27r.-40r. Idem, fol. 41r.-fol. 42v. (a második rész töredéke).

⁷⁸ MOE XI, 140, 2. jegyzet és 168.

⁷⁹ Vö.: Horváth Mihály, *A magyarok története*, 3. kötet, 1844. 158–159. Károlyi szövegkiadása óta szinte mindenki a szerencsi gyűléshez köti a szöveget, és ennek alapján datálja annak keletkezését: Benda: *A Bocskai szabadságharc*, 93.: 1605 tavasza; Sinkovics: *Magyar történeti szöveggyűjtemény*, 285.: 1605 április; *Magyarország története 1526–1686*. Főszerk. Pach Zsigmond Pál, szerk. R. Várkonyi Ágnes. Budapest, 1985. 3/1. 740.: „ekkorra már elkészült”, vagyis a szerencsi országgyűlés idejére, „a kancellárián, minden jel szerint Bocatius János tollából, egy latin nyelvű kiáltvány”. Etényi–Horn–Szabó: 192.: „már márciusban eljutott a nyugat-európai udvarokba”.

⁸⁰ Károlyi szerint a szerencsi gyűlés megbízásából készült „heves pronunciamento” már 1605 nyarán Miksa főherceghez került Innsbruckba, de ezt Orliknak az innsbrucki helytartói levéltárban fellelhető, Miksa főherceghez intézett augusztus 24-i levelére való jelzet nélküli hivatkozásán kívül mással nem támasztja alá, és így nem világos, hogy ezt csak a levél tartalmára vagy egy tényleg rendelkezésére álló szöveg alapján állítja. MOE XI, 412. Megfogalmazása alapján nem zárható ki, hogy csupán a levél egy hivatkozásra alapozva állította, hogy az elküldött irat megegyezik az általa közölt szöveggel, amit ezért a szerencsi gyűléshez kellene kötni. Véleményünk szerint az lehetett egy korábbi szöveg vagy szövegvariáns is, ahogy Károlyi is felvetette, de ennek ellenőrzéséig Károlyi érvét nem tudjuk figyelembe venni a *Querelae* datálása tekintetében.

⁸¹ Nagy László: *Ki volt a szerzője a szabadságért fegyvert fogott magyar rendek Európához intézett kiáltványának?* In: Varjas Béla (szerk.): *Irodalom és ideológia a 16–17. században*. Budapest, 1987. 175–185.; uő.: *Botránykövek régvolt históriánkban*. Budapest, 1997. 150–154.; uő.: *Egy szablys magyar úr Genfben: A sokarcú Bocskai István*. (Studia Oppidorum Haidonicalium IV) Hajdúböszörmény, 2000.

⁸² Makkai: *Bocskai és európai kortársai*, 486. Nagy László: *A magyar politikai történetéhez (az 1605-ös kiáltvány Európa népeihez)*. Magyar Tudomány, 88. évf. (1981) 5. sz. 358–365.; uő.: *Ki volt a szerzője*, 176.

Makkai a datálás kapcsán a szöveg tartalmi elemeire hívja fel a figyelmet. A kiáltvány szövege ugyanis nem hívja Bocskait fejedelemnek, vagyis az csak fejedelmi megválasztása, 1605. április 20-a előtt keletkezhetett, illetve az utolsó említett történelmi esemény a szövegben Basta és Kolonich hadainak elindulása Bocskai ellen 1604. november 10-e körül, következésképpen a szöveget csak ez után írhatták. Makkai szerint ez a két dátum a szöveg keletkezésének *post* és *ante quem*-je. Fontos most leszögezni, hogy Makkai megközelítése azt sugallja, hogy az iratot kizárólag egy rövidebb időszakban írták, és később már nem módosítottak rajta. Makkai ugyanakkor elismeri, hogy sem a november 14-i (!) oszgyáni, sem a 28-i edelényi csatát nem említi a szöveg, hanem csak reményét fejezi ki afelől, hogy Isten majd megsegíti a magyarokat, aminek szerinte legfőképp az lehet az oka, hogy a szerző nem akarta megemlíteni a felkelés korai vereségeit. Hozzáteszi továbbá, hogy Basta hadjáratának 1605. április 7-i összeomlása feltétlenül szerepelt volna a munkában, ha annak megírása az esemény után történik. Makkai mindezzel elismeri, hogy az információ szelektálásának erősen ideologikus vagy a politikai kommunikáció és propaganda retorikai és stratégiai szempontjait is figyelembe vevő gyakorlata feltételezhető a szövegben, de nem világos, hogy ez miért nem vonatkozhatott Bocskai fejedelmi megválasztására is, amiről Bocatius például sok évvel később is mélységesen hallgat.⁸³ Bocskai fejedelmi megválasztásáról a korponai országgyűlésen írt kiáltvány sem számol be, vagyis ennek a témának a hiánya a szerencsi kiáltványban semmiképpen nem jelentheti azt, hogy a kiáltványnak feltétlenül 1605. április 20-a előtt kellett keletkeznie. (A korponai kiáltvány a török korona átadásáról sem számol be, pedig nyilvánvalóan utána született.) Az is kérdés, hogy egy európai fejedelemnek írt segélykérő kiáltványban miért is kellene Bocskai propagandistáinak említeniük ellenségeik katonai összeomlását: hiszen miért segítenének Bocskai híveinek, ha maguktól is képesek a győzelemre. Persze a fordítottja is igaz lehet, hiszen teljesen reménytelen politikai mozgalmat kár politikailag, diplomáciailag, pénzügyileg vagy katonailag támogatni, ezért szükséges lehetett a külföldi címzett hatalmak számára a győzelem leghalványabb reményének és a befektetés megtérülésének bizonyítása. A kiáltvány alaptónusa azonban inkább az első megfontolást látszik igazolni, amikor is a szenvedő, kivézetett és pusztulás szélén álló országról beszél a külvilágnak, és igyekszik felnagyítani a Habsburg-hatalom mások számára is fenyegetést jelentő politikáját, a magyarok vereségeit ugyanakkor elhallgatja, talán azért, mert lényegesebbnek tartja a katonai konfliktus okait, mint eseményeit felvázolni. Mindebből azonban annyi bizonyos csupán, hogy propaganda-szövegeknél kevésbé használhatók a „hagyományosabb” történeti beszámolók belső adatokra alapozott datálási módszerei.

Szerzőség:

A szerencsi kiáltvány és egyéb írárok szerzőségének kérdése jelen dolgozatunkban nem önmagában releváns probléma, hanem azért, mert kommunikációtörténeti megközelítés esetén nem lehet elvonatkoztatni a kommunikáció írott és íratlan aktusaiban résztvevő szereplőktől. Az írárok szerzőinek ismerete nélkül ugyanis igen nehézkes a kommunikációs pozíció és a szövegen túlmutató propagandacélok felvázolása, még akkor is, ha a szerzők

⁸³ Bocatius megjegyzi ugyan, hogy Bocskait Fenségnek (*Serenissime*) szólították akkoriban, és az idézett párbeszédben fejedelemnek (*princeps*) szólította, de nem írja meg, mikor választották meg és pontosan minek. Miközben feltehetőleg nem kellett volna titkolnia, hogy Bocskai Erdély választott fejedelme volt, többször csak Vezérnek (*Ephoro*) nevezte. *Öt év*, 12., 16., 21. OPR, 115., 118., 121. Az külön érdekessége munkájának, hogy Bocatius a török korona adományozásának kérdését is szó nélkül hagyja, miközben annak korábban egy teljes művet szentelt. Vö.: Bocatius: *Relatio*.

többször nem saját nevükben és nézőpontjukból írták szövegeiket. Egy szöveg ugyanis nem kizárólag azt jelenti, amit mond, hanem azt is, amit nem mond. Következésképpen fontos tudni, hogy a szövegekben megfogalmazott eszmék és üzenetek tudatos kommunikációs stratégia eredményei-e vagy a szerző gondolkodásának természetes, reflektálatlan velejárói. Vallási utalások például tükrözhetik a szerző vallási gyökereit és személyes kegyességének nyelvi fordulatait, de ugyanúgy kifejezhetik a politikai üzenetnek és nyelvi megformálójának a hallgatóság vallási elképzeléseire vonatkozó feltételezéseit, mivel azokat a kommunikáció és a meggyőzés sikere céljából nem volt szabad megkérdőjelezni vagy megtámadni. Hasonlóképpen egy szöveg jelentése nem csupán abból érthető meg, amit a szöveg mond vagy kijelent, hanem sok tekintetben sokkal inkább abból, amiért állítja azt, amit állít. Politikai kommunikációban igen sokszor nem a „mit mond”-ból derül ki a „miért mondja”, hanem a „miért”-ből a „mit mond”.⁸⁴

Makkai László különösebb bizonyíték nélkül Bocatiust nevezte meg a kiáltvány szerzőjének. A szerencsi kiáltvány szerzőségének kérdéséről igazán részletes elméletet ugyanakkor egyedül Nagy László dolgozott ki, aki szerint négy érv szól Káthay szerzősége mellett: 1. a protestáns sérelmek felsorolásának hiánya; 2. katolikus elemek jelenléte és a katolikus klérus sérelmének emlegetése; 3. csak neki tulajdonítható tévedések jelenléte a szövegben; 4. „a magyarországi végvári katonaság háttérbe szorítottságának” és az idegen tisztek kinevezésének részletes elemzése. Nagy László a szerencsi kiáltvány szerzősége tekintetében fontosnak tartotta a vallási vonatkozások bizonyító erejét. Mindenekelőtt abból indult ki, hogy Bocskai mozgalma kezdettől fogva erősen protestáns jellegű, hiszen Belgiojoso és Sepsi Lackó Máté szerint is Bocskai egyértelműen a religió üldözésének „színe alatt” vonta magához a hajdúkat, és a szabadságharc első okmánya, a hajdúkapitányok hitlevele (1604. október 14.) is a vallási motívum előtérben állását bizonyítja, mivel a hit megőrzésére fogadtak esküt. Nagy ezzel igyekszik bizonyítani egyrészt, hogy Bocskai motivációi erősen vallási jellegűek, másrészt hogy éppen ezért a katolikus Káthay Mihálynak rendelkeznie kellett olyan tulajdonságokkal, amelyek miatt vallása ellenére Bocskai kancellárjává tette meg. Nem szeretnénk kétségbe vonni Nagy László felvetését, miszerint a kállói kapitányt nagy tekintélye, katonai és politikai ügyekben való jártassága, nagy műveltsége és főként szellemi fölénye tette alkalmassá – nem csupán Bocskai szemében – posztjára, de Nagy érvelése sok tekintetben nem eléggé bizonyító erejű.⁸⁵ Lehetséges, hogy Bocskai nem elsősorban azért vonta magához a hajdúkat „a religió üldözésének színe alatt”, mert számára ez annyira döntő kérdés volt, – persze nyilván fontos volt –, hanem lehetséges, hogy elsősorban azért, mert környezete ezt igényelte, vagy esetleg a hajdúk tartották ezt fontosnak, amit hitlevelük tartalma is bizonyíthat. A hitlevél tartalma azonban csak annyiban döntő, amennyiben az az ő gondolataikat tartalmazza, és nem a hitlevél szerzőjének vagy szövege-

⁸⁴ Megközelítésünk nyilvánvalóan kontextualista.

⁸⁵ A közvélekedéssel, különösen Nagy László véleményével szemben Istvánffy azt állítja, hogy Káthay „felette nagy hitetlenségtől indíttatván” behódolt várával együtt Bocskainak, és „mivelhogy deáki tudományokban az többinél kevésbé tudós volt, tőle cancelláriussá tétetett vala.” Istvánffy, 437. Istvánffy elfogultsága azonban közismert. Lásd: Nagy: *Lux veritatum*. Nem látszik bizonyítottnak az, hogy ha a szerencsi kiáltványt nem vesszük figyelembe, akkor is olyan nagy műveltségű személynek kell tartanunk Káthayt, aki alkalmas lenne a szerencsi kiáltvány megírására. Szintén Nagy László érveit követi: Ács Pál: „Ha kérde Isten, Káthay, tetőled.” *Pázmány vitáirata Bocskai haláláról*. = A Ráday Gyűjtemény évkönyve, 7. 1994. 32–45. Érdemes vállalkozás lenne a bizonyíthatóan Káthay által írt, például az általa aláírt Bocskai levelek és dokumentumok összehasonlító vizsgálata. Vö.: Bocskai: *Levelek*.

zójának elképzelését a szöveg – és az eskü – címzettjével, Bocskaival kapcsolatban.⁸⁶ A szövegek ugyanis sok esetben nem vagy nem elsősorban a szerzők elképzeléseit tükrözik, hanem a megszólított hallgatóság feltételezett preferenciáit.⁸⁷ Erre kitűnő példát nyújtanak a hajdúkapitányoknak a bányavárosok számára írt október végi, sokszor idézett levelei.

Ebben a hajdúkapitányok felvetik, hogy a császári seregek meg akarják semmisíteni Magyarországot és a magyar nevet (*nomen Hungaricum*), amely jöllehet világi csupán és mulandó (*mundana et transitoria*). A hajdúkapitányok teológiai érzékenysége még meglepőbb, amikor azzal folytatják a bányavárosok zömmel német evangélikus lakosainak írt levelüket, hogy ezek elvesztése még elviselhető lenne, ha Belgiojoso nem kezdte volna „az igaz keresztény és ortodox vallás” üldözését egy olyan törvényre hivatkozva, amit az országlakosok beleegyezése nélkül csatoltak a törvények közé. A kiáltvány az országgyűlés rendjeinek sérelmét összekötötte a kassaiak sérelmével, különösen, amikor részletezi, hogy Belgiojoso elvette a legnemesebb város templomát, bevezette a római bálványimádást, és elkergette Isten ígéjének papjait („*Verbi Dei ministri*”). A többségében német lakosú evangélikus városoknak címzett szöveg nem használja sem a „református vallás papjai” kifejezést, ahogy azt annak egyik magyar fordítása tévesen sugallja, és semmilyen utalást nem tesz a német etnikumra, miközben ugyanezen a napon a hajdúkapitányok Thököly

⁸⁶ Czirány István szerint „Bocskainak adott hitlevelükben szereplő elveket, vagyis reformált hit, az édes haza megvédését, egyre inkább a háborúskodás folytatását igazolandó retorikai elemként használták”. Czirány István: *Hajdútelepítések és a militarizált társadalom megerősödése a Tiszaánál a 17. század első harmadában*. Studia Caroliensia, 6. évf. (2006) 1. sz. 107. Ez nem mond ellent az általunk mondottaknak, sőt éppen alátámasztja azokat, hiszen a kérdés nem az, hogy mi volt a hajdúk valódi szándéka, hanem az, hogy ezt a szándékot milyen retorikai elemek felhasználásával igyekeztek elérni. Nyilván olyan érvelést kellett használniuk, ami Bocskai számára fontos volt. Nyakas Miklós véleménye szerint is a rendi és vallási kitételek a hitlevél szövegében elsősorban Bocskai kívánságait tükrözik, de a hajdúk ezeket elfogadták, és „meggyőződésük szerint magukévá tették”, elsősorban azért, mert ők is a tiszta református térség lakói voltak. Nyakas Miklós: „Bocskai és a hajdúk”. In: Barta János, ifj. – Papp Klára (szerk.): „Nincsen nekünk több hazánk ennél...” Tanulmányok a Bocskai-felkelés történetéhez. (Kisebbségkutatás könyvek.) Budapest, 2004. 35–37.

⁸⁷ Itt természetesen beleütközünk a szövegek nyilvános hatalmi reprezentációban játszott szerepének problémájába. Ez ugyanakkor csak annyiban módosítja felvetésünket, hogy a politikai színpadon sokszor nem a látszólag kommunikáló két fél alkotja felváltva a „feladó” és a „befogadó” szerepét, hanem a két fél, jelen esetben Bocskai és a hajdúk egyaránt és közösen játsszák a színészek szerepét a politika színpadán a szemlélődő nagyközönség előtt. Nem témája cikkünknek a Bocskai-felkelés szövegeinek ilyen jellegű vizsgálata, de a szerencsi részgyűlés szövegeinek komponáltsága és áthallásos üzenetei láthatólag sokkal inkább tükrözik Bocskai fejedelemsé válassztása aktusának reprezentatív szertartásosságát és színpadiasságát, mint valóságos politikai döntéshozatali folyamatokat – miközben természetesen fontos források lehetnének a királyi országgyűlések ügymenetéhez sok tekintetben igazodó Bocskai-országgyűlések intézménytörténeti feltáráshoz. Vö.: Feuchter, Jörg – Helmuth, Johannes: *Oratory and Representation: The Rhetorical Culture of Political Assemblies, 1300–1600*. Parliaments, Estates and Representation, vol. 29 (2009) 53–66.; Condren, Conal: *Argument and Authority in Early Modern England: The Presupposition of Oaths and Offices*. Cambridge, 2006.; Sharpe, Kevin: *Image Wars: Promoting Kings and Commonwealths in England, 1603–1660*. Yale University Press, 2010.; Ihala, Pasi – Palonen, Kari: *Parliamentary Sources in the Comparative Study of Conceptual History: Methodological Aspects and Illustrations of a Research Proposal*. Parliaments, Estates and Representation, vol. 29. (2009) 17–34.

Sebestényhez, Késmárk urához is levelet intéztek, amiben a német nemzetről erősen negatív felhanggal tettek megjegyzést.⁸⁸

A levél szerzői tehát nemcsak a német lakosú evangélikus városok sérelmeit állították előtérbe, hanem kerülték minden olyan retorikai elem használatát, ami a városok Bocskai mozgalmához való csatlakozását elvi vagy érzelmi alapon megnehezítette volna. Nemcsak konfesszionális és etnikai elemet nem tartalmazott felhívásuk, pedig az utóbbi nagyon is jellemzője volt a kornak és különösen a Bocskai-felkelés szövegeinek, de igyekeztek semleges kifejezéseket használni, úgymint „keresztény vallás” vagy „közös haza” (*patria*), ugyanakkor hivatkozva a evangéliumi (protestáns) szolidaritásra a katolikusokkal szemben.⁸⁹

⁸⁸ Benda fordításában a római császár (*imperator romani*) „német császár” lesz, a császári seregek tisztjei pedig „a német sereg tisztjei”, de a német jelzőt az eredeti latin szöveg nem tartalmazza. Lásd: Benda: *A Bocskai-szabadságharc*, 69–70. Ribini: *Memorabilia*, I. 329–330.; Katona: *Historia Critica*, 28., 270–273. Acta, 43v–44v. Benda fordításával ellentétben a Szöveggyűjtemény nem „református papok”-nak fordítja „az Isten igéinek hirdetői”-t, de ahhoz hasonlóan egy lábjegyzetben „az igaz és tiszta keresztény vallás” („*christianae verae et orthodoxae religionis*”) alatt a református vallást érti – szerintünk tévesen. Sinkovics: *Magyar történeti szöveggyűjtemény*, 278–279. Hasonlóan fogalmaz a Bártfa és Késmárk városának Lippay által kiállított hitlevele is, amelyben felesküsznek, hogy az igaz és tiszta keresztény vallás („*in propaganda vera et orthodoxa et religion christiana, inque defensione libertatis incliti Regni Hungariae*”) és a keresztény hit („*in propaganda christiana fide*”) propagálásában és az ország szabadságainak védelmében támogatják annak védelmezőjét, Bocskait („*verae et orthodoxae religionis defensor*”), aki – legalábbis Bártfa esetében – megőrzi a várost és papjait az igaz és tiszta hitben („*in vera et orthodoxae religionis*”). Az utóbbi esetben ez biztosan nem a református vallást jelenti. Nagy László: *Iratok Bocskai István és kora történetéhez. (Bocskai-szabadságharc 400. évfordulója VI.) Debrecen, 2005.* 130–131. Ugyanakkor a Szepes megyei Remete és Stósz mezővárosok, valamint Szomolnok és Schwendler bányavárosok nagyon hasonló szövegű, november eleji hitleveleiben felesküdték arra, hogy az augsburgi hitvallás és annak védelmezője, Bocskai feltétlen hívei maradnak, akit egyébként a reformált igaz vallás védelmezőjének is neveztek: „*religionis reformatae et orthodoxae propugnator*”. Uo. 126–129. Ezek szerint – legalábbis az itt említett forrásokban – Bocskai egyaránt védelmezője az evangélikus és református vallásnak, ugyanakkor „az igaz hit” alatt többnyire felekezetileg nem definiált protestáns vallást értenek, katolikusat legalábbis semmiképpen. Vö. Weis Mihály bejegyzését a kassai evangélikus templom elvételéről: „*Anno 1605 In Februario conantur pontifici Cassovie religionem immutare, eripunt templum orthodoxis.*” Liber Annalium raptim scriptus per Michaellem Weyss in: *Deutsche Fundgruben zur Geschichte Siebenbürgens*. Hrsg. von E. v. Trauschenfels. Kronstadt, 1860. 173. (a továbbiakban: DF III).

⁸⁹ A „németiség” vagy a „németek” alatt természetesen érthették a kortársak a császáriakat is, például amikor arról beszél Bocskai a szerencsi gyűlésen, hogy „az német nemzetségnek az mi rajtunk uralkodását [...] sok esztendőttől fogván kedvünk ellen viseltünk”, vagy amikor a többségében német ajkú Kassa városának azt írja, hogy „kegyelmetek mind az német s mind az hajdú vitézek miatt sok károkat vallott és naponként vall, kit mind hazánk szabadsága mellett kellett szenvednünk” (Szerencs, 1605. március 29. MOE XI. 144–145). Vö. a fent említett hitlevelek szövegeivel, a késmárkiakéban ugyanis az áll, hogy „a németek” zavarták meg a helyiek lelkiismeretét és vallását, és Lippay ígér nekik védelmet és lutheránus vallásuk megőrzését. Ugyanakkor mégis jelzésértékű, hogy egyes forrásokban általánosságban fogalmaznak meg negatív állításokat a németekre vonatkozóan, míg másokban kényszerrel tartózkodnak az etnikai jelzők használatától. Az előbbire példa Bocskainak a megyékhez írt gönci kiáltványa (Sinkovics: *Magyar történeti szöveggyűjtemény*, 280–281.), amely a „német dühösségről” beszél, vagy Bocskai levele a dunántúli nemességnek (Bocskai: *Levelek*, 131–132., Nyakas: *Bocskai szerencsi levelei*, 34.), amely szerint „az elviselhetetlen igáját az nemességnek” viselik, és „az német nemzetség minkünk olyan ellenségünk lőtt légyen”, valamint Bocskai szerencsi beszédének egy másik részlete, ahol azt javasolja „a régi Scitiából jött magyaroknak, kik ló farán hozták ki feleségeket, gyermekeket”, hogy „oltalmaz(n)unk kell életünket, régi jó hírünket, nevünket, melyet az német nemzetség keservesen szidalommal lába alá tapo-

Más helyzetben természetesen igen fenyegető, a nyers katonai erőszakra hivatkozó levelek is születtek.⁹⁰ A sok idézhető eset mellett a fentiek fényében különleges példa erre mindjárt Lippay három nappal korábban szintén a kassai nemes uraknak írt levele, amely kemény hangja miatt hatástalannak bizonyult, hiszen annak kora hajnali kézhezvétele után a város tanácsa a védekezés mellett döntött és intézkedett.⁹¹ Ezért is feltűnő az október 31-i levél jóval békülékenyebb hangja. Természetesen nem csupán a hajdúkapitányok levelein múlt az, hogy Kassa végül Bocskaiék mellé állt és kinyitotta kapuit, de a diplomáciai szövegek retorikája jól tükrözi az erőviszonyokat és az azt többé vagy kevésbé tudomásul vevő politikai szándékokat.⁹²

Mindez egyrészt azt jelenti, hogy a fontosabb politikai szereplők, még a hajdúkapitányok is rendelkeztek olyan írnokokkal, akik fel voltak vértézve olyan retorikai képességekkel, hogy az érzékeny kommunikációs helyzeteknek és a címzettek világképének – legalább taktikai alapon – megfelelő üzeneteket tudtak megfogalmazni, másrészt pedig a propaganda

dott vala”. A kora újkori nemzettudat általános kérdéseire lásd: Trencsényi, Balázs – Zászkaliczky Márton (eds.): *Whose Love of Which Country? Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East Central Europe*. Leiden–Boston, 2010., különösen Varga Benedek cikkét a Bocskai-mozgalom nemzetszolgálatáról (*Political humanism and the corporate theory of state: Nation, patria and virtue in Hungarian political thought of the sixteenth century*) és Almási Gábor cikkét a kora újkori xenophobia egyes jelenségeiről. Vö. Bitskey István: *Az identitástudat formái a kora újkori Kárpát-medencében*. In: Humanizmus, religio, identitástudat. Tanulmányok a kora újkori Magyarország művelődéstörténetéről. Szerk., bev.: Bitskey István – Fazakas Gergely Tamás. Debrecen, Studia litteraria XLV, 2008. 11–23.; Óze Sándor: *Apokaliptika és nemzettudat a XVI. századi Magyarországon*. In: Bitskey István – Oláh Szabolcs, szerk.: *Religió, retorika, nemzettudat régi magyar irodalmunkban*. Debrecen, 2004. 112–122.

⁹⁰ Kitűnő példa: Bocskai levele az erdélyi szászok Egyetemének 1605. április 25-én Kassáról. In: Bocskai, *Levelek*, 154–157.

⁹¹ Lippay Balázs Bocskay főkapitánya Kassa városához, 1604. okt. 28. *HK* 1914. 473–474., *TT*, 1901. 568–570. Tutkó József: *Szabad Királyi Kassa városának történelmi évkönyve*. Kassa, 1861. 120–122.

⁹² Egy mind kommunikációs, mind politikai szempontból fontos tényező volt Kassa belső megosztottsága, amely sok esetben elkerülte a szakirodalom figyelmét. Úgy tűnik ugyanis, hogy a kassai református magyarok nyitották ki éjjel a kaput Bocskai hajdúi előtt, ugyanakkor a város vezetése napokkal korábban még az ostromra készült, és szigorú büntetés terhe mellett tiltotta a hajdúkkal való egyezkedést. Jellemző az is, hogy a Bocskai táborába (és a szerencsi országgyűlésre) küldött tárgyalódelegáció többnyire református magyarokból és református hajlamú (kriptokálvinista) polgárokból állt, és az is feltűnő, hogy a két nem magyar anyanyelvű személy nem volt tősgyökeres kassai (a St. Gallenből érkező, sziléziai származású Melchior Reiner és az Alsó-Lausitzból Esperjesen keresztül érkező szorb Bocatius). Fontos jelenség továbbá, hogy a Bocskait támogató, zömében magyar református csoport a Bocskai-mozgalomnak köszönhetően egy rövid időre bekerült a város addig (Herceg második szenátor kivételével) többségében evangélikus német vezetői rétegébe. Lásd: J. Újváry Zsuzsanna: *Kassa és a Bocskai-szabadságharc kezdete*. *Confessio*, 30. évf. (2006) 3. sz. 38–50.; Duchon, Josef: *Kassa a Bocskai-felkelés küszöbén*. In: „Nincsen nekünk több hazánk...”, 105–120. A német nyelvű felvidéki lakosság hezitáló magatartásáról lásd: H. Németh István: *Várospolitikai és gazdaságpolitika a 16-17. századi Magyarországon*. 1. köt. Budapest, 2004.; Kónya Péter: *Szabad királyi városok a Bocskai-felkelésben*. Debreceni szemle, 14. évf. (2006) 3. sz. 331–338. Külön figyelemreméltó Kassa, Lőcse, Bártfa, Eperjes és Kisszeben Rudolf királyhoz 1604. március 12. előtt benyújtott felségfolyamodványának részben taktikai okból alkalmazott antikálvinista retorikája: „wir uns durchaus von der Arianischen Nestorianischen, Calvinischen und Widertaufferischen Schwermer Geistern abscheiden”. Paulinyi Oszkár: *Iratok Kassa sz. kir. város 1603–1604-ben megkísérelt rekatolizációjának történetéhez* (Magyar protestáns egyháztörténeti adattár XIV.) Budapest, 1931. 58., 60.

vagy mások meggyőzése céljából írt szövegek sok esetben nem elsősorban a szerző(k) vallási nézeteit tükrözték, hanem a valamilyen politikai okból meggyőzendő címzettét vagy címzettékét.

Éppen ezért önmagában nem elégséges Nagy László azon érvelése, hogy azért bizonyos a katolikus Káthay szerzősége a szerencsi kiáltvány esetében, mert teljesen mellőzi a protestáns sérelmekre való hivatkozást, miközben utalást tesz a szent angyalokra és szent tanítványokra. Mindezzel nem állítjuk, hogy kizárható Káthay szerzősége, bizonyítani kellene, hogy Káthay más szövegeiben is találhatók kizárólag katolikusokra jellemző elemek, illetve, hogy azokat más nem használta vagy használhatta. Amennyiben a szöveg nagyon korai keletkezésű, akkor természetesen lehetséges, hogy Káthay írta vagy legalábbis bizonyosan közreműködött a szöveg megírásában, de mint említettük, erre nincs elegendő bizonyíték.

Ugyanakkor figyelemreméltó megfigyelés Nagy László részéről az a tény, hogy négy korai szövegben előfordul a „szent angyalok” kifejezés,⁹³ de ezt kizárólag katolikus szerzőhöz kötni a fentiek fényében sem megalapozott, mivel ez az egyetlen katolikusnak hangzó elem a szövegekben, eltekintve a protestáns panaszok látszólagos kommunikációs célzatú elhagyásától, ezért a katolikusok felé tett apró kommunikációs gesztusként is fel lehet fogni. Ez még inkább így van, ha figyelembe vesszük, hogy az evangélikus Révay is hivatkozott angyalokra és Máriára egyes műveiben, és az evangélikus Illésházy 1608-as esküszövegében Szűz Mária is előfordul, vagyis ezeket nem lehet egyértelműen csupán a katolikus kegyesség nyelvi elemeinek tekinteni.⁹⁴ A katolikus egyház és hívei irányába mutatott együttérzésként is értelmezhető a katolikus klérust ért sérelmek emlegetése, másrészt azt a célt is szolgálhatja, hogy kiemeljék, az uralkodó és az udvar részéről elszenvedett sérelmek felekezeti hovatartozástól függetlenül mindenkit sújtottak, vagyis össznemzeti sérelmek.⁹⁵ Nem véletlen, hogy a Bocskai-propaganda szinte sohasem tett olyan kijelentést a külföld felé, amelyben a nemzet megosztottságát ismerte volna el a felkelés ügyében, ehelyett azt a képet sugallta, hogy az „egész magyar nemzetség” egységesen lépett fel a zsarnoksággal

⁹³ A megyékhez december 1-jén intézett ún. gönci kiáltványban szintén nincsenek benne a protestáns sérelmek, hanem csak egy felhívás, hogy a hazáját és nemzetét szerető emberek csatlakozzanak Bocskaihoz a „német dühösség” és a német miatt támadt veszedelem ellen. Az érvelés ez esetben tehát etnikai, amit talán az is magyaráz, hogy a levél a vármegyék magyar nemességének szól. A szöveg említi, hogy „az szent istennek örökké dicsőséges neve áldott legyen”, és protestál „a nagy isten, szent fia és minden szent angyal színe előtt”. Benda: *A Bocskai-szabadságharc*, 73.

⁹⁴ Jézus szeplőtelen fogantatását sohasem kérdőjelezték meg a protestánsok. A fenti előfordulások legalábbis gesztusoknak tekinthetők, és részben azon folyamat részének, amely során a Bocskai-felkelés alatt és a protestantizmust a rendiség részévé tevő bécsi békét követően a protestáns politikai teológia integrálta a középkori szokásjogi és rendi hagyományt a korábban katolikusnak tűnő elemekkel együtt (dinasztia, középkori királyok, Szent Korona stb.). Lásd: Teszelszky, Kees: *Az ismeretlen korona*, Zászkaliczky, Márton: *Protestant Political Theology and Corporate Constitutionalism in the 16–17th c. Hungary*. (PhD Thesis, CEU, 2012.), Heltai János: *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*. Budapest, 1994.

⁹⁵ A sérelmet szenvedett csoportok a következők: parasztok, urak, papok, főurak, főpapok, házastársak, szülők, testvérek, öregek, templomok, kúriák, falvak, városok etc. MOE XI. 172–174. Érdekes kettősség a szövegben, hogy a kamarák részéről a tulajdon kárára történő visszaélések egyik legnagyobb kárvallottjai a főpapok és a földbirtokosok, másrészt a kamarai visszaélések legfőbb vezetői Szuhay kalocsai érsek, „mészáros” és a „horvát paraszt”, Migazzi váradi érsek. Vö. a püspökök és kamarák viszonyának kérdését a korponai országgyűlés kapcsán. MOE, XI. 277., 285., 296.

szemben és sorakozott fel Bocskai mögött.⁹⁶ Sőt, sok esetben a „belföldi” kommunikációban is úgy beszéltek a nemzet egységéről, hogy az erdélyieket is beleértették vagy a nem nemesi társadalmi csoportokat is.⁹⁷

Nehéz elképzelni továbbá, hogy Bocskai egyetlen katolikus udvari embere olyan szövegeket fogalmazzon meg a református Bocskai vagy a többségében protestáns magyar rendek nevében, amelynek tartalmával és nyelvezetével azok nem tudtak volna azonosulni. Ennek így kellett lennie akkor is, ha a létrehozott szövegek elhallgatták protestáns és nemzeti identitásuk azon elemeit, amelyeket a megcélzott hallgatóság egyes esetekben nem tudott volna elfogadni, és az érvelés főbb pontjai olyan univerzálisan, felekezetektől függetlenül elfogadható premisszákon nyugodtak, amelyeket maguk között esetleg nem tartottak a legfontosabbnak. A 16. század második felétől az európai politikai gondolkodásban általánosságban jellemzővé vált olyan retorikai és politikai beszédmódok alkalmazása, amelyek semlegességükkel fogva lehetővé tették a felekezetek fölé nyúló politikai kommunikációt és az esetleges politikai együttműködést.⁹⁸ Ilyen politikai eszköz lehetett a természetjogi alapú érvelés, a római jogból származó érvek az önvédelem jogára nézve, az irénikus protestáns vagy összkeresztény vallásfelfogás konfesszionalizációt meghaladó politikai alkalmazása közösségi vagy nemzeti összefogás propagálása céljából, az ősi alkotmányosság és a szokás-

⁹⁶ Vö. Weis Mihály beszámolóját Bocskai szászoknak írt leveleiről: DF III 174: „egész Magyarország mellette támadott fel.” A Bocskai-felkelés támogatottsága társadalmi megosztottsága kérdéséhez lásd: Pálffy Géza: *Győztes szabadságharc vagy egy sokféle sikert hozó felkelés? A magyar királysági rendek és Bocskai István mozgalma (1604–1608)*, illetve Pálffy Géza és Öze Sándor vitája in: *Tanulmányok Bocskai Istvánról*. Publicationes Universitatis Miskolcensis Sectio Philosophica 2008 – Tomus XIII – Fasciculus 2. A támogatás regionális megosztottsága kérdésében alapvető még: Dominkovits Péter: „Egy nemzetek lévén...” *A Nyugat-Dunántúl Bocskai István 1605. évi hadjárata idején*. Budapest, 2006. Figyelemreméltó a korponai kiáltvány aláíróinak („Status et Ordines Regni Hungariae”) politikailag és földrajzilag meglehetősen korlátozott névsora (ld. lábjegyzet 140.). Lásd még Weis Mihály fenti beszédét az erdélyi szászok hezitálásáról (mondván: „duobus dominis nemo servire potest”), a felső-magyarországi városszövetségre és a felső-magyarországi városszövetségre: lábjegyzet 93.

⁹⁷ „Mivelhogy pedig értettük azt, hogy tő kegyelmek is lerázván magáról annak az kegyetlen nemzetsígnak igáját, ugyanezen akarattól választotta legyen úfelségét fejedelmeknek és uroknak, azon az úristennek nem győzünk elég hálát adnia, örvendezvén azon, hogy kegyelmek nemes országával össze, kik ezelőtt való esztendőkből külön fejedelemség alatt voltunk vettette, most egytűvé hozott bennünket és magunk nemzetéből kedves fejedelmet adott közinkbe, kegyelmeket kérjük szeretettel, mint mi nekünk jó urainkat, atyánkfiait, hogy kegyelmek abban az jó akaratban, fejedelmünkhöz ú felségihez, mihozzánk is országostúl maradjon fottig meg: sőt az kik kevesen még római császárhoz vonnának is, azokat is mind szép szavaival, mind egyébképen vonjon ú felsége hívsége alá, hogy immár lehessünk egy membromok, ez kevés magyar nemzetsígnak reliquiái, szerethessük egymást, örvendezvén szép szabadságunknak, nem különben mint az rekeszből kiszaladott madarak...” 1605. április 20. *A szerencsi országgyűlés átirata az erdélyi országgyűléshez. Erdélyi Országgyűlési Emlékek* (Monumenta comitialia regni Transylvaniae, 1540–1699. I–XXI. Budapest, 1875–1898.) V. kötet (1601–1607), szerk. Szilágyi Sándor, 1879. (a továbbiakban: EOE V.) 377–380. A szerencsi gyűlés a hajdúknak ez írja: „Ha éhez fogjátok vitéz hadnagyok tartani magatokat s jóra is fogjátok hazátoknak hasznával szoktatni és tanítani az alattatok valókat, mi véreinknek, tagainknak. barátunknak akarunk benneteket nagy böcsölettel tartani és minden szerencsénket egy szível veletek viselni, bizonyosok lévén abban, hogy ő fölsége kinek-kinek jó magaviselése szerint való jutalmát megadván kicsin állapotból is nagyra és szégyéngből fő állapotra viszen benneteket.” MOE, XI. 875. Lásd: Nyakas: *Bocskai szerencsi levelei*, 29. A nemzetfogalom kiterjesztő értelmezéséről: Varga Benedek: *Political humanism*, i. m.

⁹⁸ Klasszikus alapmű: Skinner, *Foundations*. Lásd továbbá: Tuck, Richard: *Philosophy and Government 1572–1651*. Cambridge, 1993.

jog újrafelfedezése s a korábbinál kiterjedtebb alkalmazása, különös tekintettel a szabadság fogalmának invenciózus használatára, valamint a nemesség ősi szabadságainak a kitágított politikai nemzetre való értelmezésére.⁹⁹

Nagy László harmadik érve Káthay szerzőségével kapcsolatban az volt, hogy olyan hibákat követett el a szerző, amelyeket kizárásos alapon egyetlen más, szerzőként számba vehető írástudó (Alvinczi, Imreffy) sem követhetett volna el, csak a kállói elszigeteltségben lévő Káthay. Szerinte ilyen hiba a kiáltvány szövegében például az, hogy Szentjobb várát a császáriak nem ostromolták, mert azt Bocskai emberei átadták; Kerekit ostromolták ugyan, de soha nem vették be, illetve hogy Bocskai mindeközben Solyomkőn tartózkodott, vagyis a kiáltvány szövegével ellentétben nem lehetett egyik várában sem, amelyiket a szöveg szerint éppen ostromoltak.¹⁰⁰ Nagy úgy érvel, csak azért lehet Káthay a szerző, mert október végéig ő a kállói vár kapitánya volt, ami elég messze esett Bocskai várától. Ugyanakkor Nagy nem tudja mivel magyarázni, hogy miért nem javították ki később a hibákat. Felteszi, hogy a saját bevallása szerint is gyenge latin tudású Bocskai nem merte bevallani, nem értette a szöveget, majd utóbb feltételezi, hogy „Bocskai Szentjobb császári kézre kerülésének a körülményeit ekkor még – s talán később sem – tudta egészen pontosan”.¹⁰¹ Nagy legfontosabb felvetése azonban az, hogy taktikai okokból nem volt érdemes kijavítani a hibákat, mert így a szöveg jobban alátámasztotta a fegyveres felkelés elkerülhetetlensége melletti érvelést. Ilyen tudatos csúsztatás az is, hogy a hajdúk keresték fel Bocskait és nem fordítva, ismeri el Nagy.¹⁰² Innen már csak egy lépés lett volna kimondani azt, hogy nem elképzelhe-

⁹⁹ A magyar anyagra nézve: Trencsényi, Balázs – Kontler László: *Hungarian Political Thought in the Early Modern Period*. In: Burgess, Glenn et al. (ed.): *European Political Thought, 1450–1700: Religion, Law, and Philosophy*, New Haven–London, 2007. 176–207.; Bene Sándor: *Theatrum politicum*. Debrecen, 1999.; Trencsényi, Balázs – Zászkaliczky, Márton (eds.): *Whose Love of Which Country?*; és Zászkaliczky Márton: *The language of liberty in early modern Hungarian political debate*. In: Gelderen, Martin van – Skinner, Quentin (eds.): *Freedom and the Construction of Europe*. Volume I: Religious Freedom and Civil Liberty. Cambridge, 274–295. (Megjelenés előtt, 2013. március.)

¹⁰⁰ Érdemes megemlíteni, hogy – Szamosközyvel és Gyulaffy Lestárral ellentétben – Sepsi Laczkó Máté Krónikája sem beszél megadásról, hanem csak a megadásra való felszólításról, majd arról, hogy – a hajdúk értesülése szerint legalábbis – bevették mindkét várat, vagyis nem a kiáltvány szerzője az egyetlen a kortársak közül, aki ilyen részletekben téved. „1604. Jakab János a váradi német haddal Szent-Jóbot elfoglalja Bocskai Istvántól. Itt mutatá ki Jakab János kicsoda az ő töröke, a ki ellen táborba szállott t. i. a nagyságos Bocskai István. Ezen megörüle Jakab János, hogy Szent-Jóbol elfoglalható, és Kereki alá bocsáta nyargalókat, hogy kérjék a császárnak, és ha meg nem adnák, tehát megszállják, ágyúval lőjék és ostrommal is meg vegyék. Ezt a táborban való hajdúság meghallá, hogy Konczin a váradi kapitán Szent-Jóbot elfoglalta és megvötte, immár pedig Kerekit is megnyargalták és megszállották: megtudák ezért, hol halász Jakab János és mit akar, ezt mondván egymásnak: „Nem török vár Szent-Jób, sem Kereki, hogy azokat vészi meg és azokat szállja meg. Más a dolog, nem tréfa ez, módot kell ebben találni, ideje már a tromfot megülni.” ETA III. 51. Ugyanakkor pedig – Nagy László állításával ellentétben – Gyulaffy Lestár szerint Bocskai Kereki ostroma alatt 800 hajdúval „beszorúlt volt Kerekiben”. MHHS, XXXI. 31. Semmiképpen nem kívánjuk Nagy László eseménytörténeti vagy tárgyi megállapításait cáfolni, de a fentiek fényében a kiáltvány tévedései kevésbé tűnnek jelentősnek.

¹⁰¹ Nagy: *Egy szablyság magyar úr Genfben*, 189.

¹⁰² A kortársak közül is sokan elfogadták azt, hogy a hajdúk keresték meg Bocskait és nem fordítva, Sepsi Laczkó például egy isteni terv részeként: „Isteni segítség kezdetik. Azért a hajdúkat fölébresztés és felkeltés az Isten, kik követeket bocsátanak Bocskai Istvánhoz, hogy tractálnának véle. Egy köz helyre ménének a mezőn a kapitányok Bocskai urunkhoz. Német Balázs, Lippai Balázs s. a. t. megesküvének Bocskai Istvánnak a hívségre, hogy mellette lesznek mind halálig *in vindican-*

tetlen, a szöveg eleve torzításokkal és tudatos leegyszerűsítésekkel készült, úgy, hogy „nem a valóságot” írja le. Véleményünk szerint ez majdhogynem kötelező sajátsága a propagandaszövegeknek, ezért azok szerzősége tekintetében csak korlátozottan használhatók a tárgyi tévedésekre és igazmondásra vonatkozó megállapítások. Ez a bizonytalanság éppen elég a szerencsi kiáltvány esetében, így ez az érv sem használható önmagában Káthay szerzőségének bizonyítására. A tévedések természetesen nem zárhatók ki, mindenesetre az a tény, hogy nehéz megmondani, mi a pontatlanságok oka, épp elég bizonytalanságot jelent arra nézve, hogy ez alapján a szerző tájékozottságára és azon keresztül személyére próbáljunk következtetéseket levonni, ahogyan azt is nehéz megállapítani, hogy a szöveg mely része csupán öntudatlan kifejezése a szerző gondolatainak, és mely részei tudatos retorikai elemek, amelyek talán sokkal inkább a megcélzott hallgatóság sajátjai. Nem áll módunkban kitérni rá részletesen, de véleményünk szerint hasonló a helyzet Nagy László negyedik érvével is, miszerint a végvári katonaság visszaszorulásának részletes leírása miatt csak katonaviselt ember lehetett a kiáltvány szerzője, például a várkapitány Káthay, hiszen Bocskai udvara tele volt katonaviselt emberekkel, akik az információt szolgáltathatták, a megcélzott hallgatóság pedig bizonyosan értelmezni tudta ennek jelentőségét egy háborús korban.

Az a tény külön nehezíti a szerzőség kérdésének megoldását, miszerint a kiáltvány, a többi műhöz hasonlóan, többszerzős, tehát kollektív munka, és minden bizonnyal több fázisban készült.¹⁰³ Ez utóbbi tényező ugyanakkor lényegtelennek is teszi a szerzőség hagyományos kérdését, sok esetben ugyanis inkább a szövegek textuális és eszmei előzményeiről, intellektuális ihletéséről, későbbi felhasználásukról és kisajátításukról kellene beszélni.¹⁰⁴ Ez utóbbiak tekintetében azonban több-kevesebb sikerrel lehet megalapozott megállapításokat tenni.

Politikai kommunikáció esetén – elméletben – minden retorikai és tartalmi elem hideg számítás eredménye, vagyis a tartalomból nem lehet feltétlenül következtetni a megírás időpontjára, hanem az időpont ismeretében lehet megérteni a szöveg természetét a hírek, történeti események, adatok kezelése és esetleges, bár törvényszerű manipulálása tekintetében. Ebből a szempontból Hopp Lajos álláspontja mindenképpen figyelemreméltó, aki szerint „a Bocskai-szabadságharc vallási ideológiája, a protestáns rendek vallásszabadsá-

da libertate patriae et religionis – a nagy keresztyén uraknak tanácsokból, Bocskai István urunk is a hitnek és a megromlott Magyarországnak hajnal csillaga föltámadá és megesküvék nekik, hogy gondjokviselő leszen.” ETA III. 52. Bocskai is ugyanezt írja a hajdúkról: „Azonban, hogy értették, hogy minket is kergettenek: magok jövőnek érettünk Súlyomkőből, olykor, amikor immár Szent-Jobbot tőlünk elvették, és Kerekit vitatták; praeter viam juris még csak annyi tractálásra való üdöt és módot sem engede az generális, hogy ő Felségét emberem és levelem által igazságomban megtalálhassam. Azután *magunk oltalmában* mit cselekedtünk, s cselekedik most is az *egész magyar nemzetség*, nem szükség számlálnunk; de jure is, tudja kegyelmed, vim vi repellere licet.” Ismeretlennek Erdélybe, Szerencs, 1605. április 5. *Bocskay István Leveles-könyve*, 103., *Bocskay leveles-könyvének töredéke*, 27r-27v. Nem mellel Bocskai levele sem Szentjobb várának átadásáról, hanem elvételéről beszél.

¹⁰³ A szerencsi kiáltvány kollektív szerzőségét utóbb Nagy László is elfogadta: Nagy: *Egy szablys magyar úr Genfben*, 188.

¹⁰⁴ A korai újkori szerzőség kérdéseire kollektív munkák esetén újabban: Tóth Zsombor: *A szerző neve(...t) (Manu propria szignatúra vs. szerzőség egy familiáris viszony textuális dimenzióiban)*. In: Kecskeméti Gábor – Tasi Réka (szerk.): *Filológia és textológia a régi magyar irodalomban: Tudományos konferencia, Miskolc, 2011. május 25–28.* Miskolc, 2012. 397–408.; Zászkaliczky Márton: „*Vim vi repellere licet*”: Filológia és esztörténet egymásroutaltságának tanulságai egy római jogi formula magyarországi recepciójának vizsgálata során” (ugyanezen konferencián elhangzott előadás nem publikált kézírata).

gának, illetve a lelkiismereti szabadság elvének protestáns megfogalmazása, összekötve „az egész magyar nemzetség” religiójának és szabadságának ügyével, a Habsburg befolyási övezetben nem talált megértésre. Szükségesnek látszott egy manifesztum kibocsátása az európai udvarokhoz, amely a közvetlen északi szomszédnak, Lengyelországnak is szólt.¹⁰⁵ Nyilvánvalóan nem véletlen, hogy a kiáltvány, egyéb iratokkal ellentétben, nem a német fedelmeket szólítja meg csupán, hanem – ahogyan első mondata is jelzi – a Magyarországgal szomszédos keresztényekkel akarja megismertetni azt, amit egyébként már „az egész világ tudott”. A Bocskai-diplomácia pedig előszeretettel nevezte ősi szomszédnak és szövetségesnek Lengyelországot vagy a szintén szomszédos Sziléziát.¹⁰⁶ A fentiek alapján egészen nyilvánvaló, miért nyert „katolikus színezetet” a szerencsi kiáltvány, azt ugyanis úgy kellett megfogalmazni, hogy a katolikus lengyelek is elfogadhassák mint Bocskai felkelésének igazolását. Ezt támasztja alá a lengyel füleknek is kedves *antemurale* szerep emlegetése, illetve az a tény, hogy a kiáltvány kifejezetten megnevezi Sziléziát és Lengyelországot, ez utóbbit például akkor, amikor azt állítja, hogy „nem lesz biztonságban Ausztria, Morvaország, a lengyel és cseh királyság”, ha Rudolf teljesen legyőzi Magyarországot, ahogyan a német fedelemségek sem.¹⁰⁷

Illésházy szerzősége:

Illésházy szerzőségét már Károlyi Árpád is felvetette, de annak távolléte miatt nem merte kimondani. Gyanújának alapja az a tény volt, hogy „a protestációnak és proclamációnak” szövege nagyon hasonlít a korábbi Illésházy-féle fulmináns tiltakozásokra, amelyeket pere során az országgyűlésekre küldött 1603–1604-ben.¹⁰⁸ Mint láthattuk, Károlyi közvetlen bizonyítékok hiányában sorolta a kiáltványt a szerencsi gyűlés dokumentumai közé, és csak azért zárta ki Illésházy szerzőségét, mert szerinte a szöveg 1605 áprilisa és júliusa között keletkezett. Ami egészen biztos, az az, hogy Illésházy gondolatai perének anyagán túlmenően is szerepelnek a kiáltványban, vagyis ha ezáltal bizonyítható Illésházy legalább részleges szerzősége, akkor kizárható a kiáltvány korai (szerencsi) keletkezése is, vagy legalábbis a szöveg végső változatának korai elkészülte. Ugyanakkor a *Querelae*-kéziratoknak az a sajátossága, miszerint szerkezetileg két jól elkülöníthető részből áll: egy bevezetésből és utána egy ünnepélyes tiltakozásból (*protestatio*), azt is jelentheti, hogy a szöveg második része korábban keletkezett, mint a bevezetése, s feltehetőleg Illésházy peranyaga alapján. A különböző kisebb és nagyobb szövegvariánsok miatt azonban az is lehetséges, hogy a szöveget a keletkezés után is legalább egyszer, de feltehetően többször átírták, és különböző változatban küldték tovább. Illésházy szerzőségét tehát egyrészt csak a szöveg egészére vonatkozó vizsgálat révén lehet esetlegesen eldönteni, másrészt tisztázni kell a különböző szöveg-

¹⁰⁵ Hopp Lajos: Az „*antemurale*” és a „*bona vicinitas*” elve Báthory halála után. ITK, 87. évf. (1983) 1-3. füzet, 145. Hopp monográfiájában továbbfejleszti érvelését, de a tömörsége miatt itt a korábbi cikkét idéztük.

¹⁰⁶ Pár példa a sok közül: Bocskai levele Jan Zamoyskinek, Kassa, 1605. január 19. In: Bocskai Levelek, 100. és Bocskai két levele a lengyel királynak (*Ad sacram regiam Poloniae, Sveciaeque Majestatem*, április 26., 29.). In: *Bocskay István Leveles-könyve*, 112., 116., *Bocskay leveleskönyvének töredéke*, fol. 30v-32r. Illésházy levele Bocskainak 1605. június 6-án: „*antique foedera et pacta*” (TT, 1878. 11.).

¹⁰⁷ Hopp Lajos: Az „*antemurale*” és „*conformitas*” humanista eszméje a magyar–lengyel hagyományban. Budapest, 1992. 186–190.

¹⁰⁸ MOE XI 140-140. Lásd például: MOL P 1314 Illésházy levéltár. Illésházy István hűtlenségi pöre. Lad. 1 Fasc. 10. fol. 141-145. Még a 1605. januári pozsonyi országgyűlésre küldött Illésházy hasonló szövegeket: uo. fol. 307.

variánsok viszonyait és eredetét. A *Querelae* különböző kéziratának összehasonlítása az összes változat összegyűjtése előtt ezen írás keretében még nem lehetséges, de az alapszövegnek egyéb szövegekhez való viszonyára vonatkozóan már értékes megfigyeléseket lehet tenni.

Először érdemes megvizsgálni Illésházy saját hivatkozásait a különböző diplomáciai szövegekre, Illésházy saját levelei ugyanis igen fontos információt tartalmaznak az iratok tekintetében. Kiemelten fontos az a levél, amit 1605. június 6-én írt Bocskainak Lengyelországból, melyben azt tanácsolta, hogy Bocskainak küldenie kellene a császár számára egy írást saját és a nemzet mentségére. Ugyanebben a levélben Illésházy nagyon szorgalmazta igazoló irat készítését a lengyel király számára is, hogy tudniillik „jó volna az publicum scriptum regni mutatni”, bár nem világos, hogy egy már kész szövegről beszél vagy egy megírandóról.¹⁰⁹ Ami egészen bizonyos, Illésházy kifejezetten kérlete Bocskait, hogy mind a császári udvar számára, mind a lengyel király számára készüljön olyan irat, amely a magyaroknak az uralkodóval szembeni fellépését magyarázza és igazolja.

Az is egészen nyilvánvaló, hogy mindeközben lengyelországi száműzetésében Illésházy sem tétlenkedett, különféle iratok szerkesztésébe fogott, és Bocskait is rendszeresen tájékoztatta a lengyelországi eseményekről.¹¹⁰ Bocatius azon kijelentése, amit kihallgatása során tett, miszerint Illésházy maga is különféle iratokat írt, amivel a felkelést segítette, még önmagában nem lenne bizonyíték arra, hogy a szerencsi vagy a korponai szöveget Illésházy írta, hiszen kényszer alatt vallva Bocatius könnyen állíthatott bármit.¹¹¹ Ugyanakkor Illésházy saját maga is nyilatkozik arról, hogy ő is részt vett a korponai szöveg elkészítésé-

¹⁰⁹ „...az mint ez ideig, most is alázatosan adna választot és mentse fölséged magát, hogy sem ez körösztén vérontásnak, sem az ő fölségétől való elszakadásnak semmi okot fölséged, sem az magyarok nem adtak volna, hanem az kamra, az ki az országnak minden törvényét, szabadságát elrontá s az papi tanács...”, „az scriptumnak, az kiben panaszolkodnak az magyarok, most ok lévén hozzá jó részét mentségünkért írva köllene neki [vagyis Rudolfnak] küldeni, látná meg minden ember, maga is az magyarok bünettelenségét, és az maga istentelen gubernációját.”, TT, 1878. 8–9. Illésházy a levél későbbi részében is kérleli Bocskait, hogy „ne hallgassa el fölséged, küldje be követit (ti. a lengyel királyhoz), mennél hamarébb lehet, most törek követ is vagyon itt, excusálja magát fölséged, az magyarokat is, hogy coacte köllett volna arma defensiva sumere, (talán jó volna az publicum scriptum regni mutatni, hogy abból megérti az okait és az magyarok panaszát. Itt betöltötte az egész országot egy ember azzal, hogy Magyarországot töreknek akarta adni, és az régi kötést és jó szomszédtság megtartását köllene kívánni tőlek simpliciter, semmi conditiókat nem emlegetni, viszontag, fölséged is minden alatta valóinak ajánlja jó barátságát, jó szomszédságát mind az (királynak) s mind az egész Lengyelországnak...” TT, 1978, 12. Részletesen idézi és elemzi Hopp: *Az „antemurale”*, 186–188.

¹¹⁰ Bocskai levelében is említi Illésházy gyakori leveleit: „Az kegyelmed mostan küldött levelének minden részeit megértvén [...] Az kgd gyakran való írási pedig nemhogy terhesek volnának minekünk, sőt mennél gyakrabban irat kgd, annál kedvesbbek, holott örömet akarjuk szüntelen tudni és érteni voltaképpen minden ottben való állapotokat. Kiket ennekutána is ha kgd szüntelen értésünkre ad, kedves dolgot cselekeszik minekünk. Ide kifelé új híreket kgduek most semmit is nem írhatunk mert még Illyésházi uramtúl miolta felbocsátottak semmi levelünk nem jött; volt más íiton az németeknek elég ártalmas practikájok ellenünk, melyet kezekben is kaptunk, és legyen istennek hála, az ő kívánságok szerént abban elő nem mehetnek.” 1606. jan. 4., TT, 1878. 45.

¹¹¹ „Seind mancherlei Schreiben und Tractatus erdacht, wie ihr Majestät durch ihr Krigsvolek mit der Ungern das gar auß machen, ditz oder jens hier und dort vornehmen wolten, und bin der Meinung, das der Illieszhi, wie er zu Zeit in Polen sich aufgehalten, viel dergleichen einem und dem andern beibringen lassen und sonst vleißig zu diesem Aufstandt wird geholffen haben.” Bocatius, Ioannes: *III. Neun Ursachen worum Caschaw Rebellion habe*. In: OPR, 243.

ben.¹¹² Más források is azt bizonyítják, hogy Illésházy volt az értelmi szerzője fontos diplomáciai iratoknak, többet között Káthay lengyelországi követségének politikai üzeneteit is leginkább ő formálta, amire Bocskaitól szabad kezet kapott. Ahogyan Hopp Lajos is kimutatta, az Illésházy által megfogalmazott és Káthay által a lengyel udvarban elmondott beszéd főbb elemeiben igen hasonlít a szerencsi kiáltványra, mivel ugyanúgy alkalmazza a kereszténység védőbástyája toposzt, hivatkozik a két ország közötti ősi szövetségre és dinasztikus kapcsolatokra, Káthay beszédének kivonata pedig Illésházy feljegyzéseiben is megtalálható. A szerencsi kiáltvány igen részletesen felsorolja Rudolf gonosz tetteit, és hangsúlyozza, hogy alapvetően a király hibája, hogy a háborús megmozdulás (*tumultus hic bellicus*) bekövetkezett.¹¹³

Feltűnő továbbá, hogy igen sok olyan retorikai elem és jogi–politikai érv fordul elő Illésházy szövegeiben, amelyekkel azokon kívül szinte csak a szerencsi kiáltványban találkozunk. Kiemeli a kiáltvány, hogy Rudolf abszolút hatalomra való hajlamában (*absoluta potentia*) törvények felett állónak nyilvánította magát, és így zsarnokká vált, következésképpen, ha megszegi a törvényt, nemcsak királyságától, hanem emberségétől is megfosztja önmagát mint második Nabukodonozor.¹¹⁴ Ez a megállapítás európai viszonylatban is na-

¹¹² Bocskainak írja 1606. január 3-án Lengyelországból: „Az császárnál vagyon most Prágában az egyik elector, az colonai érsek, azt kívánja császártól, az több electorok képében, hogy az imperiomban gyűlést tétessen, és maga oda jűjen és successort nevezzen, mert ha nem ők fognak választani római királt. Az istenért is kérjük felségedet, hogy küldje föl az imperiomban az írást, az kit Korponán íránk. Azelőtt régen köllett volna fölségednek az imperiomban írni, valaki volt, az ki elverte arról fölségedet, bizon nem kívánta javát sem fölségednek, sem az magyar nemzetnek; igen szükség, hogy fölséged elküldje.” TT, 1878. 42.

¹¹³ Arra nézve, hogyan lehetne a magyarok számára mentséget keresni a külföld szemében, a kiáltvány szövegéhez hasonlóan azt írja Illésházy Bocskainak, hogy azt kell hangsúlyozni, hogy „ő az oka mindennek”, és „mindenekében a császárt köll bünesnek és okának mutatni”. (TT, 1878. 10., 15.) Rudolf hatalmi visszaéléseit is azonos módon sorolja Illésházy Bocskainak írt júniusi leveleiben: a kamara és a papi tanács visszaélései, különös tekintettel a törvények lerontására, a meghallgatások helyett fegyveres megoldás keresése, etc. Vö.: Papp Sándor: *Török szövetség*. (Kézirat)

¹¹⁴ Martyn Rady hívta fel arra a figyelmet, hogy Kálvin szerint a zsarnoki Nabukodonozornak is engedelmeskedni kell (Inst. IV.20.26–28), ezért ez a kitétel a szövegben „egy teológiai öngól”. Ugyanakkor feltehetően inkább az következik belőle, hogy a szerző nem volt kálvinista, vagy legalábbis nem ismerte vagy nem követte Kálvin teológiáját. Rady, Martyn: *Bocskai, Rebellion and Resistance in Early Modern Hungary*. In: Péter, László – Rady, Martyn (eds.): *Resistance, Rebellion and Revolution in Hungary and Central Europe: Commemorating 1956*. London, 2008. 57–66., itt: 64. A példa kiválasztására nézve Radynak talán igaz is van, de Kálvin szerint épp az ilyen zsarnokokkal szemben küld Isten szabadítót, miattuk létesült (*constituti*) „a fejedelmi önkény ellensúlyozására” a *populares magistratus* (*ephoros, consul, tribunus, demarchos*) intézménye, és egyes királyságokban az országgyűlésben összegyűlt három rend is velük szemben gyakorolja hasonló hatalmát, mint a nép szabadságának Istentől rendelt gyámjai („*Dei ordinatione tutores libertatis populi*” Inst. IV.20.31). Ugyanakkor Kálvinnál a zsarnokokkal szemben tanúsítható ellenállás is feltételes, az isteni megbízatástól függ, és kivételesnek mondható Kálvin teológiáján belül. Hajo Höpfl: *The Christian Polity of John Calvin*. Cambridge, 1982. 49., Buzogány Dezső: *Kálvin állam- és társadalomszemlélete*. Magyar Tudomány, 171. évf. (2010) 2. sz. 135–151. A kiáltvány ennél radikálisabb, de szemben a szerencsi gyűlés szövegeivel csupán annyit mond, hogy a környékbeli nép látott Bocskaiiban Istentől küldött szabadítót, és ezért csatlakozott hozzá. Kálvin hazai recepciójára legújabbban: Hörcsik Richárd: *Kálvin 16. századi magyarországi recepciója*. In: Fazakas Sándor (szerk.): *Kálvin időszerűsége. Tanulmányok Kálvin János teológiájának maradandó értékéről és magyarországi hatásáról*. Budapest, 2009. 13–37.; fontos módszertani felvetésekkel: Csepregi Zoltán: *Kálvin hatása Magyarországon és Erdélyben 1551 előtt*. Egyháztörténeti Szemle, 12. évf. (2011) 1. sz. 154–169. Az emberség levetkezésének toposzára lásd még: Cicero: *De Finibus Bono-*

gyon radikálisnak hangzik. Jóllehet a törvényszegő uralkodó hatalomeljárása közismert európai ellenállástani igazolás és kifejezetten a német lutheránus ellenállásnak egyik fontos érve az 1520-as évek végétől, de esetükben a törvényeket vagy hatalmának határait túllepő uralkodó „csak” saját hatalmától fosztja meg önmagát, vagyis a bűnös magánember szintjére süllyed, akivel szemben ezután az önvédelem természetes jogával bárki élhet.¹¹⁵ Ennek fényében úgy tűnhet, hogy a szerencsi kiáltvány ezen érve igen nagy eséllyel Illésházyhoz köthető, hiszen Bocatius szerint az ő szövegváltozata volt a leginkább radikális. Ugyanakkor az is elképzelhető, hogy a vonatkozó rész Dániel könyve egy Nabukodonozorral kapcsolatos megállapításának radikális parafrázisa csupán, miszerint nemcsak az Istennel szemben felfuvalkodott és bűnös uralkodó veszti el hatalmát Isten büntetéseként, hanem az is, aki a jó törvények (*bona leges*) és a tiszta ész (*ratio recta*) ellenében lép fel.¹¹⁶ Éppen ezért a fenti gondolat önmagában természetesen még nem lenne elegendő annak bizonyítására, hogy a kiáltvány lett volna Illésházy radikális szövege, hiszen Bocatius szavait nem mindig lehet kritika nélkül elfogadni, aminek indokait már korábban láthattuk.

Közismert, hogy a kiáltvány erősen kritikus hangon beszél Rudolf hatalomgyakorlásáról (*absoluta potentia, tyrannis*), de elsősorban hatalmi visszaéléseit, a sorozatosan elkövetett törvénytelenéseket és túlkapásokat, vagyis hatalomgyakorlásának módját veszi kritika alá, aminek elsődleges okai Rudolf beteges hajlamai voltak.¹¹⁷ Makkai László véleménye szerint

rum Et Malorum V.xii.35. A kiáltvány igen szűkszavú és homályos, pontos eszmei és filológiai előzményeinek meghatározása igen bizonytalan.

¹¹⁵ Vö.: Scheible, Heinz (Hrsg.): *Das Widerstandsrecht als Problem der deutschen Protestanten 1523–1546*. Güntersloher, 1969. 25–29.; Skinner: *Foundations* II, 199–202. Hosszú távú eszmétörténeti hatására vö.: Locke, John: *Second Treatise*. XIX. 235–239. Kérdés persze, hogy ha Rudolf nemcsak királyságától, hanem emberségétől is megfosztotta önmagát (márpedig a törvénytelenéseket elkövette), akkor miért azzal az érveléssel utasítja el Bocskai a török koronát Bocatius vitatott hitelességű beszámolójában (*Relatio*, 102–103., 62–63.), hogy van már törvényes királyunk, tehát az ország törvényei és szabadságai ellen lenne, ha ő azt elfogadná. Teljesen mellékes, hogy Bocatius beszámolója propagandisztikus céllal állítja a török koronának csupán ajándékként való elfogadását, hiszen mind a kiáltvány, mind Bocatius beszámolója az európai közvéleményt megcélzó propagandaszöveg. Az eltérés oka vagy az, hogy a kiáltvány fenti radikális érvét annak szerzője/szerzői sem vették komolyan, vagy az, hogy Bocatius nem vett részt a kiáltvány szövegezésében, vagy egyszerűen csak eltérő diplomáciai-retorikai stratégiát alkalmaztak az eltérő szövegekben. Ugyanakkor igen valószínű, hogy Bocatius a korponai rendek elképzeléseit adja a pasa szájába, amikor leírja a korona átadásának történetét.

¹¹⁶ Dan 4:22, 28–30. „Még a szó a király szájában volt, amikor szózat szálla le az égből: Neked szól, oh Nabukodonozor király, a birodalom elvételétől téled. És kivetnek téged az emberek közül, és a mezzei barmokkal lesz a te lakozásod [...] mígnem megérted, hogy a felséges Isten uralkodik az emberek birodalmán, és annak adja azt, akinek akarja. Abban az órában betelék a beszéd Nabukodonozoron: és az emberek közül kivették.” A reformáció teológusai elsősorban a bűn-büntetés-megbánás kérdésében tárgyalták a vonatkozó részt, vagy példaként hozták fel arra, hogy Isten kezében még egy zsarnok is lehet eszköz. Vö.: Beckwith, Carl L. (ed.): *Ezekiel, Daniel* (Volume 12 of Reformation Commentary on Scripture Series). InterVarsity Press, 2012. 286–298. Hasonlóan Kálvin sem beszél a királyi hatalom elvesztéséről törvényszegés esetén, csupán *Institutiója* 1559-es latin kiadásában megemlíti, hogy az Istennel is szembeszegülő Nabukodonozor ideiglenesen megfosztja magát királyi hatalmától (*potestatem sibi ipse abrogaverat*, CR, XXX. 1117), és ezért Dániel engedetlensége (nem ellenállása) jogos volt. A bibliai *locus* politikai felhasználása majd csak a hugenotta politikai traktátusokban kerül elő. Vö.: Höpfl, Harro (ed.-trans.): *Luther and Calvin on Secular Authority*. Cambridge, 1991. 83–84.

¹¹⁷ Querelae: MOE XI. 171. Illésházy Bocskainak írja, hogy hogy a császár „beteges”, és „isten [...] mentse meg a sok jámbort tyrannusságától”. (TT, 1878. 15.). Az „*absoluta potentia*”-ra hivatkozik: Illésházy hűtlenségi pöre, 144., 199. és a lengyel királynak írt levél (1605. július 15.) MOE, XI. 187.

Rudolf abszolútizmusának törvényteleniséggel és zsarnoksággal való azonosítására azért volt szükség, hogy az európai abszolutista rokonszenvezőket (a Habsburg-ellenes Franciaországot és a német fejedelmeket) a kiáltvány ne riassza el egy nyíltan rendi jellegű állásfoglalással. Eltekintve attól, hogy feltehetőleg anakronizmus lenne egy ilyen korai időpontban az abszolútizmus 19. századi fogalmát vagy akár csak annak 17. századi tartalmi vádját kapcsolni a kifejezéshez és a kiáltvány szövegéhez, a szöveg megfogalmazása világos abban a tekintetben, hogy Rudolf megválasztása révén törvényesen birtokolt hatalmával istentelen, törvénytelen, igazságtalan és önkényes viselkedése miatt visszaélt, ezért zsarnokká vált, ami pedig nyilvánvalóan elfogadhatatlan magatartás volt a kortársak szemében – államformától és politikai ideológiától függetlenül. Sok kortárs számára Rudolf abszolút hatalma nem jelentett volna problémát, persze, ha lett volna neki, középkori felfogás szerint ugyanis az uralkodó abszolút hatalma azt jelentette, hogy – szemben rendes hatalmával (*potestas ordinata*) – indokolt esetben eltekinthetett az emberi törvényektől. Az viszont elfogadhatatlan volt és a kiáltvány szövege is ezt hangsúlyozta, hogy azt önkényesen gyakorolta, s szembehelyezkedett az értelemmel és az isteni törvénnyel is.¹¹⁸ Az abszolút hatalom fogalma tehát önmagában ekkor még nem hordoz feltétlenül negatív jelentést, és nem vagy nem minden politikai nyelvben szinonimája a zsarnoki hatalomnak.¹¹⁹ Érdekes módon a kiáltvány azzal folytatja, hogy „a jó és tökéletes Istennek van egyedül korlátlan hatalma” (*absolutissima potentia*), ennek ellenére „rendes törvényekkel” (*ordinaria lege*) kormányozza dolgainkat, vagyis a kiáltvány szerzője mégis elveti az abszolút hatalom gyakorlatát, különösen azzal, hogy felszólítja Rudolfot, a jog és a törvény szerint járjon el mindenben.¹²⁰

¹¹⁸ A *potestas absoluta et ordinata* fogalomtörténetét lásd: Burns, J. H. (ed.): *Cambridge History of Political Thought c.350 – c.1450*. 435–436., 455.; Oakley, Francis: *The Absolute and Ordained Power of God and King in the Sixteenth and Seventeenth Centuries: Philosophy, Science, Politics, and Law*. Journal of the History of Ideas, vol. 59. (Oct., 1998) No. 4. 669–690. Canning, Joseph: *The political thought of Baldus de Ubaldis*. Cambridge, 1987. 72–79. Baldus kimondja, hogy az abszolút hatalommal rendelkező uralkodó is alárendelt az értelemnek, ezért talán az sem véletlen, hogy a kiáltvány szövege a természetes értelemre is hivatkozik, ahogyan Illésházy is „igaz ráció”-ra egyes leveleiben. A római jog és különösen Baldus hatása alatt Corvin Mátyást a kortárs jogi dokumentumokban felruházták azzal a joggal, hogy ne vegye figyelembe a törvényt *de plenitudine potestatis* vagy *absoluta potestatis* alapján, amivel szemben állt rendes hatalma (*potestas ordinaria*), amit kötött a törvény. Ebben a rendek sok esetben Mátyás potenciális despotizmusát látták, és időnként az ősi szokásokra hivatkozva szabadságaik megtartására kérték. Holub, Joseph: *Ordinaria potentia-absoluta potentia*. Revue historique de droit français et étranger, 4. ser., vol. 28. (1950) 92–99.; *Decreta Regni Mediævalis Hungariæ* (a továbbiakban: DRMH), *Tomus III 1458–1490*, Ed. by János M. Bak, Leslie S. Domonkos and Paul B. Harvey, Jr., Los Angeles, 1996. Art Pal. 1486:9.; Bónis György: *Középkori jogunk elemei*. Budapest, 1972. 71–73. Az nem világos, hogy a középkori magyar joghagyomány mennyiben lehetett a *potestas absoluta* említésének az ihletője.

¹¹⁹ Owens, J. B.: „By My Absolute Royal Authority” *Justice And The Castilian Commonwealth At The Beginning Of The First Global Age*. Rochester, 2005. 233–243.; MacHardy, Karin J.: *War, Religion and Court Patronage in Habsburg Austria The Social and Cultural Dimensions of Political Interaction, 1521–1622*. Palgrave-Macmillan, 2003. 37–40. Az abszolút hatalom kérdése még a németalföldi vitákban sem egyértelmű. Vö.: Kossman, E. H. – Mellink, A. F.: *Texts Concerning the Revolt of the Netherlands*. Cambridge, 1975. 46–47., 273.; Gelderen, Martin van: *The Political Thought of the Dutch Revolt 1555–1590*. Cambridge, 2002. 57., 134., 148., 199–200. (NB: Gelderen a zsarnokság fogalmát néhol az „abszolút hatalom” kifejezéssel fordítja.)

¹²⁰ Vö. Varga Benedek: *The Term Libertas in 17–18th c. Hungary*. Studia Caroliensia, (2004) No. 3–4. 310–311. Varga érvelése szerint a korai újkori fogalmi innovációk egyikeként Bodin és Hobbes között létrejövő abszolút hatalom fogalma nem egyezett meg az abszolút királyi hatalommal,

Ez persze szintén csak látszólagos, mivel a kortársak között nem volt vita afelől, hogy önkényesen vagy oktalanul, valamint az isteni és természeti törvények ellenében az uralkodó még a teológiailag igazolható abszolút hatalmát sem gyakorolhatta.¹²¹ Ugyanakkor a kiáltvány szövege szerint Rudolf régi szokás betartásával országgyűléseket hirdetett, megcsillagotatva ezzel „a szabadságnak valami reményét”, ahol törvényeket fogadtak el a szokás szerint (*de more*), de azokat a király önkénye szerint (*pro regis arbitrio*), minden nemzet szokása és a királyi ígéretek ellenére (*contra omnium gentium morem, contra tot regias pollicitationes*) megválasztották. Ebből azért nyilvánvaló, hogy a kiáltvány szerzői számára nem volt elfogadható a mégoly törvényes abszolút királyi hatalom gyakorlása sem, amennyiben az szembement az ország ősi szokásaival, vagyis erőteljesen rendi álláspontot képviseltek.

Az természetesen ismét csak lehetséges, hogy a lengyel hallgatóság számára volt szükséges az abszolút hatalom fogalmának említése, bár a zsarnokság vádja Rudolfkal szemben önmagában is elégséges tette volna a kritikát.¹²² Ismert például az erdélyi rendeknek a lengyel király követi számára saját nevükben írt levele (*Responsum*), amely Rudolf abszolút hatalma leírásakor „ördögi zsarnokságát” részletezi, s számba veszi a rendi és vallási sérelmeket, beleértve a koronázási eskü ígéreteinek a megszegését, ősi szokásuk és szabadságuk megsértését, a nemesség szolgásgba vetését és Belgiojoso ténykedését.¹²³ A szöveg *ius*

hanem a bárki által birtokolt hatalomnak egy olyan minőségével, ami felülírhatta a korábbi formális kööttségeket, és amely számos politikai nyelv részévé vált, kivéve az ősi alkotmányosság paradigmáját, amelynek alapjait támadta.

¹²¹ A középkori hatalomfelfogáshoz képest elsősorban fogalmilag újat alkotó Jean Bodin is elfogadta, hogy az a különbség a király és a zsarnok között, hogy az előbbi igazodik a természeti törvényhez, tiszteli a vallást, az igazságot, a törvényt és a hitet, a közjó mozgatja cselekedeteit, míg a zsarnok megtapossa vagy semmibe veszi azokat. Bodin: *De republica libri sex*, 2. Könyv, 4. fejelet. Vö.: Sommerville, John P.: *English and European Political Ideas in the Early Seventeenth Century: Revisionism and the Case of Absolutism*. The Journal of British Studies, vol. 35. (Apr., 1996) No. 2. Revisionism, 168–194. Érdekes módon a kiáltvány kritériumai tematikusan igen közel állnak Bodin szempontjaihoz, de a szövegek fogalmi vagy eszmei kapcsolata nem igazolható.

¹²² Már a 16. század második felében a lengyel nemesség elutasított minden olyan kormányformát, ami nem a *monarchia mixta* republikánus alapelvein nyugodott, következésképpen minden olyan rendszer, amelyben abszolút hatalom működött, eredendően volt korrump a szemükben, és ezért annak túlhatalommal rendelkező uralkodója számukra elkerülhetetlenül élt vissza hatalmával. Az abszolút hatalom lengyel kritikájára lásd: Frost, Robert: 'Liberty without Licence' The Failure of Polish Democratic Thought in the Seventeenth century. In: Biskupski, M. B. B. – Pula, James S. (eds.): *Polish Democratic Thought from the Renaissance to the Great Emigration: Essays and Documents*. (East European Monographs) Columbia, 1990. 29–54.; Opaliński, Edward: *Civic Humanism and Republican Citizenship in the Polish Renaissance*. In: Gelderen, Martin van – Skinner, Quentin (eds.): *Republicanism A Shared European Heritage, Volume 1. Republicanism and Constitutionalism in Early Modern Europe*. Cambridge, 2002.; Gromelszki, Tomasz: *Liberty and liberties in early modern Poland-Lithuania*. In: Skinner, Quentin – Gelderen, Martin van (eds.): *Freedom and the Construction of Europe*. (Megjelenés előtt: Cambridge, 2013.)

¹²³ *Responsum ab ordinibus Transylvaniae ad Leg. Reg. Pol. 1605 Mayo 30*. State Papers, 88/2: 131–139. Modern kiadása megtalálható az *Elementa ad fontium editiones VI*. kötetében. „Ex quo igitur sacratissima Caesarea Ma-tas absolutum Regni Hungariae apprehendit, statim jura libertatesque Hungariae labefactari coeperunt ... legum et consuetudinum nostrarum oblit, [...] tyrannide [...] contra injurias Suae Ma-tis praesertim in libertate religionis et patriae, armis se defendere...” Vö.: *Magyarország története 3/1.*, 743–744. Makkai László szerint a kancellária azért készítette ezt a levelet, hogy a szerencsi kiáltvány helyett egy a lengyel viszonyokra alkalmazott új kiáltványt készítsen. Ugyanakkor nem világos, hogy 1605 májusában a még Magyarországon tartózkodó Bocskai központ nélküli fejedelmi udvara és kancelláriája hogyan vett részt az

*gentium*ra hivatkozva vindikálja az önvédelem jogát, mondván, az erőszakkal szemben erővel lehet fellépni (*vim vi repellere licet*), a nemesek mozgalmának élére álló Bocskai pedig vállalja a szabad királyválasztás visszaállítását, a zsarnokság felszámolását, a lelkiismereti és törvényi szabadság visszaállítását. Végezetül a levél az ősi szabadságra hivatkozva a lengyel respublica közvetítését kéri.¹²⁴ Ebből látható, hogy az abszolút hatalom említését mindig követte Rudolf zsarnokságának leírása is, valamint a hagyományos rendi szabadságok megszegésének esetei.

Természetesen a szerencsi kiáltvány is hivatkozik a hagyományos rendi szabadságokra. A kiáltvány egyik lényeges, bár igen szűkszavú utalása ugyanis az volt, hogy az ország törvényei elismerik az ellentmondás és a felkelés jogát a törvényszegő uralkodóval kapcsolatban, az országlakosok pedig feloldatnak hűségük alól, jöllehet a türelmes magyarok mindez ideig nem éltek ezzel az ősi jogukkal.¹²⁵ Fontos megjegyezni azonban, hogy a szerencsi kiáltvány igen kiterjesztő értelemben használja az Aranybulla és a Tripartitum fogalmait, az ellenállás szabadságának alanya itt ugyanis nem a nemesség, hanem tágabb értelemben az országlakosok, ami ugyan elsősorban a nemességet jelenti, de jelentheti a nem nemes földbirtokosokat is, az ellentmondás és ellenállás szabadsága pedig ellentmondás és felkelés szabadsága irányába fejlődik tovább – a szokásjogi rendszerekre jellemzően – kiterjesztő módon.¹²⁶

erdélyi rendek nevében írt levél elkészítésében, amikor Bocskai csak július végén indult el Erdélybe. EOE V, 384–385. Nem kétséges, hogy a levél érvelése és frazeológiája eltér a többi propagandaszövegtől, de ebben az esetben lehetséges, hogy nem azért, mert más helyzetre más retorikát kellett alkalmaznia a Bocskai-propagandának, hanem azért, mert mások vettek részt a szövegezésben, vagy egyszerűen a szöveg nem is a szigorúan vett Bocskai-diplomácia terméke. Talán az sem véletlen, hogy a *ius gentium*ra való hivatkozás Illésházy szövegein kívül csupán Erdélyben fordul elő dokumentumokban, nagy valószínűséggel az erdélyi szász római jogi recepciónak köszönhetően. Vö.: Zászkaliczky: „*Vim vi repellere*” (kézirat). A szerencsi kiáltvány egy passzusa azt támasztja alá, hogy az erdélyi rendek írták a szöveget: „Az erdélyiek a pápához, a lengyel és svéd királyhoz fordultak, hogy az itáliaiak és a lengyelek járjanak közbe a magyarokért Magyarországot királyánál.” Sinkovics: *Magyar történeti szöveggyűjtemény*, 294.

¹²⁴ „Ita vel ipsi hosti in confessionem, suam serenitatem non aliternisi vi et armis suae Ma-tis a fidelitate ejusdem discedere coactam, atque pro tutanda vita (siquidem F. 133r) *de jure gentium vim vi repellere licet*:) isthaec militam fuisse: motus etiam inteae et impulsus Hungariorum, qui caedi et lanianae sese destinatos ibidem olfecerant.”

¹²⁵ Lásd: Glossary In: *DRMH I–V: The Laws Of The Medieval Kingdom Of Hungary Volume 1-5*. Edited and translated by Péter Banyó and Martyn Rady with the assistance of János M. Bak, Charles Schlacks, Jr., Publisher, Idyllwild CA, Department of Medieval Studies, Central European University, Budapest, 2010. *Latin–Magyar Törvénykezési szótár* (1845): „*regnicola*”: országlakó, országlakos. *Mediae latinitatis lexikon minus*: „*regnicola* – citoyen, citizen”. De: „*Tabula Regnicolarum, seu Statuum et Ordinum*” is mint az országgyűlés alsótáblája („*Tabula Inferior*”).

¹²⁶ Aranybulla (DRMH I, 1222:31, 2.): „...*liberam habeant tam episcopi quam alii iobagiones ac nobiles regni nostri universi et singuli [...] resistendi et contradicendi*”, Tripartitum: „*Liberam illi resistendi et contradicendi habent*”, Querela: „...*regnicolae [...] leges Hungariae [...] admittant liberam contradictionem et insurrectionem*...” A felkelésre való hivatkozás egy kiterjesztő jellegű újraértelmezés (redeskripció), ugyanakkor a nemesi *insurrectio* kiterjesztett szabadságát is jelentheti, hiszen Bocskai a kassai részgyűlésen pontosan *personalis insurrectiora* szólítja fel a nemességet. Egy külföldnek szánt kiáltványban ez az értelmezés talán nem valószínű, de nem elképzelhetetlen, hogy a szöveg szerzője itt is tudatosan használt többes vagy lebegtetett jelentésű kifejezést, ahogyan ez a Bocskai-propaganda igen sok szövegénél látható, különösen a kiterjesztett jelentésű nemzet- és szabadság-fogalom használatában, hogy ezáltal is a lehetséges legszélesebb társadalmi csoportokat tudják elérni és meggyőzni. Vö.: Varga: *Political Humanism*; Zászkaliczky: *The language of liberty*.

Ugyanakkor a kiáltvány egyik legfontosabb sajátossága, hogy több természetjogi érvet is használ, ami igen ritka a kortárs szövegekben. A kiáltvány szerint a természetes értelem (*naturalis ratio*) azt tanítja, hogy a hitet nem fegyveres erőszakkal, hanem oktatással és prédikálással kell terjeszteni, valamint hogy szabadon született vallás szabadon propagáltassék.¹²⁷ Ez a sok tekintetben Lutherre is visszavezethető érv a politikai hatalom és a hit elválasztásáról tulajdonképpen a vallásszabadság melletti kiállást jelenti, amely – vég-eredményében nem csak a protestánsok számára biztosítandó – prioritása volt a Bocskai-felkelésnek.¹²⁸ Nem véletlen, hogy a vallásszabadság és a kálvinizmus viszonyát európai összehasonlításban vizsgáló John Coffey meglátása szerint a szerencsi kiáltvány érvelése a szerencsi gyűlés dokumentumaival együttvéve tipológiailag sokban hasonlít a németalföldi felkelés politikai üzeneteihez, amennyiben mindkettő egy felszabadító mozgalom igazolásaként megfogalmazott militáns ellenállást és az isteni szabadítás kálvinista víziójának olyan ritka kombinációját képviseli, amely a vallásszabadságra hivatkozik és nem valamilyen keményvonalas kálvinista uniformitásra, valamint nem követel képrombolást.¹²⁹ Ez persze csak akkor igaz, ha a szerencsi kiáltvány a szerencsi gyűlés terméke. Amennyiben nem, lehetne ugyan a fenti állítást a felkelés ideológiájának egészére vonatkoztatni, ha van ilyen, de félrevezető lenne, hiszen a vallásszabadság általános *igényétől* függetlenül feltűnő, hogy a vallásszabadság (fogalmi) *nyelvezete* nagyon ritkán található meg a Bocskai-felkelés szövegeiben, amelyek többsége az igaz vagy a régi (és nem a szabad) vallásra hivatkozva igyekszik a vallási sérelmek ellen felszólalni, és követeli a vallás háborítatlan, szabad gyakorlását a protestánsok számára.¹³⁰ Természetesen nem várható az ősi alkotmányosság pa-

¹²⁷ „...*ideo religio libere nata libere propagata est...*” MOE, XI, 175. Az erőszakos térítés tiltása Lutherthől eredő tanítás a reformáció teológiájában. Ellentétben sokakkal, például Erasmussal, Luther sohasem fogadta el a keresztény hatalom koncepcióját, és ezért nem ismerte el a magisztrátus rutinszerű beavatkozását vallási ügyekbe, s „vészhelyzet” esetén is csak annyiban, amennyiben a társadalmi rend került veszélybe valamely vallási visszaélés miatt, de akkor is csak keresztény magánemberként. (Szerinte a fejedelem az anabaptistákkal szemben sem mint eretnekek, hanem mint a társadalmi rend felforgatói léphet fel.) Ebből a tanításból fakadt az a teológiai álláspont is, miszerint a fejedelem, bármilyen vallású is legyen, ha biztosítja a társadalmi békét az egyház zavartalan működéséhez, és nem parancsol semmit Isten törvényével szemben, Isten rendelkezésének tekinthető, ezért engedelmességet kell irányában tanúsítani, és legyen bár keresztyén, ha istentelen parancsol, nem szabad neki engedelmeskedni. Ebből nyilvánvaló, miért válhatott a török is Istentől rendelt felsőbbsséggé a hódoltság protestáns teológiájában. Lásd: Lutherre: Estes, James Martin: *Peace, Order And the Glory of God: Secular Authority and the Church in The Thought of Luther and Melancthon, 1518–1559*. Leiden–Boston, 2005. 44., a magyar reformációra: Zászkaliczky: *Protestant Political Theology*. (Kézirat)

¹²⁸ Péter Katalin: *A vallásügy a bécsi békében*. In: „Frigy és békesség legyen”, 171–175.

¹²⁹ Coffey, John: *The Language of liberty in radical Calvinist thought*. In: Gelderen, Martin van – Skinner, Quentin (eds.): *Freedom and the Construction of Europe. Volume I: Religious Freedom and Civil liberty*, Chapter 15. (Megjelenés előtt, 2013 április.) Vö.: Bahlcke, Joachim: *Calvinism and Estate Liberation Movements in Bohemia and Hungary (1570–1620)*. In: Maag, Karin (ed.): *The Reformation in Eastern and Central Europe*. Aldershot, 1997. 72–91.; uő: *Libertas – Vorstellungen in der ständischen Gesellschaft Polens, Böhmens und Ungarns*. In: *Political Culture in Central Europe (10th – 20th Century)*, Bd. 1: Middle Ages and Early Modern Era. Ed. Halina Manikowska – Jaroslav Pánek in Verbindung mit Martin Holý. Prague, 2005. 163–177. A németalföldi felkelés és a Bocskai-felkelés politikai érveinek összehasonlítására lásd még: Varga: *Szempontok*, i. m.

¹³⁰ Miközben a szövegek sokasága beszél a nemzet és az ország szabadságáról (lásd: Zászkaliczky: *The language of liberty*), a vallás háborítatlanságát és megtartását kérvényezi a legtöbb dokumentum a vallásszabadság elvére való hivatkozás nélkül (vö.: MOE, X. 510–511., 525.), a legtöbb esetben

radigmáján és egy kálvinista politikai vízió ideológiai és retorikai bázisán alapuló, jogi és vallási konzervativizmust képviselő 17. század eleji politikai–katonai mozgalomtól, hogy zászlójára tűzze a vallásszabadság felvilágosult alapelvét, de ebből a kontextusból szemlélve még inkább értékelendő, hogy a Bocskai-felkelés a vallás szabad gyakorlása törvénybe iktatását eredményezi.¹³¹ Ebben a tekintetben pedig a *Querelae* szövege ritka kivételnek tekinthető, és jellemző módon külföldi hallgatóságot céloz meg.¹³²

ugyanis a vallás régiségére (és nem szabad voltára) vagy régi gyakorlatára, esetleg a vallás „régi szabadságára” való hivatkozással, némiképp „az ország régi szabadságai” mintájára. Példaként lásd: a protestáns rendek kérvénye az 1604. évi pozsonyi országgyűlésen: „*in religione nostra pristina intacte conservare*” MOE, X. 468–49, „...*conservari religione tantum quite oramus*” MOE XI. 511. és Gélszécsen: „*Status et Ordines regni in eorum immunitatibus et praerogativis, libertatibus, pristinaque religione conservare et manutenere dignetur...*” 590. Az „igaz vallásra” hivatkozó szövegek közül pár példa: a gönci kiáltvány, a szerencsi országgyűlés egyéb dokumentumai, a hajdúkapitányok levelei, Bocskai levelei a dunántúli nemességnek és a soproni rendeknek, valamint ennek német fordítása stb. Az természetesen külön kérdés, hogy mit is értettek a források „az igaz vallás” fogalma alatt, az mindenesetre biztos, hogy mind a különböző protestáns felekezetek között, mind a katolikus uralkodó meggyőzése érdekében használatos volt „az igaz vallás” felekezeti látszólag semleges fogalma. Vö.: Az „*ecclesia catholica et orthodoxa fide*” fogalmak használatát a magyarországi reformációban: Csepregi Zoltán: *Konfessionsbildung und Einheitsbestrebungen im Königreich Ungarn zur Regierungszeit Ferdinands I.* Archiv für Reformationsgeschichte, vol. 94. (2003) 243–275., uo.: *Die Auffassung der Reformation bei Honterus und seinen Zeitgenossen.* In: Wien, Ulrich A. – Zach, Krista (Hg.): *Humanistische Beziehungen in Ungarn und Siebenbürgen: Politik, Religion und Kunst im 16. Jahrhundert.* Siebenbürgisches Archiv 37. Köln–Weimar–Wien, 2004. 1–17.; uő.: *Einleitung: Confessio catholica von Eger und Debrecen, 1562.* In: Mühling, Andreas – Opitz, Peter (Hrsg.): *Reformierte Bekenntnisschriften.* Bd. II/2. 1562–1569. Neukirchen, 2009. 1–165 (Nr. 58). Közép-európai vonatkozásban lásd: Daniel, David P.: *Ecumenicity or Orthodoxy: The Dilemma of the Protestants in the Lands of the Austrian Habsburgs.* Church History, vol. 49. (Dec., 1980) No. 4. 387–400.; Head, Randolph C. – Christensen, Daniel (eds.): *Orthodoxies and Heterodoxies in Early Modern German Culture Order and Creativity 1500–1750.* Leiden–Boston, 2007.

¹³¹ Péter Katalin igen fontos megállapítása, hogy ugyan „a Bocskai-felkelés a protestáns vallásgyakorlat szabadságának jelszavával robbant ki”, de nem volt vallásháború, hanem sokkal inkább a rendek és a király politikai konfliktusaként kell felfogni, és a kortárs szövegekben előforduló „igaz hit” védelme „bizonyosan nem a római katolikus vallást jelentette”, ugyanakkor mégis tarthatónak véli „azt az értelmezést, ami szerint Bocskai István a békebiztosoknak átadott szövegben a protestáns és a katolikus vallásgyakorlat szabadságát együtt követelte. Mert a fejedelem – minden tény emellett szól – nagy realista volt.” Vö.: Péter Katalin: *A vallásügy*, i. m. és MOE, XII. 512. CIH, 1608, 1. tc.

¹³² A kevés kivételek között a később tárgyalandó *Excusatio*, annak olasz nyelvű változata, a református lelkész Sepsi Laczkó Máté Krónikája (lásd: 103. lábjegyzet), Bocskai április 5-i levele („a nagy Istennek bölcs rendelkezésének, ki nemzetünknek, hitünknek régi szabadságára indított”, Bocskai: *Levelek*, 141) és Illésházy egyes levelei (például „*libera religio*”: TT, 1878. 68). Fontos megjegyezni, hogy Bocskai fenti, „a hit régi szabadságára” hivatkozó leveléhez hasonlóan Bocskainak a korponai tárgyalások alapját képező 1605. júliusi kívánságai is a régi gyakorlatra hivatkozva kérik a vallások megtartását, vagyis a vallás szabadságát mindhárom felekezet számára: „Kívánjuk mindenkinek előtte azt a lelki szükségünkre való fő szükséges dolgot, hogy ő felsége bennünket az mi vallásunkba megtartson s tartasson; legyen szabad az lutheranus és helvetiai confessio, az római vallás azonképpen ez országban minden rendek között, a ki melyiken akarand megmaradi és állani, amint ez a szabadság volt az ő felsége nagyatyja és az édesatyja idejében is.” MOE, XI. 437. Ebből annyi bizonyos, hogy eredetileg nem minden vallás, hanem kompromisszumkészségét bizonyítandó a katolikus vallást magában foglaló három főbb felekezet – „minden rendek között” gyakorolt – szabadsága volt Bocskai kívánsága, amit majd csak a patronátusi jogról kialakult vita miatt, taktikai okból vált fel a felekezeti korlátozás nélküli vallásszabadság elve az 1608-as tör-

A magyar nyelvű szakirodalomban közhely, hogy a Bocskai-felkelés ellenállástana a külföldnek tett megnyilatkozásaiban semmiképpen nem alapulhatott felekezeti hivatkozásokon, különösen nem a kálvini teológián, szemben a mozgalom tagjainak egymás közötti kommunikációjával.¹³³ Ennek kiváltására volt alkalmas egyrészt az ország ősi törvényeire vagy szokásjogára (az ún. ősi alkotmányosságra) való hivatkozás, másrészt a természetjogi érvelés, amelyeket felekezettől függetlenül bárki elfogadhatott. A *Querelae* egy másik igen fontos érve az, hogy a természetjog (*jure naturalis*) szerint még az oktan állatok is megvédhetik magukat végveszélyben, vagyis Bocskaiék számára is jogos az önvédelem. Ez a természetjogi érv gyakori eleme Illésházy szövegeinek, ahogyan az erőszaknak erőszakkal való elutasításán alapuló önvédelem római jogra visszamenő formulája (*vim vi repellere licet*) is előfordul egyes szövegeiben, miközben Bocskai környezetében – egy Bocskai-levél ritka kivételével¹³⁴ – mások alig használják.¹³⁵ Igen gyakran alkalmazza még Illésházy azt a

vényben („kinek-kinek a maga vallása és hite [...] szabad legyen [...] és annak szabad gyakorlásában senki senkit meg nem akadályozzon”). Vö.: Péter Katalin: *Vallásügy*, i. m.

¹³³ Lásd: Benda Kálmán: *A kálvini tanok hatása a magyar rendi ellenállás ideológiájára*. Helikon, 17. évf. (1971) 3-4. sz. 322–330.; Szabó, András Péter: *Inhalt und Bedeutung der Widerstandslehre im Bocskai-Aufstand*. In: Fata, Márta – Schindling, Anton (eds.): *Calvin und Reformiertentum in Ungarn und Siebenbürgen: Helvetisches Bekenntnis, Ethnie und Politik vom 16. Jahrhundert bis 1918*. Münster, Westf. 2010. 317–340.; Etényi: *Bocskai*, i. m., Rady: *Bocskai*, i. m. A Bocskai-mozgalom belső kommunikációjában alkalmazott hangsúlyosan protestáns érvelésre kitűnő példa a szerencsi részgyűlés szövegeinek azon hivatkozása, amely isteni szabadítónak láttatja Bocskait. Rady szerint csak a belső kommunikációban használták a kálvini érvelést, míg kifelé az Aranybullára hivatkozó rendi érvelést. Ez csak első felében helytálló megállapítás, mivel az ősi jogokra egyaránt hivatkoztak „kifelé” és „befeelé”, a szerencsi gyűlés szövegei például hibrid érvelést használnak, amikor is azt állították, hogy Bocskait az Isten küldte a nemzet felszabadítására és az ősi szabadságok visszaállítására, miközben „kifelé” is igen gyakran hivatkoztak az ország törvényeire és szokásaira, de felekezetiileg elfogult érvek helyett egyes esetekben természetjogi érvet használtak. Lásd: Zászkaliczky: *The language of liberty*, i. m.

¹³⁴ Lásd: 85. lábjegyzet. Bocskai levelének szerzője Bocskai önvédelmét egy római jogi eredetű, feltehetően Werbőczy révén átvett jogelv alapján indokolja meg. Werbőczynél: „*Quoniam in hac parte vim vi repellere licet*” Trip I. 68. A teljes szakasz magyar fordítása: „Hogy a fekvő jószágok erőszakos elfoglalóit, azokból viszont erőszakkal kivetni szabad. Tovább, ha valamely ember az ilyen fekvő jószágoknak és birtokjogoknak, a melyek másra és nem reá háramlottak, erőszakkal uralmába tolaikodik, behatol vagy bármi módon beleleegyedik, akkor az, a kinek eme fekvő jószágokhoz öröklési hatalma és joga van, azt a foglalt, egy egész év forgása alatt, azoknak uralmából erővel és hasonló erőszakkal is kidobhatja és kirekesztheti. Mert e részben erőszakot erőszakkal szabad megtorolni.” *Decretum Latino-Hungaricum ... Az az Magyar és Erdély orszagnak törvény könyve*. Leutschoviae, 1637 (RMNY III, 1688) 142. A levél szerzője tehát a nemesi birtok magánjogi védelmét terjeszti ki az egész „nemzetség” politikai önvédelmére. Lásd még: Zászkaliczky: *Vim vi repellere licet*, i. m.

¹³⁵ „*Ad auxilium itaque inimicorum, Turcarum nempe, confugiendum illis fuit? in tali enim casu etiam brutis animalibus admittitur ipso jure naturae defensiva.*” A lengyel királynak írt levél (MOE XI, 188), 3. „*Ad auxilium itaque inimicorum, Turcorum nempe, coacti nobis confugiendum fuit, in tali enim casu defensio etiam brutis animalibus ipso iure naturae admittitur, omnes enim usque ad unum, una cum conjugibus, liberis, familiis interemti, certo simul una et patria cara, Hungaria, funditus eversi et exterminati fuisset.*” Függelék Illésházy feljegyzéseéhez: *Regi Poloniae recitata, et scripto exhibita Cracoviae, anno 1605 die 15-a Jolii*. (Illésházy István nádor feljegyzései 1592–1603. Közli: Kazinczy Gábor. In: *Monumenta Hungariae historica II. Scriptores VII*. Pest, 1863. 322). „*...misere vero plebs aestate more brutorum animalium in montibus et silvis oberrabat*”, „*Itaque protestantur coram Deo et toto orbe christiano, sese usque ad extremum habitum spiritus defensuros contra Tyrannidem Regiam, hoc ipsum enim in periculis ipso jure naturae etiam brutis animalibus conceditur*” *Querelae* (MOE XI, 173, 182). Bocskainak írja 1605

fordulatot, hogy „fegyverrel és nem törvénnyel” léptek fel ellenük a császáriak, többször jellemzi Rudolf hatalmát abszolút hatalomként, valamint többször utal közvetetten a római jogra vagy az eredetileg az azon kívül élők között érvényes jogelvek összességére, a *ius gentium*ra, továbbá a kortárs lutheránus jogelmélet bevett kifejezéseit használja.¹³⁶

Az érvelés teológia háttére szempontjából fontos megjegyezni, hogy míg Melanchthon a politikai hatalom alapjait – az isteni rendelkezésen túl – a természeti törvényben és az érte-

júniusában: „...végre nem törvénnyel, hanem fegyverrel, haddal, álgúkkal kezdenék hozzánk az felséged kapitányi várainkat, jószágainkat elfojtani [...] Magát az fegyver ellen omni jure szabad volt oltalmazni [KT-ZM: ez a „vim vi repellere licet” magyar fordítása], hiszen, ha mi vétke volt volna fölségednek, törvénnyel költött volna meglátni, nem fegyverrel, sőt hogy mególtalmazta magát fölséged az veszedelemtől, ő felsége causa non cognita (nem ismervén az okot), az mint hogy subditusi között illett volna megtudni, ki adott okot ez háborúsághoz, hanem mindgyárást Basta Györgyet ő fölsége mind az ünesre s mind az büntelenre egyaránt reá küldé nagy hadát. Ez minemő nagy kegyetlenséggel, mind kicsit, nagyot, urakat, nemeseket ölt vágott, égette az országot, előszámájni, az kinek kegyetlenségétől, *tam diuino, quam humano et ipso jure nature* az mivel lehetett, nemde méltán készerítettek az veszedelemtől magokat ótalmazni, még az oktan állat is ótalmazza az veszedelemben magát...” (TT, 1878. 9.) Bocatius is hivatkozik a „*iuris divini, gentium et naturae*”-re a pfálzi választónak írt 1606. áprilisi 30-i levelében. OPR, 191. Természetjogra vagy az oktan állatra hivatkozás elmenekülésének igazolásaként: Illésházy István hűtlenségi pöre, 130., 199. (*Iure naturali*), 208., 209. (*bruta animalia*). A kevés nem Illésházyhoz köthető előfordulás egyike: „Ott immár annakutánna noha viselte ű felségit az maga életének megoltalmazása is, hogy nyakon kötve ártatlanul az dühös nemzetsig kezében ne essék, minthogy még az oktan állatok is az ű tehetségek szerint az halált az mennyire lehet elkerülik” 1605. ápr. 20. A szerencsi országgyűlés átirata az erdélyi országgyűléshez, EOE V, 378. Lásd a kortárs recepcióra és az európai párhuzamokra: Zászkaliczky Márton: *Vim vi repellere licet...* i. m.

¹³⁶ A „fegyverrel és nem törvénnyel” fordulatra lásd az előző lábjegyzetet. Továbbá: „*Ideo etiam prae-sepe querulantibus et oppressis; legesque Regni Hungariae allegantibus per Generales Capitaneos Suae Caes. Majestatis fuit responsum: Arma Imperatoris sibi ipsis suspensa esse leges et iura Regni Hungariae; per vim armorum et non legum, pro libidine sua in quosvis Hungaros grassabantur.*” A lengyel királynak írt levél (MOE XI, 188). „Először nagy orációt tének deákul, nem kellett volna koronás királyunkra támadnunk, és noha róla tehetne, de inkább gratiával akar velünk járni. Ezekre mindgyárást én béven megfeleltem nekik, először, hogy miképpen cselekedtek, mind én velem s mind többel, *fegyverrel és nem törvénnyel* és azért nem ő fölségire, sem az körösztységre nem támadtunk mi, noha az *mi törvényünk* az királyra támadásra in tali casu megengedi, Basta is miképpen keserített bennünket, hogy vagy akartuk vagy nem, de az töröket kellett segítségől hínunk, ha életünket és hazánkot meg akartuk tartani...” 1606. jan. 6. Bécs, Illésházy levele a nyitrai püspök, Thurzó György, Révay Péter, Forgách és mások jelenlétében folytatott „tractájáról”. (TT, 1978. 48.) Levelében Illésházy később megjegyzi „az németek”-re vonatkozóan, hogy „immár elmúlt 200 esztendeje, hogy ő mellettek tartjuk, sok vérünk hullásaival, szép országunk elromlásával szolgálánk nekik.” Bocatius is említi és a *Querelae* is szintén azzal kezdődik, hogy „a magyarok több mint kétszáz év óta kemény háborút viselnek a törökkel”. (Sinkovics: *Magyar történeti szöveggyűjtemény*, 286.) A „*vim vi repellere licet*” római jogi formulát Illésházy fent idézett levelében, Werbőczyből eredeztethetően Bocskainak egy erdélyi ismeretlenhez írt levelében, az erdélyi rendeknek a lengyel királyhoz írt levelében (*Responsum*) és egyéb lengyel vagy erdélyi diplomáciai szövegekben találni meg. Például *Summa Legationis Bochkayanis ad Poloniae Regem Sigismundum Tertium* (Acta, 137r. „vim vi repellendam...”). A *ius gentium*ra is ugyanezekben a forrásokban hivatkoznak, például így: „...*contra ius omnium gentium*”. A római jog és természetjog esetleges cicerói közvetítésére támpontot nyújthat: Hamza Gábor: *Cicero és a természetjog*. Állam és Jogtudomány, 30. évf. (1987–1988) 775–784., Nótári Tamás: *A jogos védelmi helyzet Cicero Milo védelmében tartott beszédében*. Magyar Jog, 58. évf. (2011) 1. sz. 12–22., uő.: *Jogos védelem és zsarnokölés – tényálláskezelés és állambölcelet a Pro Milonében*. In: Jakab É. (szerk.): *Római jog és a magánjog fejlődése Európában*. Szeged, 2011. 101–125.

lemben látja, addig Kálvin elveti ezt a megközelítést, és elsősorban az isteni rendelésre koncentrál. A kiáltvány állításával ellentétben, miszerint az Istennek (és csak neki) abszolút hatalma van, Kálvin elveti az *absoluta/ordinaria potestas* dichotomát Isten hatalmával kapcsolatban is, szemben Lutherrel és más kortársakkal. Ismét csak a kiáltvány szellemével ellentétben Kálvin használja – igaz, csak egyszer – a *plena auctoritas* fogalmát, amely a *plenitudo potestatis* szinonimája, de mint a többség Istentől rendelt, hódolatot érdemlő méltóságát és hatalmát („*plenam venerandae maiestatis magistratum auctoritatem*”, Inst. IV.20.31).¹³⁷ Ez annyiban lehet lényeges, hogy ezek szerint a szerző inkább volt evangélikus vagy katolikus, mint református, hiszen műveltségének és fogalomhasználatának elemei abba az irányban mutatnak, amennyiben persze nem hallgatósága miatt használt ilyen fogalmakat. Ennyire kifinomult érvelés talán nem valószínű a kiáltvány esetében, és nehéz lenne megmondani, politikailag mennyiben lett volna érdemi és elengedhetetlen a fenti skolasztikus fogalmak meggyőzést célzó használata. Mindezt inkább azt kell feltételezni, hogy a fenti fogalmakat a szerzők saját műveltségükből merítették, vagyis tükrözi teológiai műveltségük és hátterük természetét, amit persze egy mindenki számára elfogadható érvelés elemeként használtak fel.

Azt mindenképpen hangsúlyozni kell, hogy ilyen típusú érvelés nem található sem a sziléziai rendeknek írt, később tárgyalandó levélben vagy annak fordításaiban (*Declaration*), sem magyar nyelvű levelekben vagy Bocskai dunántúli nemességnek írt levele német fordításában (*Copey*). Az oktan állat önvédelmére vonatkozó természetjogi párhuzammal ugyanakkor a korponai kiáltvány Katona által kiadott verziójában is találkozunk. Ennek a szövegnek az eredetére vonatkozóan már Károlyi Árpád is azt állította, hogy az „a szerencsi gyűlés megbízásából készült heves pronunciamentonak kivonata”, ezért érdemes ezt a szöveget alaposabban is összevetni a szerencsi kiáltvánnyal.¹³⁸

A „korponai kiáltvány”

Bocatus nagyon részletesen leírja, hogyan keletkezett a korponai gyűlésen egy másik apologetikus írás. Ez a szöveg tulajdonképpen nem más, mint egy Illésházy, valamint Bocskai hívei által aláírt, Frigyes választófejedelemhez intézett, 1605. december 10-én kelt levél.¹³⁹ Bocatus beszámolója szerint Illésházy István, Rimay és Hoffmann György parancsot kapott az országgyűléstől, hogy Bocskai nevében írjanak a birodalomba merész hangú leveleket, vagy külön-külön fogalmazzanak kimerítő, szenvedélyes és jogos fájdalmukat kifejező üzeneteket.¹⁴⁰ Az országgyűlés azt is előírta, mit is kell tartalmazniuk ezeknek az írásoknak,

¹³⁷ Steinmetz, David: *Calvin and the Absolute Power of God*. In: uő.: *Calvin in Context*, 2nd ed., Oxford, 2010. 40–52., 200–205.; Oakley, Francis: *Politics and Eternity: Studies in the History of Medieval and Early-Modern Political Thought*. (Studies in the History of Christian Thought) Brill, 1999. Kálvin időnként használja a *summa potestas* fogalmát (vö.: Inst. IV.20.31). További fontos szempont lehet a kiáltvány teológiai forrásainak feltárásában, hogy a Nabukodonozor haragjától megmenekülő három ifjú története Dániel könyvében fontos bibliai *locus* volt Isten abszolút és rendes hatalmának skolasztikus tárgyalásában, amit a 16. század folyamán sokan átvesznek (Mair, Erasmus, Luther, Melancthon, Eck, Suarez, Ames).

¹³⁸ MOE XI. 412.

¹³⁹ IOPr 383–391., Katona, XXVIII, 455–475.

¹⁴⁰ Bocatus: *Öt év*, 19. = OPR 120. Bocatus beallotta ezt hasonló szavakkal már a prágai börtönben: „*Weis nicht gewis, wer sy gemacht, vermucht, daz es der Illiashasi mit seinem Secretario gethan, er habe zwar ein Concept verfast, wie den 4 ander Georg Hoffman ihr Mayestät Rath, 2-o der Illiashasi undt sein Secretarius. Im daz der Rimay, des Botskay Cammerling sein Concept aber so*

és milyen legyen a felépítésük: „A levelek foglalják össze e váratlan felkelés okait és követke-
léseit, tartalmazzák azt is, miképpen jöhet létre a békekötés, de csatoltassék hozzájuk az
ünnepélyes tiltakozás (*addita sollenni protestatione*), hogy ha az elfogadható és méltányos
feltételek visszautasítása után valami súlyosabb történne, akkor azt ne a békét óhajtó ma-
gyarok számlájára írják.”¹⁴¹ Az írás tehát két részből állt volna: első részében megmagyaráz-
ták a felkelés okait, követeléseit és a béke feltételeit, a második rész pedig ünnepélyes tilta-
kozást kellett tartalmazzon. Bocatius szavaiból kiderül, hogy több verzió vagy variáns ke-
letkezett ebből a védőiratból, mivel felolvasták az írásokat egymásnak (*Scripta praele-
guntur*), utána pedig hevesen vitatkoztak arról, melyik lenne a legcélszerűbb.¹⁴² Nem lehet
tudni, mit is írt Rimay vagy Hoffman, mivel ezekről az írásokról nem maradt adat, és a fel-
olvasás után Illésházy szövegét fogadták el. Bocatius szerint azért, mert „szenvédélyes stí-
lusa, a példák felsorolása miatt az elkeseredett emberek szívesen hallgatták, és mert olyan
szerző írta, aki az őt ért sérelmekre emlékezve a saját lelkiállapotából merítette mondatait
és szavait.”¹⁴³

Illésházy irata azonban nem volt hibátlan. Bocatius úgy vélte, hogy a levél éles, udvari-
atlan és már-már illetlen hangját mérsékelni kell.¹⁴⁴ Kérte is Illésházyt, hogy az érdekesebb és
az akarata ellenére majd méltatlankodást kiváltó részeket enyhítse, de Illésházy erre nem
volt hajlandó, mondván: *Malo nodus malus caneus*, azaz „Durva göcsörtbe durva ék
kell”.¹⁴⁵ Bocatius félt a szöveg következményétől, és félelmeinek beteljesedését egy Vergili-
us idézettel illusztrálta. Illésházy azt írta, hogy „*Quoniam igitur superos flectere non
poteuerunt, ne mirentur Christiani, si acheronta moverint Hungari...*” (Ne csodálkozza-
nak hát a keresztyének, hogy a magyarok, ha nem tudják megnyerni az égieket, a poklot
fogják megmozgatni.).¹⁴⁶ A holland követ, Brederode úgy interpretálta ezt a szöveget Bo-
catius beszámolója szerint, hogy a magyarok szövetséget akarnak kötni az oszmánokkal,
amit Bocatius igyekezett megcáfolni.¹⁴⁷ Bocatius azt akarta megmutatni ezzel, hogy Illés-
házy éles hangú szövege tulajdonképpen a Habsburg propagandának segített.

Érdemes kicsit kritikusabban szemügyre venni Bocatius leírását a korponai gyűlésről.
Az nem kétséges, hogy Bocskai javaslatára, miszerint küldjenek követeket az ellenségeik által
befolyásolt külföldiek elidegenedésének megakadályozása és a keresztyén világnak a való-
ságos helyzetről való tájékoztatása céljából, megfelel Bocskai máshonnan is ismert szándé-
kainak. Bocatius azonban arról is beszámol, hogy döntés született arról és nyilvánosan ki-
hirdették, hogy Káthay Krakkóba a lengyel királyhoz, Illésházy Bécsbe Mátyás főherceghez,
Czobor Mihály pedig Konstantinápolyba megy követségbe. Ekkor dőlt el az is, hogy Boca-
tius – nem teljesen önként vállalt – feladata lesz a német világi választófejedelmek felkere-
sése, küldetése azonban biztonsági okból titokban maradt. Ahogyan fentebb már említett-
tük, Bocatius nem csupán a német birodalmi követségről számolt be munkájában, így el-
várható lett volna, hogy beszámoljon a szerencsi gyűlésen zajlott eseményekről. Igen fontos
ebből a szempontból Bocatius azon megjegyzése, miszerint azért csak Illésházyt nevezi meg

er begriffen, weiln es zu lindt gewesen, habe es reycirt”. Anno 1606. den 28 Augusti... OPR 224.
Ad 16. Vö.: OPR 227:16.

¹⁴¹ Bocatius: *Öt év*, 19. = OPR 120.

¹⁴² Bocatius: *Öt év*, 19. = OPR 120.

¹⁴³ Bocatius: *Öt év*, 19. = OPR 120.

¹⁴⁴ Bocatius: *Öt év*, 20. = OPR 120.

¹⁴⁵ Bocatius: *Öt év*, 20. = OPR 120. Erasmus, *Adagia* 1540.1658.

¹⁴⁶ Vergilius: *Aeneis*, VII. 312.

¹⁴⁷ A holland követnek nyilvánvalóan igaza volt.

mint Bocskai fontos tanácsadóját, mert mások nem vennék azt jó néven, és rájuk vonatkozóan elismeri, hogy talán jobb elhallgatni dolgokat vagy egyeseket nem megnevezni „a rendszerváltozás miatt” (*regimine mutato*). Felvethető természetesen, hogy ha másokkal kapcsolatban szerinte nem árt az óvatosság, akkor bár saját személyét teljesen nem hallgathatja el, de a vele történt eseményeket és saját szerepét vagy annak részleteit és jelentőségét igen. A politikai felelősség megállapítása tekintetében eszerint Bocatius éppen nem a régi keletű közhely szerint járt el, miszerint halottakról jót vagy semmit (*De mortuis nil, nisi bene!*), – nyilván, mert azok már nem tudnak védekezni –, hanem látszólag halottakról bármit, mert már nem árt nekik, és már úgysem tudják megcáfolni. Személyes okból is óvatosnak kell lennünk Bocatius Illésházy szerepét érintő leírása tekintetében. Bocatius szerint Illésházy „a rábeszélés nagymestere”, aki ráadásul arról igyekezett meggyőzni Bocatiusat a végül tragikussá váló küldetése kapcsán, hogy az nem veszélyes, mert már aláírták a békét. Bocatius szavaiból egyrészt némi neheztelés érezhető Illésházy irányában, talán ezért is őt tartja a leginkább radikálisnak és szalonképtelennek, ugyanakkor pedig látszólag a bűnbak szerepét is kiosztja a már évek óta halott nádorra. Nem árt hangsúlyozni, hogy némi szkepszissel kell tekinteni Bocatius beszámolójára annyiban is, hogy a felelősséget a szövegek keletkezésével kapcsolatban a már halott Illésházra keni, okkal vagy ok nélkül, ahogyan a szintén halott Káthayról is igen negatívan szól. A Bocatius teremtette dilemmát ismét csak átfogó szövegvizsgálatok révén lehet majd eldönteni.

Ugyanakkor már egy tartalmi szöveg-összehasonlítás is érdekes eredményre vezethet. A szerencsi kiáltvány szövege ugyanis nagyrészt megegyezik a korponai országgyűlésen írt, német fejedelmeknek szánt irománnyal.¹⁴⁸ Miközben az alapszöveg nagymértékben megegyezik az érvelés legsarkosabb pontjaiban, azon belül az ellenállás igazolása tekintetében eltérések mutatkoznak. A leglényegesebb eltérés közöttük, hogy a korponai szövegből hiányoznak a leginkább radikális megfogalmazások, például az a kitétel, hogy a törvényt megszegő uralkodó mint második Nabukodonozor embervoltától is megfosztja önmagát, valamint elmaradnak a konkrétan Rudolf személyét és viselkedését bíráló szövegrészek, miközben a *protestatio* szakasz a korponai szövegben is megtalálható, csak a *protestatio* szakaszjelölés nélkül.¹⁴⁹ Erre Bocatius visszaemlékezésének azon epizódja adhat magyarázatot, amikor Bocatius és feltehetően mások is arra kérték Illésházty, hogy mérsékelje iratának sarkos megállapításait és túlságosan kemény hangját. Feltételezhető, hogy még ott módosítottak Illésházy radikális szövegén, és ezt az iratot adta át Bocatius a német fejedelmeknek Bocskai személyre szóló leveleivel együtt.

A szöveg keletkezése és a politikai propagandaszándékok kifürkészése szempontjából érdekes adalék, hogy a korponai kiáltvány két ismert változata is eltér egymástól. Az „oktalan állat” önvédelmére vonatkozó kitétel csak a Katonánál fennmaradt verzióban található meg, de a Vergilius idézettel kezdődő *protestatio* előtt, mégpedig Solyomkő és Kereki ostromának említése után, vagyis Bocskaira vonatkoztatva és nem az egész népre, mint a

¹⁴⁸ A korponai kiáltvány szövegének két változata és legalább három példánya ismert: Bocatius OPR, 383-, Katona: *Historia critica*, XXVIII., Ritter: *Die Gründung der Union*, nr. 371. (München, Bécs). Itt el kell tekintenünk egy összehasonlítás részleteitől, de amennyiben a Csonka-féle kiadás számozott szakaszait vesszük figyelembe, akkor elmondható, hogy a negyven szakaszból legalább húsz majdnem teljesen megegyezik, további legalább tíz (beleértve a protestáció egyes részeit) pedig részben egyezik meg a szerencsi kiáltvány vonatkozó részeivel.

¹⁴⁹ A Vergilius idézettel kezdődő szakasz apró módosítással a végén: Katona: *Historia Critica*, 471. Ez a Bocatius-féle változatban is benne van a 31. szakasz elején (Csonka, OPR, 388), csak nincs kiírva, hogy *protestatio*, ugyanakkor tartalmilag némiképp variált és rövidített formában ott van.

Querelaeben.¹⁵⁰ Korábban már említettük, hogy a római jogból származó önvédelem jogát (*vim vi repellere licet*) idéző Bocskai-levél a nemesi magánjog biztosította önvédelmi jogot – amikor is a nemes erővel kiverheti a birtoka háborítóját – az egész nemzetre és országra vonatkoztatta. Itt a fordítottját látjuk, hiszen az *Querelae* szövegéhez képest, amely az egész népre vonatkoztatja a természetjog nyújtotta önvédelem lehetőségét, a korponai kiáltvány egyik verziója azt Bocskai személyére korlátozza.¹⁵¹ A Bocatiusnál fennmaradt verzió szerzője azonban nemcsak mérsékli a természetjogi érvelést, hanem ki is iktatja, mivel a természetjogi érvelés Európában is igen erőteljesnek számít. Az érvek további csillapítását jelenti, hogy a feltehetőleg módosított szöveg nem Rudolf, hanem kapitányai és Mátyás főherceg zsarnokságáról. beszél¹⁵² Ugyanakkor Katona kiadása tartalmazza azokat a bekezdéseket, amelyek – mint később látni fogjuk – a sziléziai rendeknek írt levélben idézik az Aranybulla 31. cikkét és a négy nemesi szabadságot a *Tripartitum* alapján, amelyek a Bocatius-féle szövegben hiányoznak. Erre a Bocatiusnál fennmaradt verzió és a szerencsi kiáltvány is csak utal; míg a szerencsi kiáltvány azért, mivel még radikálisabb, természetjogi érveléssel támasztja alá az ellenállás igazolását, addig a korponai kiáltvány még mérsékeltbb változata talán azért, hogy tovább mérsékeldje a szöveget. Ugyanakkor az is ismert, hogy Bocatius birtokában voltak a fent említett szövegek, ahogyan a hírhedt 1604:22. tc. teljes szövege is. Hivatkozik is rájuk az *Olympiasban*, hogy nála volt a *Tripartitum* egy példánya, ezért lehetséges, hogy Katona verziója az ő kompilálása lehetett, amit útja során készíthetett el, akár Illésháznak a rendek által módosított szövege továbbformálásával. Beszámolója szerint a német fejedelmi udvarokban külön felkérték, hogy foglalja össze vagy a nála lévő dokumentumokból szerkesszen jelentést a magyarországi eseményekről. Lehetséges, hogy a Bécsben található példány egy német fejedelmi udvarból a fogságba esése után Bécsbe került példány.¹⁵³

¹⁵⁰ Katona: *Historia Critica*, XXVIII, 470. Ugyanennek a Bocatiusnál fennmaradt szövegben a 27. szakasz végén kellene szerepelnie, de hiányzik.

¹⁵¹ A római jog és a természetjog alkalmazhatóságának kérdése már a reformáció teológusainak első generációjában is vitát váltott ki, sokan – beleértve Luthert és Melanchton – úgy vélték, hogy az egyének számára biztosított jogok által igazolt fegyveres fellépés káoszba taszíthatja a társadalmat, szemben a politikai pozícióhoz tartozó hagyományos jogokkal és kötelezettségekkel. A probléma megoldását majd egy ún. hibrid elmélet oldotta meg, amelynek legfontosabb dokumentuma a Magdeburgi Konfesszió (*Confessio et Apologia Pastorum et Reliquorum Ministrorum Ecclesie Magdeburgensis*, 1550) volt. Lásd: 56. lábjegyzet.

¹⁵² Lásd 30. és 32. szakaszt. Ugyanakkor a kompilátor, feltehetőleg Bocatius nem vette ki a Vergilius idézetet, amin a holland követ nagyon meg is hökkent. Ha kivette volna, ez az incidens és kényszerű (egyébként valótlan) magyarázkodás nem történt volna meg. Azért valótlan, mert a holland követ igen helyesen a török szövetségre értelmezi a pokollal való szövetkezést, hiába tagadja Bocatius (*Öt év*, 20.), különösen, hogy a megelőző mondat szerint (mind Katonánál, mind Csonkánál) a főherceg és a kapitányok zsarnoksága arra kényszerítette Bocskait, hogy a töröknél keressen segítséget. A sors fintora, hogy a feltehetően Bocatius által lerövidített „szerencsi kiáltvány” esetén ezt még ki is lehetett volna magyarázni valahogy, mivel ott pár mondat elválasztja a török szövetségre és a pokolra való utalást, valamint ott természetes ellenségnek („*naturales hostes*”) nevezi a törököket, ahogyan Illésházy is Káthay beszédének vázlatában („*inomocos*”), de a rövidített folyamatos szövegben a szakaszhatárt jelölő *protestatio* cím nélkül ezt nehéz lenne hitelesen megtenni.

¹⁵³ *Öt év*, 29. Ritter: *Die Gründung der Union*, 371.: „Die in Kärpfen versammelten ungarischen Stände an Churpfalz. Dec. 10. 1. Ursachen und Geschichte des Bocskay'schen Aufruhrs. 2. Bitte an den Churfürsten um seine Verwendung beim Kaiser, damit den Ungarn ihre Rechte und die freie Religionsübung zurückgegeben, und Bocskay in seinen Ansprüchen' befriedigt werde. (1) – Datum Carpon ex generali nostra congregatione decima die mensis Decembris a. d. 1605. (52 Unterschrif-

Amennyiben feltesszük azt, hogy a *Querelae* szövege a szerencsi gyűlésen született, nem világos, hogy miben is állt Illésházy szövegíró tevékenysége Káthay lengyelországi beszéde és a korponai kiáltvány tekintetében. Ebben az esetben ugyanis Illésházy részéről nem beszélhetnénk szövegírásról, hanem csak a szerencsi kiáltvány leegyszerűsítéséről, hiszen azok nem tartalmaznak semmi újat a szerencsi kiáltványhoz képest. Sokkal logikusabb azt feltételezni, hogy Illésházy korábbi gondolatait, érvelését és szövegeit fejlesztette tovább a korponai országgyűlésen folytatott alkotómunka során.

Összefoglalva a következőket állapíthatjuk meg: 1. Illésházy lengyelországi tartózkodása során készített diplomáciai szövegeket, amelyek argumentációjukban és érvekészletükben igen hasonlítanak a szerencsi kiáltványra. 2. Bocatius beszámolója szerint, amit alátámaszt Illésházy saját levele is, Illésházy részt vett a korponai kiáltvány megfogalmazásában, és az ő szövegét fogadták el a jelenlevők, amely egyébként a legradikálisabbnak bizonyult. 3. A szerencsi kiáltvány a korponai kiáltvánnyal nagymértékben megegyező szöveg, Bocatius leírása a szövegről elvileg mindkét szövegre ráillik (az ország szenvedéseit leíró részt protestáció követi), de az ún. szerencsi kiáltvány a legradikálisabb ellenállástani érveket sorolja fel a Bocskai-propaganda szövegei közül. Ebből következhet az, hogy Illésházy a szerzője az ún. szerencsi kiáltványnak, amely nem más, mint Illésházy korponai szövege, amit azután a korponai rendek és Bocatius átírtak és mérsékeltek. A radikális következtetés tehát az lenne, hogy a szerencsi kiáltvány mint ilyen nem létezik.¹⁵⁴

Felvethető, hogy ha Káthay esetén „a katolikus elemek” jelenlétét nem fogadtuk el szerzőségének bizonyítékeként, akkor a természetjogi érvelés egyes elemeit miért fogadjuk el érvként Illésházy szerzősége vagy közreműködése kapcsán. A két eset azonban jelentősen eltér egymástól abban a tekintetben, hogy katolikusnak tűnő szöveget minden írástudó el tudott készíteni a korban, a katolikus kegyesség nyelvezete nem katolikusok számára is rendelkezésre állt, ezzel szemben a természetjogi és római jogi érvelés csak azok számára, akik valamilyen mértékben olvasottak vagy tanultak voltak e téren. A fentiek természetesen még csak előzetes feltételezések, a kutatásokat folytatni kell mind újabb szövegeknek a ku-

ten von Magnaten und Abgeordneten der Comitite.) München Staatsarchiv 546/11 f. 340. Orig. Gedruckt: Katona, historia critica regum Hungarise XXVIII S. 455 (als Schreiben an mehrere Reichsfürsten.)” A müncheni példányt leíró Ritter 52 aláírást említ, és Katona kiadására hivatkozik, amely azonban nem közölt aláírásokat. Károlyi nem közölte a szöveget, csak 56 aláírást, és hivatkozik ugyan Katona kiadására (MOE XI, 498–500), de az általa látott példányban nem találta az Aranybulla idézetet, amely viszont Katonánál megtalálható, ahogyan a sziléziai rendeknek írt levélben is. Tekintve, hogy a Csonka által kiadott szöveg végén is 56 aláírás szerepel, és abból is hiányzik az Aranybulla és *Tripartitum* idézet, igen valószínű, hogy Károlyi a Csonka-féle verziót látta (amennyiben csak két verzió van). Már csak azt a kérdést kellene megválaszolni, hogy Münchenben melyik található a legalább két verzió közül. Bocatius a kiáltványon kívül átadott személyre szóló leveleket is a fejedelmeknek. Vö.: Teszelszky, Kees: *Bocskai István követének iratai az európai politika tükrében*. In: G. Etényi Nóra – Horn Ildikó (szer.): *Színlelés és rejtőzködés. A kora újkori magyar politika szerepjátékai*. Budapest, 2010. 145–147.

¹⁵⁴ Tőlünk függetlenül ugyanerre az eredményre jutott Papp Sándor már idézett kéziratos munkájában. Vö.: A szerencsi országgyűlésről Alvinczi történeti feljegyzéseiben csak Bocskai megválasztásáról tesz említést, és miközben a korponai gyűlés kapcsán csak annyit jegyez meg, hogy „ezen a gyűlésen a taksa és a németekkel kötendő béke ügyen kívül másról nem volt szó”. *Alvinczi Péter kassai prédikátor történeti feljegyzései 1598–1622*. Kiadta Benda Kálmán. A Ráday Gyűjtemény Évkönyve, 1955.

tatásba való bevonásával, mind pedig a meglevőknek részletesebb elemzésével és összehasonlításával.¹⁵⁵

Az Excusatio mint korai szöveg?

A szerencsi-korponai kiáltványon kívül keletkezett még egy igen figyelemreméltó szöveg „*Hungarica gentis Excusatio maxime necessari...*” címmel, amelyben szintén a magyar nép nevében magyarázták a felkelés okait a német választófejedelmeknek és a keresztyén népeknek.¹⁵⁶ Fontos kiindulópont, hogy szerkezetileg ez a „Mentség” nem tagolódik leírásra és tiltakozásra, s mindössze két példányban maradt fenn: egy példány a sziléziai országgyűlési anyagban és egy példány egy 1622 előttre datálható kötetben a bécsi Staatsarchivban.¹⁵⁷ A bécsi szövegek 1603. június 3-i dátum, a sziléziai kézirat 1604. szeptemberi dátum olvasható. „Természetesen” egyik sem stimmel. A szöveg említi a pozsonyi országgyűlést, ami az 1604-es országgyűlés lehet, mert az 1605. évi januári országgyűlés „érdektelenség miatt” elmaradt.¹⁵⁸

A kiáltvány elsősorban a kassai események leírásával igazolja a magyar nép fegyveres fellépését és alaposabb tanulmányozás nélkül is feltűnő, hogy mind tartalmában, mind szövegében és frazeológiájában nagyon közel áll egy olasz nyelvű irathoz.¹⁵⁹ Annak ellenére,

¹⁵⁵ Az ún. wrocławai gyűjteményben található még több diplomáciai levél, amelyek közül két rövidebb a sziléziai és a cseh rendeknek és egy hosszabb a cseh rendeknek íródott. A szövegekre lásd még: Dobner: *Monumenta historica Boemiae* II. A két rövid levél (Acta, 159–160., 178., mindkettő: 1605. július 20., a sziléziai rendeknek szólót lásd még: Dobner: *Monumenta historica Boemiae* II., 456–457) a megszólítás kivételével szövegszerűen majdnem teljesen megegyezik egymással, ami azt bizonyítja, hogy a Bocskai-diplomácia rendszeres gyakorlata volt a diplomáciai iratok újrahasznosítása, több-kevesebb tartalmi, de a címezést és a megszólítást mindenképpen az új hallgatóságra szabó aktualizálással. Ami azonban még fontosabb, az az, hogy a cseh rendeknek írt hosszabb levél (Acta, 175–177., augusztus 27., kivonatolva: Dobner: *Monumenta historica Boemiae* II., 324.) néha szó szerint követi, máskor összefoglalja a *Querelae* érvelését és szövegét. Ennek alapján feltételezhető, hogy Káthay Illésházy által írt beszéde alapján készült a cseh levél Nagyszombatban, feltehetőleg azután, hogy annak egy példányát Káthay magával hozta Lengyelországból. Ha ez igaz, a szövegek keletkezési sorrendje a következőképpen rekonstruálható: Káthay lengyelországi beszéde (MOE XI. 184–190.) és annak vázlata Illésházy-nál (Mon. Hung. Hist. Script. VII. 317.): 1605. július 15., a cseh rendeknek írt augusztusi levél, a korponai kiáltvány Illésházy tollából, majd annak rendi és/vagy bocatius-i módosítása: 1605. dec. 10.

¹⁵⁶ Ad Sac. Romani Imperij Potentiss, Sereniss et Illustriss Electores, Principes, ac Duces, Urbes Imperiales, Germania Provincias, caeterasq totius Christianitatis Regiones omnes et singulas, Hungarica gentis Excusatio maxime necessari, Curilla contra Caesaris Romani Exercitum arma ceperit. Judas Maccabeus. In: *Acta* fol. 37r.-41r.

¹⁵⁷ HHStA: Böhm 1075. Miscellanea Hungarica. fol. 1-7r. Ad Sac. Romani Imperij Potentissimos, Serenissimos et Illustrissimos Electores, Principes, ac Duces, Urbes Imperiales, Germania Provincias, caeterasque Totius Christianitatis Regiones omnes et singulas, Hungarica gentis Excusatio maxime necessari, Curilla contra Caesaris Romani Exercitum arma sumpserit? 3. Juni 1603. A két szövegváltozat másolási eltérésektől eltekintve megegyezik egymással, azzal a különbséggel, hogy a wrocławai II. János, míg a bécsi II. János Frigyes szász választóról beszél.

¹⁵⁸ *Acta* fol. 38r., 25v.

¹⁵⁹ *Copia della scusa fatta dal signor Bobikai con li prencipi christiani della sua religione, et rebellionone, qual lui comincio alli 15 ottobre 1604. in di de venere un' hora avanti giorno campana di Diveszeck in Ungheria Superiore.* Kiadta: Kruppa Tamás: *Mentség: a rendi jogok és a vallás védelmében. Bocskai István ismeretlen levele Európa protestáns fejedelmeihez.* Acta Universitatis Szegediensis: Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, (2006) 29. Tom. 150–157. Kruppa Tamás ezt a szerencsi kiáltvánnyal tartotta rokoníthatónak, ami részben természetesen igaz, de az alábbiak fényében a közvetlen kapcsolat nem igazolható.

hogy címében az egyik a német fejedelmeknek és az egész kereszténységnek, míg a másik a keresztény fejedelmeknek szól, ugyanazon témák merülnek fel mindkét műben, nagyjából ugyanabban a sorrendben. Mindkettő leírja, hogy a magyarok vallásgyakorlásuk szabadságának eltiprása (a latin nyelvű szövegben evangéliumi vallásuk szabadsága, az olaszban a lelkiismereti szabadság megsértése) miatt keltek fel fegyverrel uralkodójuk ellen.¹⁶⁰ Mindkét szöveg hosszan részletezi, hogy mit csinált Barbiano gróf 1604-ben német és vallon katonáival Kassán, és mindkét szöveg felsorolja a város vallási sérelmeit, beleértve a templom katonaság által történt elfoglalását, a papok elkergetését és a jezsuiták behozatalát.¹⁶¹ Mindkét szöveg említi azt a Prágában hozott törvényt, ami az evangéliumi hit (*Evangelica doctrina*) gyakorlása ellen született.¹⁶² Mindkét szöveg hivatkozik továbbá Izrael népére, Babilonra, és Péter apostoltól idézi a 16. századi protestáns politikai teológia – Rm 13. után – talán legfontosabb *locus*át, miszerint Istennek kell inkább engedelmeskedni, mint az embereknek (ApCsel 5,29), de hozzáteszi a másik klasszikus bibliai alapelvet is, miszerint ugyanakkor meg kell adni a császárnak, ami a császáré (Mt 22, 21).¹⁶³ Fontos történeti hivatkozásként egyaránt említik a Makkabeusok és az V. Károly ellen harcoló szász herceg, II. János Frigyes példáját (bár az olasz szöveg Frigyes, az egyik latin változat II. János Frigyes, a másik pedig a kortárs második Jánost említi), majd mindkét szöveg a török kapcsolat előnyeit ecseteli hasonló kegyességi szavakkal (*battesati, sangue de christiani, gente barbara, vera religione, felicità* etc), amivel azt szeretné hangsúlyozni, hogy még a török sem volt olyan kegyetlen, mint a császáriak, majd végül mindkettő Istenre esküszik.¹⁶⁴ Azontúl, hogy több tucat mondat szóról szóra megegyezik a két szövegben, az olasz inkább csak parafrázisa vagy szabad átdolgozása a latinnak vagy a latin az olasznak.¹⁶⁵

Az olasz verzió szerint 1604 végén keletkezett az írás, és 1604. októberi katonai eseményt említ a címében. Kruppa Tamás szerint azonban a szöveg jóval később keletkezett, mivel egyrészt a szerencsi kiáltványhoz köthető, másrészt a török szövetség emlegetése csak a török korona elfogadása után, vagyis 1605 novembere után volt lehetséges. Ahogyan korábban is elhangzott, a korponai szövegek sem említik a török koronát, mégis az után íródtak, és az is világos, hogy már legkésőbb 1604 végétől magyarázniuk kellett Bocskaiéknak a török kapcsolatot, hiszen 1604 novemberében Bocskai a fejedelmi jelvényeket is megkapja Kassán.¹⁶⁶ Mindebből adódóan és abból a tényből, hogy az olasz szöveg sokkal közelebbi kapcsolatban áll a *Excusatio* szövegével, mint a *Querelae*-vel, nem kell feltétlenül elvetni azt, hogy az olasz másolat dátuma többé-kevésbé megfelel a valóságnak. Fontos érv lehet a datálás szempontjából, hogy mindkét nyelvű szöveg harminckét évben határozza

¹⁶⁰ Fontos fogalmi különbség a szövegek között, hogy míg a lelkiismereti szabadság megsértéséről beszél az olasz szöveg, addig a latin az evangéliumi vallás gyakorlása szabadságáról, vagyis a vallás szabad gyakorlásáról beszél, „*ad liberam Evangelica doctrina Exercitum*” tesz említést. Más tekintetben is elmondható, hogy az olasz szövegnek valamivel kifinomultabb a fogalomhasználata.

¹⁶¹ *Excusatio*, 38r : „*Cassovia in Civitate Metropolitana*” és „*citta mertopoli di cassovia*”, valamint „*...auspicio Cesarei mandati*” és „*dall' imperatore mandate*”, „*...equitatus Germanici et Valonici...*”, de „*cavalieri Vallona*” és „*cavalleria allemana ordinaria*”, „*...diplomata*” és „*ambasciatori*”, és „*ex Gentibus Israelitatis*” és „*il popolo d' Israel*”.

¹⁶² *Excusatio*, 38r-39v és *Copia*, 155.

¹⁶³ *Excusatio*, 39r és *Copia*, 156. Vö.: Pecar, Andreas – Trampedach, Kai (Hrsg.): *Die Bibel als politisches Argument: Voraussetzungen und Folgen biblizistischer Herrschaftslegitimation in der Vormoderne*. Historische Zeitschrift, Beiheft 43, Oldenbourg Verlag, 2007.

¹⁶⁴ *Excusatio*, 40r, 41r és *Copia*, 156., 157.

¹⁶⁵ Almási Gábornak köszönjük, hogy segített a latin és az olasz szövegek összehasonlításában.

¹⁶⁶ Lásd: Papp Sándor: *Török szövetség – Habsburg kiegyezés*. (Kézirat)

meg Rudolf uralkodásának kezdetét, és mivel az biztosan 1572-ben történt, a szöveg belső datálása is 1604-es keletkezésre utal, legalábbis a szöveg első felében, ahol ez az utalás megtalálható. Felmerülhetne, hogy ha 1605-ben írták vagy fejezték be a szöveget, miért nem javították ki a belső utalást harminchárom évre. Továbbá az sem okoz ellentmondást, hogy a szöveg hivatkozik a pozsonyi országgyűlésre, ahol „ebben az évben” a szabad királyi városokkal együtt összegyűltek, mivel az bizonyosan csak az 1604. évi gyűlés lehetett. Ahogy korábban hivatkoztunk rá, feltételezhető, hogy született egy propagandaszöveg az 1604. évi novemberi kassai országgyűlés idején, mivel Filiczki és Pálffy Kata egyaránt halott egy német fejedelmeknek szóló szövegről 1605. április végén Prágában. Adja magát a feltételezés, hogy az *Excusatio* lehetett ezen említett korai szöveg, de igen nehezen eldönthető el, hogyan került Rómába és ki fordította le olaszra. Kruppa Tamás szerint igen rossz helyesírás miatt feltehetően nem anyanyelvi fordítóval állunk szemben. Természetesen ez a szöveg is lehetett „kalózfordítás”, bár nem világos, hogy miért kellett volna latinból lefordítani a szöveget az olasz anyanyelvűeknek a 17. század elején. A szerencsi kiáltvány szövege azonban hivatkozik arra, hogy az erdélyiek a pápához fordultak, hogy az itáliaiak járjanak közbe a magyar királynál, ezért elképzelhető, hogy az erdélyiek jónak látták a címzeteknek anyanyelvükre lefordítani az eredetileg latin szöveget, még akkor is, ha a címzetek bizonyosan tudtak latinul. Ugyanakkor talán nagyobb eséllyel kerülhetett ki a szöveg az itáliai reneszánszsal szoros kapcsolatokat ápoló Erdélyből, mint Felső-Magyarországról, és a vallásszabadság frazeológiája is látszólag közelebb áll az erdélyi vallásszabadság terminológiájához, mint a Bocskai-felkelés korábban említett szövegeihez.¹⁶⁷ Mindez természetesen csak feltételezés, biztosat csak további kutatás tud majd felszínre hozni.

Amennyiben fenti fejtegetésünk helytálló, a latin szöveg tekintetében a kassai Bocatius érintettsége valamilyen formában magától értetődő, de lehet, hogy csak mint másoló vagy esetleg (társ)szerző, mivel az iratok nagy része, különösen az azonos és esetleg azonosítható kézirású másolatok Bocatius diplomáciai küldetése előtt hetekkel-hónapokkal is készülhettek, azok máshonnan is igazolható datálásai szerint. Következésképpen az iratok korábban is kikerülhettek a Bocskai-diplomácia boszorkánykonyhájából.

A szöveg sorsával kapcsolatban fontos tényező, hogy a sziléziai gyűjteményben megtalálható szöveg Bocatius kézírásában maradt fenn, és ez a kiáltvány is szerepel Bocatius iratlistáján, ezért az is lehetséges, hogy személyesen adta át a sziléziaiaknak.¹⁶⁸ Ezt a feltevést gyengíti az a tény, hogy Bocatius ugyan feltehetőleg Szilézián keresztül hagyta el Magyarországot, amikor a német fejedelmekhez követségbe ment, de utólagos – egyébként igen részletes – beszámolójában semmiféle sziléziai tartózkodásról vagy diplomáciai tartózkodásról nem tesz említést. Ugyanakkor Illésházy bizonyíthatóan diplomáciai tevékenységet fejtett ki a térségben.¹⁶⁹ Az alapkérdés ugyanis az, hogy kin keresztül jutott a Wrocławban találha-

¹⁶⁷ Balázs Mihály: „A hit ... hallásból leszön.” *Megjegyzések a négy bevett vallás intézményesüléséhez a 16. századi Erdélyben.* In: Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére. Szerk. Fodor Pál – Pálffy Géza – Tóth István György. Budapest, 2002. 51–73.

¹⁶⁸ „Ein zu sammen gehefftetes geschriebenes Werck in quarto, wirdt intutiliret: Hungariae ceterioris sub serenissimi et Illustratissimi Domini Domini Buchkay de Kys Maria Hungariae Principis Transylvaniae principis nec non Sicularum Comitibus et partium Regni Hungariae Superioris Domini etc. Excusatio ad Status et ordines Romani Imperij universamque Christianitatem.” *Inventaria.* In: OPR 475.

¹⁶⁹ Papp Sándor: *Bocskai István török politikája a felkelés előestéjén.* Hadtörténeti Közlemények, 117. évf. (2004) 4. sz. 1198–1211. Lásd: Bocskay István és Illésházy István levelezését 1605-ban: Szilágyi Sándor: *Bocskay István és Illésházy István levelezése 1605 és 1606-ban.* TT, 1. évf. (1878) I. közlés. 1–85.

tó, több mint kétszáz oldalt kitevő magyar iratsomag mai megtalálási helyére, és ki volt a címzettje. A több mint ötszáz oldalas kódex magyarországi, cseh és sziléziai iratokat tartalmaz az 1604 és 1609 közötti időszakból, de keletkezésének körülményei ismeretlenek.¹⁷⁰ Érdemes az eddig nem ismert ún. sziléziai levelet is szemügyre venni.

A szerencsi kiáltvány francia és angol fordításai?

Bocskai kapitányainak levele a sziléziai rendekhez

A szakirodalom számon tart egy francia és egy angol nyelvű iratot, többnyire vagy a szerencsi kiáltvány idegen nyelvű változataiként, vagy tematikusan ahhoz kapcsolódó iratokként.¹⁷¹ Alaposabb vizsgálat után azonban nyilvánvaló, hogy egészen másról van szó. A szövegek ismeretlensége miatt talán érdemes részletesen is beszámolni róluk.

A francia változat¹⁷² három példánya ismert: két nyomtatott példány (Basel és Párizs), illetve egy késői kéziratos változat a debreceni Nagykönyvtár gyűjteményében. Ez utóbbi a Bocskai-apológia 1608-as kiadásának kéziratos másolatával szerepel egy íven, de más kéztől másoltan. A francia kézirat ugyanakkor legkorábban a 17. század végén készülhetett, de inkább még később. Az angol változat¹⁷³ is nyomtatott (1605, London), és a francia verzió-

¹⁷⁰ A magyar érintettséget a következő szövegek tartalmazzák: A szerencsi országgyűlés teljes anyaga (latin!, a MOE XI csak magyarul közli): A rendek válasza, Eskü, Eskütétel utáni rendi beszéd, Propozíciók, Rendi válasz. A cikkelyeknek a hosszabb változata található itt meg latin fordításban, nem a MOE XI, hanem a ETA, III, 58-64.-nek megfelelő szövegek, de kissé variált sorrendben. Vö.: Venásch Eszter: *Homonnai*. További szövegek: Responsum ab Ordinibus Transylvaniae ad Legationem Regis Poloniae (Mayo 30, 1605) (ld. 124. lábjegyzet), Hungariae gentis EXCUSATIO ... Judas Maccabeus, Hajdúkapitányok levele a bányavárosoknak (1605. okt. 30. Ribini) és Thököly Sebestyénnek (Ribini), Basta levele (1604. dec.), Querelae Excusationes et Protestationes, A sziléziai rendeknek írt levél, Demetrius Imperator levele, Dokumentumok a sziléziai katonaállításról és az császári katonák kifizetlenségéről, Gutachten Herrn Melchior Klesls in Religionssachen (1605-6), Korponai országgyűlés tárgyalásainak töredékes jegyzőkönyve, Cseh uraknak írt Bocskai-levél, Warhaffte und beweisliche Articul (20 pont), A bécsi béke tárgyalásainak töredékes dokumentumai (más kézírás) etc. A sziléziai kódex bizonyosan együtt volt már 1710-ben, hiszen Christian Gryphius részletes és pontos listáját adja a szövegeknek. Ld. *Apparatus sive dissertatio isagogica de scriptoribus historiam seculi xvii illustrantibus*, 1710. 508-512.

¹⁷¹ A szerencsi kiáltvány fordításának tartja: Hopp: *Az antemurale*, 186., átdolgozásnak: Teszelszky, Kees: *A Bocskai-korona mítosza*. Confessio: a Magyarországi Református Egyház Figyelője, 30. évf. (2006) 3. sz. 54-59.; kapcsolódó szövegnek: Makkai: *Bocskai és európai kortársai*, 487.; Makkai László: *A Bocskai-felkelés*. In: Magyarország története 1526-1686. 742.; Evans, Robert J. W.: *The Making of the Habsburg Monarchy*. Oxford, 1979. 267.; Gömöri György: *Angol-magyar kapcsolatok a XVI-XVII. században*. Budapest, 1989. 47.

¹⁷² *Déclaration des seigneurs et Etats du royaume de Hongrie contenant les raisons qui les ont meü a s'opposer, par armes, aux violences et oppressions faites aux habitants du dit pays par les gens de l'Empereur*. S.l., 1605, S.n. A francia változat két nyomtatott példánya ugyanaz a kiadás, és megegyezik a debreceni Nagykönyvtár kéziratos változatával. Bern UB ZB. Magazin (U5), Bong V 249: 20, Bibliotheque Mazarine Paris, 8° 32868-16, Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára, R710. Itt köszönjük meg Christophe Vellet könyvtárosnak, hogy az általunk neki elküldött berni példány egy másolatát összevetette a párizsi példánnyal, és Kovács Teofilnak, hogy a debreceni kéziratról nekünk másolatot készített.

¹⁷³ *A Declaration of the Lordes and states of the Realme of Hungarie, contayning the reasons which mooved them to oppose the violence practised upon the inhabitants of the foresaid cuntry by the Emperours subiects. Tr. out of French. (24 ap. 1605)*. London, 1605. British Library 1193.k.35.(1), Bodleian Library in Oxford, 4° E 3(5) Art.BS., Chicago University Library, Szatmáry Collection, DB931.95.D435 1605.

hoz hasonlóan nyelvileg minden tekintetben megfelel a kortárs nyilvánosságbeli írott nyelvhasználatnak, vagyis feltehetően anyanyelvi fordítás.¹⁷⁴ A szövegvégi datálás mindkét szöveg esetén 1605. április 24-e. A címlap szerint az angol szöveg a francia fordítása. A szövegek összehasonlítása is ezt igazolja, és igen valószínű, hogy a fordító mondatról mondatra fordította, de feltehetőleg nem a nyomtatott változatból, hanem egy kéziratból, mert az angol fordító a magyar személyneveket tovább rontja a szintén tévedésektől hemzsegő francia szöveghez képest.¹⁷⁵ Az angol fordítás ettől függetlenül tartalmilag nagyon pontos, és csak apróbb eltérések találhatók benne a francia szöveghez képest, például az angol néha országról (*country*) beszél, miközben a francia nemzetről (*nation*) a latin eredetit követve, bár ez egy tipikusnak mondható kortárs angol megközelítés. Következésképpen a francia és angol szöveg egynek tekinthető.

Ugyanakkor a francia-angol szövegnek nincs sok köze a szerencsi kiáltványhoz, de nem tekinthető franciáknak vagy különösen nem angoloknak írt deklarációnak. (A *Declaration* cím nincs benne az időközben előkerült latin szövegben, ez a francia fordító találmánya, amit az angol fordító csak követett.) Tartalmilag a szöveg nem tesz utalást Franciaországra és Angliára, de sokat beszél Sziléziáról, Morvaországról és a Cseh Királyságról (örök régi barátság, szomszédság, Bocskai nem akarja Sziléziát és Morvaországot megtámadni stb.), illetve mint Magyarország régi részeit említi azokat (ami Szilézia esetén feltehetőleg Mátyás rövid életű hódításaira utal.) A közvetett bizonyítékok mellett közvetlen bizonyítékot jelent, hogy előkerült egy latin kézirat szöveg egy Wroclawi kódexből, ami mondatról mondatra megfelel a francia-angol szövegnek. Ez pedig Bocskai kapitányainak levele a sziléziai rendekhez (a francia fordítás deklarációs címe nélkül).¹⁷⁶

Tartalmilag lényeges, hogy a francia-angol szöveg elsősorban a rendi sérelmeket sorolja fel igen részletesen, de némiképp eltér mind a Nyakas Miklós által kiadott dunántúli magyar szövegektől (és azok német fordításától), Mind a latin szerencsi-korponai kiáltványoktól. Bár a tartalom általánosságban megegyezik, érvelése részleteiben mégis eltérő. A sziléziai levél nem használja a természetjogi érvelést, ahogy a szerencsi kiáltvány vagy Illésházy és Bocskai egy-egy levele (*vim vi repellere licet*), illetve az erdélyi rendeknek a lengyel királyhoz írt májusi levele. Nem találjuk benne azt az érvet sem, hogy a törvényszegő uralkodó önmagát a magánember szintjére redukálja, sőt önmagát embervoltától is megfosztja, ami a német lutheránus rendek közkedvelt érvelése volt 1529-től kis megszakításokkal folyamatosan. Ugyanakkor szó szerint idézi az Aranybulla ellenállási záradékát és a *Tripartitumból* a *Primae Nonus* négy szabadságát.¹⁷⁷ Ilyenek a szerencsi kiáltványban nincsenek,

¹⁷⁴ Köszönjük Clara Royer irodalomtörténésznek (Université Sorbonne Paris IV), hogy segített ennek megállapításában a francia szöveg esetén.

¹⁷⁵ Jellemző példa, hogy miközben Bocatius a következőképpen írja Illésházy nevét: Illieshazi, Illieshasci, Illieshasius, Illyeshazy, Illyesházy, addig a francia verzió „Ilgetzhary”-t, az angol pedig „Illeszarye”-t ír, a francia kézirat pedig szintén „Ilgetzhary”-t. Joó Jánost az angol verzió egyszerűen csak John Leonak hívja, nyilván ez volt az egyetlen értelmezhető megnevezése a kézzel írt névnek. Persze teljesen nyilvánvaló, hogy az átlag angol olvasó számára nincs jelentősége a névalaknak, de az elírások és fordítási „tévedések” sokat elárulnak a szöveg keletkezésének feltételezhető körülményeiről. Pár példa még az elírásokra: „la maison d’ Austriche” és „The house of Ametria” mint a „Domus Austriaca” fordítása, valamint az aláírók neveinek angol verziói: Nicholas Signoy mint Nicolaus Segney, Stephen Egidi, Michael Bengalithi mint Mihály Dengelenghy, és John Betoefly mint Dessewffy (Desőfi) János.

¹⁷⁶ *Acta*, 121–126. (Keverd sorrendben: 1, 2, 5, 6, 7, 8, 3, 4, 9, 10).

¹⁷⁷ „Now if either we or any one of our successours in any time whatsoever, go against this our pleasure, we licence our subjects and giue them all power to **contradict and resist us**, so as

csak utalások az ősi törvények adta ellenállási és ellentmondási jogosultságra, de ezekre a szövegekre Bocatius előszeretettel hivatkozott, és azok előfordultak a korponai országgyűlésen született kiáltvány Katona által kiadott verziójában is. A sziléziai levél továbbá teljes terjedelmében tartalmazza a hírhedt 1604. évi 22. törvénycikket, ami Bocatius szövegei között is előfordult.¹⁷⁸ Diplomáciai szempontból igen fontos mozzanata a levél aláíróinak az a kijelentése, miszerint nem állt és nem fog szándékukban állni Bohémia, Szilézia és Morávia megtámadása,¹⁷⁹ miközben hajdú csapatok éppen az utóbbi két területen portyáztak.¹⁸⁰ Az külön érdekessége a problémának, hogy Illésházy 1605. június 6-i levelében még azt írta, hogy „a morvaiakat, silesiakat is nem köll kimilleni [...] nem árt azért hogy félelmek és tartóztatások legyen”, de októberben már azt írja Thurzó Györgynek, hogy Érsekújvár ostroma azért volt fontos számára, mert különben „Morva siratná meg”. Minden bizonnyal, állítja Nagy László, Illésházy saját hodolói birtokaiért aggódott.¹⁸¹

A francia-angol szöveg és annak eredetije, a sziléziai levél a fentiek és sok más tényező alapján önálló szövegnek minősül, még ha érvkészlete sok tekintetben megegyezik is a többi szövegével. Míg a „szerencsi kiáltvány” egyik fő érve az, hogy a szabadon született vallás szabadon gyakoroltassék, addig a német szerencsi kiáltvány (*Copey*), a sziléziai levél és a hajdúkapitányok levele a vallás orthodox voltára hivatkozik. Ez merőben eltérő érvelés: a vallás szabadsága és a vallás igazsága alapvetően más kontextusban és más szerzői körből származik Nyugaton is.¹⁸² Vagyis születhettek a szerencsi és korponai szövegek egy „műhelyben”, de az egyik nem a másik rövidített vagy módosított változata. Más címettnek írt eltérő szövegek más üzenettel, érveléssel és célokkal. A fentiekből az mindenesetre bizonyos, hogy a propaganda és a katonai-politikai szándékok finoman szólva nem mindig estek egybe, illetve egészen nyilvánvaló, hogy mindkettő mögött személyes érdekek és szándékok is húzódtak.

Ami pedig témánk szempontjából a legfontosabb, az az, hogy a francia-angol szöveg fordítása nem magyar megbízásra készült, legalábbis nem vett részt benne magyarországi illetőségű személy. A személynevek és fogalmak gyakori és ordító hibái azt mutatják, hogy a Bocskai-diplomácia (ha volt ilyen Bocatiuson kívül Nyugaton) nem ellenőrizte a fordítást. A legfontosabb érv e mellett az, hogy a szövegek királynak (*rex, roy*) titulálják Bocskait,

*afterward they may never be branded with any note of treason or infamy for the same.” „Tripartite Worke: Let this be the fourth and absolute liberty, if any of the Kings or Princes happen to derogate from the freedom of the Noblemen etc. [...] (... every king of Hungary, before his coronation is bound and accustomed to sweare the obseruance of the same conditions: to wit,) To permit and consent that men **rise up in armes** against him without any note of treason, in such cases: as when he goeth in any thing about to restraine from them their libertie.”*

¹⁷⁸ OPR, 392–394.

¹⁷⁹ „As touching the aid from the Turke and the Tartar we reserue for no other end But to let the kind of Poland and Modauia fee, that we want not wherewithall to serue our selues in time of need; it being in our power to send them backe againe when it shall please vs. Now although wee know that of all antiquity the Dutchie of Silisie doth appertain as an inheritance of the realme of Hungary, yet were we willing to entertaine their good neighbourhood, liuing in good peace andf amitie, which heeretofore we haue kept inviolably.” „To make you an ample discouerie of our deliberation, which neither was nor is to warre upon the kingdome of Bohemia, nor Silesia, not the Narques of Morauia, vnlesse they giue us too much occation: how be it wee know very well they haue beene heretofore vnder the crowne of the realme of Hungary.”

¹⁸⁰ Nagy: Bocskai István a hadak élén, 174.

¹⁸¹ Ibid, 176., TT, 1878. 10.

¹⁸² Lásd John Coffey írásait a szabadság és a kálvinizmus európai összefüggéseiről, illetve a bálványimádás elleni kálvinista kirohanásokról. Vö.: 129. jegyzettel.

míg a latin szerint Bocskai „*Princeps Transylvaniae Hungariae*”.¹⁸³ Ha volt bármilyen prioritása a Bocskai-propagandának, akkor Bocskai megkoronázása vagy meg nem koronázása biztosan az volt, függetlenül attól, hogyan is értékeljük a kérdést.¹⁸⁴ Nem hihető, hogy egy Bocskai megbízására készült szövegben épp Bocskai titulust rontják el, legalábbis a sziléziai rendeknek írt latin levélhez képest. Tudatos változtatás nem valószínű, és a szöveg amúgy is hemzseg a rontott névalakoktól. A két leginkább gyanút keltő tévedés az, hogy a fordító szerint Lőcse város egyetemét (*university!*)¹⁸⁵ vette el Pethe érsek („*Archbishop of Coloarense*” és „*de Colocrense*”, sic!), továbbá Bocskai a székelyek ispánja („*comes siculorum*”) helyett Szicília grófjaként (*Conte des Siciliens, Earl of Sicilia*) szerepel mindkét szövegben.¹⁸⁶ A fordító és/vagy a nyomdász nyilvánvalóan nem tudta, kik azok a székelyek. Itt érdemes megjegyezni, hogy felmerülhetne Bongarsius mint fordító, hiszen az ő bázeli hagyatékában is fennmaradt a szöveg, s a neves francia diplomata bejárta a térséget, és ő volt a francia király frankfurti és heidelbergi tudósítója, de a magyar történelemtől írt-szerkesztett, 1600-ban kiadott munkájában többször is hosszan értekezik a székelyekről, ezért egy székelyek–szicíliaiak tévedés az ő részéről majdnem teljességgel kizárható.¹⁸⁷ Előfordulhat persze, hogy egy fiatal beosztottja keverte össze a két hasonlóan hangzó népet, de ezt a feltevést bizonyítani illene. Mindenesetre a londoni *State Papers* gyűjteményben elég sok, 1605 folyamán Heidelbergből és Frankfurtból keltezett francia nyelvű tudósítás található a Bocskai-felkelésről. Igen valószínű, hogy ehhez Bongarsiusnak volt valami köze, és feltehető, hogy a francia fordítás kézírata rajta vagy megbízottjain keresztül került Angliába.¹⁸⁸

Külön érdekes, hogy a sziléziai levél fontosabb részei a korponai szövegekben is előfordulnak, például pontosan a kérdéses Aranybulla- és *Tripartitum*-idézetek. Katona kiadásában ezek a bekezdések szintén megtalálhatók, de Károlyi már nem találta meg a bécsi másolatokban, és némiképp kétségét fejezte ki azok eredetiségével kapcsolatban. A sziléziai szöveg a bizonyíték, hogy Katonának (is) igaza volt. Mindenesetre a kérdéses ténynek három tanulsága van: 1. Mindegyik szövegből több változat is készülhetett, a szövegeket folyamatosan toldozták-foldozták. Ez igaz a szerencsi kiáltványra is, de erre utalnak a dunántúli szövegek és azok német fordítása is. (Hogy ez utóbbit ki fordította le és kinek szánta, az

¹⁸³ “Seigneur ESTIENNE, Roy de Hongrie, Transylvanie, Transalpine et Conte des Siciliens és King of Hungary, Transylvania, Transalpina, and Earl of Sicilia.”

¹⁸⁴ Bocskait az 1604. novemberi török kinevező levél nevezi még „Magyarország királyának”, és nem csak erdélyi fejedelemnek. Lásd: Papp Sándor: *Török szövetség – Habsburg kiegyezés*. (Kézirat.) Ezenkívül a törökkel váltott levelezésben fordul elő példaként Illésházy levele Ali pasához 1606. január 16-án (TT, 1878. 56–57.) Következtesen, háromszor is így utal rá: „az felséges Bochkay István király”, majd Ali pasa július 25-i utasításában (309) és Illésházynek írt júliusi 6-i levelében (949, 950), illetve Heder papa Haller Gábornak írt levelében: „a Kegyelmetek Ura Bocskai István Király”, DF III, 187, etc.

¹⁸⁵ Lásd: „*l'Vniversité de Leutcheniense*” és „*Vniversity of Lutchenien*” mint a „*schola Lewchow-iensis*” „fordítása”.

¹⁸⁶ Tanulságos mikrofilológiai megfigyelés egy hasonló félrefordításról, amely során Csehország Piccolomini említett nyugati oldalából (*ad occidentem*) Bonfini „Óceánra néző oldalá”-n (*ad Oceanum*) keresztül cseh tengerpart válik Shakespeare-nél: Kulcsár Péter: *Shakespeare és a cseh tengerpart*. In: Gesta: fiatal miskolci történészek folyóirata, 6. évf. (2006) 2. sz. 29. Köszönjük Fazekas Sándornak, hogy felhívta figyelmünket erre a párhuzamra.

¹⁸⁷ *Bongarsius RHS – Rerum Hungaricarum scriptores varii historici, geographici*. [Ed. J. Bongarsius.] Frankfurt, 1600.

¹⁸⁸ SP 101/27:0400-0410, SP 101/41, SP 101/27, etc. Egyéb Bocskai vonatkozó források: SP 77, SP 80/2, SP 88, SP 97, etc.

más kérdés.) 2. A legfontosabb diplomáciai szövegek a szerencsi részgyűlés és a korponai gyűlés alatt és között egyaránt készültek. Hiába szerepel a francia-angol szöveg végén az április 24-i dátum, az csak az eredeti levél megírásának kezdődátuma. Annyi tudható még, hogy a levél 1605. május végén került kézbesítésre a kézirat hátoldalán található dátum szerint, ami szokatlanul hosszú időnek számít más küldeményekhez képest, de nem tudjuk, mikor került ki Nyugatra. A szövegek bizonyos részei hasonlóképpen panelként mentek tovább, és későbbi felhasználásra is kerültek. (Az Aranybulla ellenállási záradékára például történt utalás a korponai végzések között is.) A szöveg keletkezésének időpontja tehát elvileg sem mindig megállapítható, mivel a szövegek egy részét folyamatosan tovább írták, és a szerzőség eleve nehezen megválaszolható kérdése is értelmetlen egy idő után, mivel a legtöbb szöveg kollektív, többfázisú munka. 3. Ami viszont biztos, az az, hogy a szövegeket rendszerint küldözgették egymásnak a különböző erőcsoportok képviselői, rendszerint csomagokban, és erre leveleikben is rendszeresen utaltak. Illésházy például rendszeren nyüstitöli Bocskait, hogy végre küldjék már el azt a bizonyos iratot hozzá Lengyelországba vagy Sziléziába, mert éppen a vajdával fog találkozni vagy a német követekkel. Több levelében Illésházy utal rá, hogy köszönettel megkapta a kért iratokat. Eszerint nemcsak Bocatiusnak voltak ilyen csomagjai, amelyeket útja során rendszeresen maga után hagyott, hanem majdnem mindenkinek, Illésházyknak és másoknak is. Feltehető továbbá, hogy a sziléziai szöveg is így került Nyugatra. A baseli és müncheni katalógusok alapján, amelyekben megtalálható a „sziléziai szerencsi kiáltvány” leírása is, az is tudható, hogy létezett még számos további ilyen típusú szöveg (a morva rendeknek, cseh rendeknek stb.). A szövegek felkutatása és elemzése még elvégzésre vár. Fontos megjegyezni, hogy egyik szövegről sem szól a cseh és lengyel szakirodalom, a régi cseh kiadású Bocskai szövegek között sem található, s az újabb monográfiák sem említik.¹⁸⁹ Mivel a francia-angol deklaráció szövege a sziléziai rendeknek írt levél fordítása, nem tarthatjuk valószínűnek, hogy Illésházyknak köze lett volna ehhez a szöveghez, de esetleg olvashatta. Káthay szerzősége viszont szóba kerülhet, hiszen a magyar szöveg érvelése és szóhasználata közel áll a dunántúli rendeknek írt levél szövegéhez.

Mindenesetre már a fentiekből is kiderül, hogy egyszerre többféle kiáltvány létezett, és ezeket egy időben terjesztették Bocskai hívei külföldön. Ez a taktika sok tekintetben hasonlít a holland lázadók propagandájára.¹⁹⁰ Figyelemreméltó, hogy az eredetileg külföldnek szánt és legfontosabbnak tűnő latin nyelvű politikai iratokat, mint a *Querelae*-t vagy az *Excusatiot* soha nem adták ki nyomtatásban a Bocskai-felkelés alatt, sem Bocskaiék, sem mások. Bocskai politikáját legitimáló egyéb iratok szintén csak kéziratban maradtak, azokat így terjesztették. Sem a híres *Relatio vel epistolica*... (Bocatius leírása az oszmán korona átadásáról Bocskainak), sem a kevésbé ismert *Hungaroteutomachia*... című párbeszéde nem jelent meg nyomtatásban, annak ellenére sem, hogy Bocatius eredetileg azt tervezte.¹⁹¹

¹⁸⁹ Vö.: Bahlcke, Joachim. *Regionalismus und Staatsintegration im Widerstreit. Die Länder der Böhmisches Krone im ersten Jahrhundert der Habsburgerherrschaft (1526-1619)*. München, 1994.

¹⁹⁰ Mout, M. E. H. N.: *Van arm vaderland tot eendrachtige republiek. De rol van politieke theorieën in de Nederlandse Opstand*. In: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, vol. 101. (1986) No. 3. 345–365.

¹⁹¹ „...in lucem edere meditor...” Bocatius, Ioannes: *Relatio vel epistolica commemoratio*. In: OPR 109.

Bocatus ugyanis egy *Hungaroteutomachia* (Magyar–német küzdelem) című kéziratot is vitt magával Németországba, amely 15 fólióból állt.¹⁹² Ez Bocatus kézírásával íródott, és monogramja, a „J. B.” is szerepel a hátoldalon. A kihallgatásán elhangzottak szerint nem Bocatus volt a szerző, de az érvek egy részét ő szerkesztette, és a német szereplő által elmondott részeket valóban ő írta, sőt azt is bevallotta, hogy a dokumentum az ő stílusában íródott.¹⁹³ A kézirat más változatairól – magyar vagy külföldi gyűjteményben – nem tudunk, az inventárium is csak egy példányt említ. Ezért lehetséges, hogy Bocatus ezt az írást kifejezetten németországi útjára írta. Nem biztos azonban, hogy hihetünk Bocatus e valószínűségének, hiszen kínvallatás alá vetették. Ha mégis Bocatus a szerző, akkor sem egyértelmű, hogy milyen szándékkal írta ezt a szöveget. A tartalma sok tekintetben megegyezik a többi szöveggel, de a stílusa merőben más. Bocatus úgy szerkesztette meg a szöveget, mint őt nemzet (német, magyar, olasz, lengyel és erdélyi) szimbolikus tagjai között folytatott három képzeletbeli párbeszédet. A Bocskai-felkelés minden alapvető elemét megvitatják: a kassai templomért folytatott harcot, a magyarországi vallásszabadság kérdését, a szabad királyválasztást és az áhított békét az oszmánokkal.

Ahogy a török koronázás leírása, valószínűleg ez az irodalmi szöveg is értelmiségi olvasók számára készülhetett, nem a politikusoknak vagy a szélesebb nyilvánosságnak, akiket valószínűleg jobban érdekelt egy kiáltvány tartalma. Különösen izgalmas jellemzője a szövegnek, hogy Bocatus (vagy a szerző) a magyar szereplőt (H) magyar nyelven szólaltatja meg a törökkel (TUR) folytatott párbeszédben, aki maga is magyarul válaszol:

„H: *Megh hidge azt kegielmed hagi az nemetnek megh füzetem a ho penzt.*

TUR: *Bizoni elhitem azt.*

H: *Nehez az horgasbol egyenezet czinalni. De nincz mit tenni. Megh etted az húsat de bizoni az levet is megh kel innod. Megh lón minecz noha nehezen.*”

Nem tisztázott, hogy miért helyezett a szerző magyar és helyenként német és török mondatokat a latin szövegbe. Nem valószínű, hogy az átlag európai értelmiségi értette volna – a német kivételével – ezeket a szövegrészeket, ezért feltehetően irodalmi okai lehettek. De az is lehetséges, hogy a hiteleség látszatának felkeltése szándékával kerültek a szövegbe, vagy a keletkezés eddig ismeretlen körülményei adhatnának erre magyarázatot.

Külföldön vagy itthon megjelent iratok

Mindezek ellenére bizonyos, hogy számos, Bocskaihoz köthető szöveg megjelent német vagy egyéb nyelven, s ezek a legkorábbi magyar politikai szövegeknek minősülnek, amelyek megjelentek külföldön. Ugyanakkor ritka kivétellel nem jelentek meg latinul, hanem csak valamely európai köznyelven. Ezért feltételezhetnénk, hogy széles olvasói rétegeket céloztak meg.

¹⁹² „Item, Hungaroteutomachia vel colloquium de bello nunc inter Caesareos et Hungaros excitato. Dialogi tres. Germanus, Hungarus, Italus, Polonus, Transylvanus: collocutores; Turca, per Caelium Palaemonem. Nec Hungaroteutomachinationum, nec Hungaroteutomorum, sed solius veritatis amicum. Ots in quarto undt ungehefftet.” *Inventaria*. In: OPR 468 = J. B. [Bocatus, Johannes]: Hungaroteutomachia vel Colloquium de Bello Nunc Inter Caesareos et Hungaros excitato. Dialogi Tres Germanus Hungarus Italus Polonus Transylvanus Turca collocutors. Per Caelium Palaemonem. Nec Hungaroteutomachinationum, nec Hungaroteutominum sed solius veritatis amicum. ÖStA HHStA Ungarische Akten, Fasc. 149 Konv. C. 1605 s.d. fol. 19r.-34v.

¹⁹³ Nehéz megmondani, hogy akkor mi is hiányzott ahhoz, hogy Bocatiust tarthassuk az írat szerzőjének – kivéve persze, ha állításai csak a német nyelvű mondatokra vonatkoznak.

A német szöveg címe: *Copey eines Sendtschreibens*. Ez formailag egy névtelen magyar úrhoz, „atyafihoz” intézett fiktív levél, melyet magyarról fordítottak németre, és 1605-ben adtak ki nyomtatásban. A szöveg eredetije a március végén „Az Dunán túl való nemességnek és uraknak írt levél” és az azzal majdnem azonos április eleji, szintén Szerencsről „Sopron vármegye rendjeihez írt levél” Bocskai, Káthay és Péchy Simon aláírásával. Nyakas Miklós szerint „azért lehetett szükség a német fordítás elkészítésére, hogy osztrák területen megmagyarázhassák a magyarokat ért sérelmeket, Basta és a Habsburgok felelősségét.” Ez természetesen nem lehetetlen, de nem világos, hogy miért nem aktualizálták az eredeti magyar nyelvű levelek tartalmát. A fentiekben azt láthattuk, hogy a Bocskai-propaganda igyekezett mindig személyre vagy csoportra szabott üzeneteket küldeni, és olyan érveket csoportosítani, amelyekkel a hallgatóságukat is érdekeltté teheték abban, hogy Bocskaiék mellé álljanak. Nem zárható ki természetesen, hogy ennek a célnak a változtatás nélkül németre fordított magyar levelek is megfelelték, de a *Declaration*, valamint a többi irat példája mutatja, hogy a nem aktualizált levelek igen nagy eséllyel ún. „kalózfordítás”-ként, vagyis Bocskai kancelláriáján kívül, a levelek eredeti céljaitól részben függetlenül születtek. A fordítás természetesen készülhetett valamely magyarországi német nyelvű városban, amire Kassa igen esélyes, de nem bizonyítható, hogy maga a nyomtatás is a Bocskai-diplomácia tevékenységének számlájára írható, mivel a legtöbb ilyen szöveg kéziratban terjedt.

Bocatus megemlíti továbbá néhány röpiratot, melyeknek Bocskai nagyon megörült. Az egyik Németországból (*ex Germanica*) származó röplap ismeretlen szerzője „tizenkét” cikkelyben magyarázta Kassa lázadásának (*Caschaw Rebellion*), a rendek felkelésének (*Ursachen des Aufstands der Landstaende in gemein*), a hajdúlázadásnak (*Andere Ursach der Heyduggen Rebellion*) és Bocskai lázadásának (*Ursach des Botzschkay Rebellion*) az okait.¹⁹⁴ A cikkelyek információi, ahogy Etényi Nóra bemutatta, meglehetősen pontosak, és igen részletesen ismertetik a kassai eseményeket, vagyis nyilvánvalóan helyi forrásból származnak.¹⁹⁵ Igen tanulságos, hogy a szöveg társadalmi csoportokként, tulajdonképpen rendi alapon külön tárgyalja az eseményeket, mintegy leképezve a Bocskai-felkelés – Pálffy Géza megfogalmazásában – „sokszínű és többcélú” természetét. Külön érdekesség, hogy a szöveg Bocskai személyes „indulatját” külön tárgyalja, miközben más szövegek az egész nemzet vagy ország „feltámadásáról” beszélnek. Ebből talán a szöveg korai keletkezésére lehetne következtetni, ugyanakkor propagandaszempontból az is lényeges, hogy Bocskai személyes sérelmeinek csupán két pontot szentel (16-17.), és azokat is csak a többi társadalmi csoport sérelme után tárgyalja. A szöveg nézőpontja dominánsan kassai, hiszen a szöveg majdnem fele, nyolc pont a kassaiak sérelmeit ecseteli miközben az ország egésze és a nemesség öt-öt pontot kapnak, és a hajdúk is csak kettőt. A leginkább figyelemreméltó a szövegben az, ahogyan a szöveg megnevezi a külön tárgyalt eseményfolyamokat, az ugyanis lázadásnak nevezi a hajdúk, Kassa és Bocskai személyes fellépését, míg csak a rendek esetén használja a valamivel emelkedetebb „felkelés” kifejezést. Az ok nyilvánvalóan abban keresendő, hogy

¹⁹⁴ *Zwanzig Warhaffte, vnd Beweißliche Articul, durch welche der Italianische Grafe in Belgiojosa, Feldobristen in Ober Hungarn, die Stadt Caschaw, General Landstände, Heyduggen vnd Botzschkay, zur Rebellion, auch die Niederlag vnd Verlust der Röm. Kays. Mayestat Kriegßvolck, vnd Consequenter des gantzen Königreichs Hungarn vnd Fürstenthumbs Siebenbürgen leidigen Abfall...* M. DC. V. App H 1975, HAB yv-137-8f-helmst-21. Részletesen elemzi: Etényi: Bocskai.

¹⁹⁵ Bocatus ezt támasztja alá. „...Rebellionis (sic inscribatur) Boczkaianae, haidonicae, regnicolarum ac civitatis Cassoviensis causam experientes, autore innimato, rerum tamen Hungaricarum apprime noticiam habente.” OPR, 121.

az utókor értékelésével ellentétben a kortársak számára nem okozott gondot lázadásnak nevezni egy lázadást, különös tekintettel arra, hogy a Bocskai-propaganda igyekezett minden felelősséget Rudolf nyakába varrni. Bizonyos szempontból ez a minél rosszabb, annál jobb politikája volt, már amennyire befolyást tudtak gyakorolni arra, hogy Bocskaiék politikai és katonai mozgalmát hogyan nevezzék külföldön.¹⁹⁶ A cikkelyek tartalmával Bocskaiéknak sem lehetett problémájuk, hiszen Bocatius azt állítja, hogy ő lefordította ezt a röpiratot latinra, és Bocskai ki akarta adni, de ez nem valósult meg.¹⁹⁷ A szöveg latin fordítása azonban fennmaradt, ráadásul közli a szöveg beosztásának lázadásra utaló alcímeit is.¹⁹⁸

A szerzőség kérdésében esetleg hihetünk Bocatiusnak, miszerint nem írta, ő csak latinra fordította a szöveget, de gyanúkat fenntarthatjuk. Egyrészt a latin kézirat 1604-es datálása, miközben az összes ismert német nyelvű röplap 1605-ben jelent meg. Még ha Szamosközy datálása tévedés is, további bizonyíték lehet Bocatius személyes vagy kassai személy szerzősége mellett az, hogy a wrocławai gyűjteményben is fennmaradt egy kéziratos másolat a német nyelvű cikkelyekből, amely pontosan megfelel a kiadvány hírek nélküli szövegének. Ez önmagában még nem jelentene semmit, mert a korban nagyon sok szöveg még akkor is terjedt kéziratban is, amikor már létezett nyomtatott változata, azonban a wrocławai példány érdekessége, hogy a szöveg nem közli a hosszú és részletes címlapot. Ezt is több módon lehet magyarázni, például azzal, hogy a másoló nem tartotta érdekesnek, miközben az egész szöveget szó szerint lemásolta, de az is lehet a magyarázat, hogy az egy nyomtatás előtti (tehát még címlappal el nem látott) kéziratból készült, amit majd a Bocskaiékhoz közvetlenül nem kapcsolódó németországi nyomtató csatolt a szöveghez. Ez esetben a német szöveg lehetett a Bocatius által vagy a Kassán szerkesztett szöveg kéziratos változata, a latin kézirat pedig Bocatius fordítása. Ha Bocatius csak másolta és fordította volna a szöveget, feltűnő lett volna, hogy nem egészítette ki semmilyen új adattal. Szerzőség esetén ez a kérdés nem releváns, hiszen az elkészítés során bármennyire változtathatott rajta, és ezért a fordításban sem egészíti ki a latin szöveget. Tekintve, hogy a wrocławai gyűjtemény Bocskaiék közegeből érkezett szövegek másolatait tartalmazza, elképzelhető, hogy ez is onnan származik, de feltehetően csak egy későbbi időpontban.

¹⁹⁶ Vö.: Szabó András Péter: *Inhalt und Bedeutung der Widerstandslehre im Bocskai-Aufstand*, amely igen fontos hozzájárulás a Bocskai-felkelés gondolkodásának megértéséhez, kimutatta ugyanis, hogy a Bocskai-felkelés majdnem minden szereplője a fentiekhez hasonló fogalmakkal nevezte meg az eseményeket.

¹⁹⁷ Benda közöl egy Szamosközynél fennmaradt iratot (Benda: *A Bocskai-szabadságharc*, 81–85.; Szamosközy IV, 233–239.), de azt feltételezhetően fogalomhasználata miatt „császárpárti följegyzés”-nek minősít. Annak latin szövege azonban pontosan megfelel a német szöveg fordításának, csak annyi különbséggel, hogy a szöveg nem 20, hanem 22 pontba van elrendezve. Ebből következik, hogy a pontok száma önmagában nem bizonyíték, különös tekintettel, hogy a XXII és a XII római számok könnyen összekeveredhetnek Bocatius vallomásának feljegyzője írásában. Tartalmilag azonban bizonyosan erről az iratról van szó Bocatius beszámolójában, a szöveg ugyanis részletesen leírja Belgiojoso kassai tevékenységét, és csak ennek maradt fenn latin fordítása. A röplap több változatban jelent meg 1605-ben a legfrissebb hírekkel együtt, miközben a sérelmeket leíró főszöveg szinte teljesen változatlan. Vö.: VD17 14:078627P, VD17 14:638496R.

¹⁹⁸ *Joannis Jacobi comitis Belgiojosi generalis Cassoviensis crimina, ex quibus seditio Bochaiana in Hungaria exarsit, 1604. Aliae causae generalis in regno motus (9-13), Causae haidonum rebellionis (14-15), Causae Bochaianae rebellionis (16-17), Causae miserabilis caedis et amissi exercitus caesarei (18-22)*. Bocatius leírása ugyanezekkel a fogalmakkal írja le az elmondása szerint Belgiojosot is megnevező traktátus tartalmát: ld. lábjegyzet 196.

Az utolsó fontos szöveg, amit érdemes megemlíteni, az a *Bocskai-apológia*. Köztudott volt, hogy a bécsi udvar széles körben terjesztette, hogy Bocskai ariánus hiten van, és nem csak a németeket üldözi, hanem az evangélikus lelkészeket is megöli. Bocskai régóta kérlete híveit, hogy írjanak egy cáfoló iratot, ahogyan erről Bocatius külön beszámol visszaemlékezésében. A bécsi béke aláírása előtt nem sokkal, 1606 júniusára készült el az irat, de sokáig csak egy 1608-as kiadás volt ismert, melynek alapján az volt az általános feltételezés, hogy a szöveg kiadása a bécsi béke miatt elmaradt, és csak 1608-ban jelent meg.¹⁹⁹ Az elmúlt században azonban előkerült egy 1606-os példány is.²⁰⁰ A szerzője minden bizonnyal Alvinczi Péter lehetett, de az aláírásából adódóan könnyen elképzelhető, hogy itt is kollektív munkával állunk szemben.²⁰¹

Nemcsak az apológia címe és a szövegvégi aláírás utal a szerzők teológus voltára, hanem az érvelésük természete is. Önmagában „az igaz hitre” való hivatkozás még nem jelent teológus-papi szerzőséget, ahogyan a német nyelvű szerencsi kiáltvány és annak magyar eredetije, illetve a hajdúkapitányok egyes felhívásai esetén sem ez a helyzet, még ha teológus társszerző vagy eszmei hatás feltételezhető is ez utóbbiak levelei esetén. Az azonban kétségtelen, hogy szövege alapján az apológiát elsősorban teológia műnek kell tartanunk és nem annyira politikainak, még ha megírása politikai cél is szolgált: a Bocskai Istvánnal kapcsolatban a jezsuiták által sátáni sugallatra megfogalmazott vallási természetű vádak cáfolatát a német fejedelmek előtt. Ugyanakkor a szöveg célul tűzi ki, hogy a keresztyén világ, annak fejedelmei és távoli népei elé tárja, hogy milyen hitvallásuk is van a magyarok-

¹⁹⁹ Révész Kálmán: *Bocskai István Apológiája*. Protestáns Szemle, 1906. 304–312. Vö.: RMNY II, 941.

²⁰⁰ *Apologia et protestatio legatorum et ecclesiarum Hungaricarum* (Bartphae), 1606: Göttingen, 8 H HUNG II, 5200, 1608: HAB A:160.16 Quod (21), S: Alv.: Lh 176 (6), A: 240.18.1 Quod. (24). Talán furcsának tűnhet, hogy az 1606-os kiadás tényét és annak szövegét újra fel kellett fedezni annak fényében, hogy Bod Péter 1606-os dátummal közzétette az apológia szövegét. Vö.: Petrus Bod de Felső-Csernáton: *Historia Hungarorum ecclesiastica*. Ed. L. W. E. Rauwenhoff [et] J. J. Prins adjuvante Car. Szalay. Lugduni-Batavorum, 1888–1890. Lib. III. Cap. 7. Par. 2., 222–224. Persze felmerülhet, hogy Bod Péter az 1608-as dátumot visszadatálta a szöveg belső datálása miatt, de erről Bod Péter hallgat. Mindenesetre Bod szövegközlésére kevesen hivatkoztak, a kevés kivétel egyikére lásd: Sipos Gábor: *Bocskai István a magyar református egyháztörténet-írásban*. In: „Frigy és békesség legyen,” 182–188. A legújabb irodalomra, amely többnyire az 1608-as kiadás keletkezéstörténetével foglalkozik, lásd még: Bitskey István: *A Bocskai-apológia előtörténete*. In: uo., 177–182., Lukács Olga: *Apologia et Protestatio*. In: Hadtörténelmi közlemények, 117. évf. (2004) 4. sz. 1259–1272. és Vásárhelyi: *Szenczi*. 17–20. Lukács Olga – feltehetően a porosz nagykatalógus oldal és az lap jelölésének (S.-Bl.) összekeverése miatt – téved abban, hogy az egyik verzió 7, a másik 4 oldal hosszú lenne, mivel mindkét változat 7 oldal vagy 4 lap hosszú, és csak írásmódjukban térnek el egymástól (i-j, u-v, rövidítések). Vö.: Lukács: *Apologia*, 1260. Az apologia 1608-as szövegének létezik egy kéziratos változata azonos íven a francia nyelvű *Declaration* kéziratával: Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára, R710. Lásd: 172. lábjegyzet.

²⁰¹ Heltai János igen meggyőzően érvel a teológiai érvelés és terminológia azonossága vagy hasonlósága alapján Alvinczi szerzősége mellett. Lásd: Heltai János: *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*. Az 1606-os göttingeni – digitálisan az internetről is letölthető – példány igen érdekes kézzel írt margináliákat tartalmaz, amelyek nem annyira tűnnek olvasói reflexiónak, mintsem szerkesztői vagy szerzői korrektúrának (ha persze volt ilyen). A javítások ugyanis apróbb stilisztikai javításokat tesznek csupán (például számozott szórend, melléknév-fokozás), vagy magyarázó beszúrást alkalmaznak, amelyek az olvasást és értelmezést segítik elő. (Köszönet Tóth Zsombornak a felvetésért.) A javítások(?) nem jelentek meg a második kiadásban, vagy azért, mert mégis olvasói reflexiók, vagy azért, mert a többszerzős munka korrigáló társszerzőjének már nem volt lehetősége módosítani a szöveget vagy befolyásolni a második kiadást.

nak, hevesen cáfolva, hogy a „judaismus, mohamedanismus, arianismus és más dögletes dogmák” uralkodnának köztük. A szöveg az igazságról, annak elnyomóiról és védelmezőiről, valamint az igaz vallásról beszél általánosságban, de természetesen részletes teológiai érveket is sorol. Fő érve az arianizmus vádjával szemben a Szentháromság hitágazatának kifejtése, amit Bocskai és egyháza is elfogadott. Elismerve ugyan, hogy Erdélyben, ami a szöveg szerint különálló régió (*distincta et diversa regio*), maradt még a „káromlásnak” némi maradványa, remélhetőleg nem sokáig, tesz hozzá, a szöveg hangsúlyozza, hogy Magyarországon nincsenek ariánusok. Külön kiemeli, hogy minden magyarországi egyház (*Hungaricae omnes Ecclesiae*) harminckilenc évvel korábban elfogadta a helvét hitvallást, ami nyilvánvalóan az 1567-es debreceni zsinaton elfogadott hitvallásra utal. A hitvallás nem akar valótlant állítani, ezért megjegyzi, hogy néhány megyében néhány cikkely erejéig eltérnek tőlük, és a szabad királyi városokban az augsburgi hitvallást fogadják el; azt is elismeri, hogy kisszámú „pápista vallású” inkább privát módon, semmint nyilvánosan, magánházakban (*privatim magis quam publice, in privatis aedibus*) gyakorolja vallását. Igen lényeges sajátossága az apológiának, hogy nyíltan megvallja a Bocskai-mozgalom vallási terminológiájában már korábban megmutatkozó összprotestáns szemléletet, különösen annak hangsúlyozásával, hogy a különböző protestáns hitvallást elfogadók között „békesség és keresztyéni szeretet” uralkodott. Ezzel – ahogy Heltai János kimutatta – az apológia bizonyult az első olyan magyarországi iratnak, amely tudatosan és nyíltan képviselte az irénizmus eszméit. Fontos azonban az is, hogy a katolikusok jelenlétének említésével egyrészt a magyarországi vallási viszonyok békés természetét, másrészt a nyilvános vallás tisztaságát is hangsúlyozták, amelybe még a magánházakban gyakorolt katolicizmus is belefért. Mind ebből, mind a kommunikációs helyzet természetéből adódóan látható, hogy az irénikus érvelés ebben az esetben politikai célokat szolgált.²⁰² Az egyetemes kereszténység alapjaira hivatkozó érvelés pedig, amelynek központjában a Szentháromság tanítása és a hivatkozott apostoli hitvallás áll, azt hivatott bizonyítani, hogy a magyarság és annak keresztyén fejedelme továbbra is a tiszta keresztény tanítás talaján áll, és a kereszténység részeként annak védelmében cselekszik az eretnokségek és a törökösség ellenében, az azzal kapcsolatos minden vádaskodás ellenére. Az apológia tehát, annak ellenére, hogy öndefiníciója szerint a jezsuiták vádaskodásával és az általuk képviselt bálványimádással szemben az igaz hit és a tiszta tanítás hitvallásos szigorúságával lép fel, az összkeresztény érdekekre hivatkozva védelmezi Bocskait és egyházát, valamint a mögötte felsorakozó magyarságot.

Érdekes megjegyzése az apológiának „legkeresztyénibb fejedelmünk”, Bocskai személyével kapcsolatban, hogy a bálványozástól megtisztított egyházban Isten helyes tisztelete helyreállítására törekedett a babonák és emberi hagyományok elvetésével. Ez utóbbi kitétel általában is jellemzője a magyar reformáció hitvallási iratainak, az emberi szokások általános elítélése (lásd: *Confessio Catholica*, és Méliusz művei, amelyekben a Tripartitumot is elveti), miközben a nemesi szabadságokon nyugvó politikai gyakorlat elképzelhetetlen lett volna a nemesi szokásjog és az ország iratlan alkotmányos gyakorlata nélkül. Ez azért különösen érdekes, mert a feltételezhető szerző, Alvinczi Péter kevesebb mint másfél évtized

²⁰² Az irénikus érvelés esetenként lutheránusok által is alkalmazott politikai felhasználására lásd: Howard Hotson: *Irenicism in the Confessional Age: the Holy Roman Empire, 1563–1648*. In: Howard Louthan – Randall Zachman (eds.): *Conciliation and Confession: Struggling for Unity in the Age of Reform, 1415–1648*. 2004. 228–285. A magyar irénizmusra újabban: Murdock, Graeme: *The Boundaries of Reformed Irenicism. Royal Hungary and the Transylvanian Principality*. In: uo. 150–172.; uő.: *Moderation under Duress? Calvinist Irenicism in Early Seventeenth-century Royal Hungary*. In: *Moderate Voices in the European Reformation*. Ed. Red. Racaut. Luc: Aldershot, 2005. 178–195.

múlva a nemesi szokásjogra alapozva írja meg politikai pamfletjeit, amelyekben teljessé teszi a protestáns politikai teológia és az ősi alkotmányosság nyelvezetének a Bocskai-felkelés idején elkezdődött interakcióját és fúzióját (*Querela Hungariae, Defensio querelarum Hungaricarum*).

A nemzetközi Bocskai-propaganda szempontjából igen jelentős, bár részleteiben teljességgel ismeretlen fejlemény, hogy a Bocskai-apológiának megjelent nyomtatásban egy svéd nyelvű verziója is.²⁰³ Tudunk arról, hogy mind a szerencsi országgyűlés, mind az erdélyiek a szerencsi kiáltvány szerint a svédekhez fordultak segítségért. Feltehetőleg valamelyik csoport kapcsolatban maradhatott svéd partnereivel, és később küldhetett latin nyelvű másolatot a műből, amit számunkra ismeretlen okból és célból, nyilvánvalóan saját belföldi felhasználásra lefordítottak svéd nyelvre. De természetesen eljuthatott a mű Svédországba a Bocskai-diplomáciától függetlenül is, de az kétségtelen, hogy a svéd nyelvű szöveg kiadásától kezdve már Bocskaitól teljesen független, önálló életere kelt.

Hírek, propaganda, történetírás – a Bocskai-propaganda szövegeinek és üzeneteinek recepciója Hollandiában

A holland országgyűlési forrásanyagban nagyon jól nyomon lehet követni, hogyan zajlott az információ áramlása a Bocskai-felkelésről. Már 1604. december 12-én tudtak a képviselők a magyarországi eseményekről, ekkor érkezett meg ugyanis Brederode részére egy rövid szöveg erről, amit Prágából kapott ismeretlen személytől.²⁰⁴ Ezt a szöveget később megkapta a holland országgyűlés mellékletként, egy olyan Rudolf császártól származó hosszú jelentéshez csatolták, amely az általános magyarországi helyzettel foglalkozott.²⁰⁵ A jelentés célja a regensburgi rendek meggyőzése volt, valószínűleg az egyik német fejedelem vagy a nassau gróf küldte Hollandiába ismeretlen időpontban.

Fontos jellemzője ugyanakkor a Hollandia és Magyarország közötti információáramlásnak, hogy egyetlen Bocskai által írt vagy bármilyen magyarországi irat sem jutott el közvetlenül a holland országgyűléshez. Brederode és Bocatius találkozásánál kívül minden információcsere egy vagy több közvetítőn keresztül történt. Csak másolatok jutottak Hollandiába, vagyis ismereteink szerint egyetlen eredeti Bocskai-irat sem található Hollandiában. Mégis sokat tudhattak a hollandok Magyarországról és Erdélyről: Brederode és az országgyűlés irataiban több levelet és magyar híreket tartalmazó újság maradt fenn, amelyek Prágából, Velencéből vagy valamely német városból érkeztek.²⁰⁶

Ugyanakkor mégis csak szerzett részletes információt a holland országgyűlés a magyarországi eseményekről, a legfontosabb forrás Brederode volt. Ő mint „a rebellisek követe”

²⁰³ *En försvarskrift och protestation, som församlingerne uti thet konungerijket Vngern och theres utskickede sendebudh, hafue giordt emoot munke jesuiternes osanfärdelige förwijtelser: Afsatt af latijnen vppåswenske ... Stockholm: (Andreas Gutterwitz), 1606.* Itt mondunk köszönetet Kármán Gábornak a szöveg szíves beszerzésért, ami remélhetőleg egy készülő kiadványban közreműködésével kiadásra kerül majd.

²⁰⁴ Nationaal Archief, Den Haag, Staten-Generaal, nummer toegang 1.01.02, inventarisnummer 6016 Lias Duitsland 6016. (1602–1613) Prága, 1604.11.20

²⁰⁵ Nationaal Archief, Den Haag, Staten-Generaal, nummer toegang 1.01.02, inventarisnummer 6035 (1604-1605)

²⁰⁶ Nationaal Archief, Den Haag, Staten-Generaal, nummer toegang 1.01.02, inventarisnummer 6016 Lias Duitsland 6016. (1602–1613), Nationaal Archief, Den Haag, Johan van Oldenbarnevelt, nummer toegang 3.01.14, inventarisnummer 2530. (Prága, 1605.02.05.). A bécsi békeszerződésnek is volt itt másolata: Nationaal Archief, Den Haag, Johan van Oldenbarnevelt, nummer toegang 3.01.14, inventarisnummer 2121.

sokat foglalkozott ideológiai természetű iratokkal és a protestáns ügyet érintő politikai vitákkal. Brederode arról írt az országgyűlésnek 1605. április 9-én, hogy fontos iratokat kapott a „testvérektől” a magyarországi zavargásokról, amit egy közvetítő adott át az országgyűlésnek.²⁰⁷ Ezek az iratok sajnos nem maradtak fenn, de „a testvérek” a heidelbergi magyar peregrinus kör tagjai lehettek, olyanok, mint Szenczi Molnár Albert, Thököly Miklós és mások.²⁰⁸

Az egyetlen Bocskai-párti kiáltvány, ami megtalálható a Brederode által küldött iratok között, az a „*Responsum ab Ordinibus Transylvaniae ad Legationem Regis Poloniae*” című irat, amely a londoni *State Papers*-ben és a „wrocławai gyűjtemény”-ben is fellelhető.²⁰⁹ Az erdélyi rendek által a lengyel királyhoz írt levél ma Londonban megtalálható eredetijének egy másolatát Brederode 1605. július 7-én küldte Hágába, vagyis egy hónappal az eredeti irat keletkezése után és fél évvel a Bocatiusszal való találkozása előtt. A szöveg útja egyelőre követhetetlen, de terjedésének sebessége elgondolkodtató.

Az információcsere volt az alapja a kora újkori történetírásnak is. Az egyik legfontosabb példa arra, hogyan és mire használták fel az információkat, és mi is keringhetett a *Respublica Litterarum* köreiből, a francia történész és befolyásos politikus Jacques Auguste de Thou (Thuanus, 1553–1617) munkássága.²¹⁰ De Thou a korabeli európai események keretében írta le a francia történelmet, ezzel elnyerte a „modern történetírás atyja” címet.²¹¹ A katolikus történész toleráns volt a máshitűek irányában, ugyanakkor munkája erősen Habsburg- és katolikus hatalom ellenes hangot képviselt, mivel De Thou politikai célja az volt, hogy egy Habsburg-ellenes protestáns szövetséget hozzon létre Európában. Éppen ezért két fő témát hangsúlyozott könyvében: a vallásszabadság elleni Habsburg politikát, és azt, hogy a Habsburgok és a katolikusok mind zsarnokok. Ahogyan leírja az európai történelmet, több példán keresztül bemutatja e témákat. A Bocskai-mozgalom természetesen kiűnő példa volt arra, hogy szemléltesse politikai üzenetét.

De Thou több oldalon keresztül részletesen mutatja be a hatodik kötetben, mi történt Magyarországon és Erdélyben, és hogy miért láznak jogosan Bocskai hívei Rudolf király ellen.²¹² Hosszasan idéz több kiáltványból és levélből, legtöbbször pontos forrásmegjelölés nélkül. Állítólag volt egy *Querelae* kézirat is a birtokában, de szövegéből nem derül ki egyértelműen, hogy felhasználta-e ezt a kiáltványt.²¹³ De Thou szintén tájékozott volt a Habs-

²⁰⁷ „...d'andere seijnde ick H.M.E. door mijn Broeders met noch seeckere stucken van Importantie die de hongarsche beroerten betreffen, de welcken mij meede eerst op hunden ter handen gecommen sijn, twijfeld niet oft dit alles sal H.M.E. door mijnen voornoombden Broeder, die ick den dach twee oft drie tot dien eijnde opgehouden hebbe, getrouwelijck behandigt werden.” Nationaal Archief, Den Haag, Staten-Generaal, nummer toegang 1.01.02, inventarisnummer 6016. Pieter Brederode a holland országgyűlésnek (Frankfurt, 1605. április 9.).

²⁰⁸ Lásd: Dötsch, Jörg: *Respublica literaria. Zu den humanistischen Beziehungen Ungarns zur Kurpfalz um 1600*. *Studia Caroliensia*, vol. 4. (2004) No. 1. 5–16.

²⁰⁹ „*Responsum ab Ordinibus Transylvaniae ad Legationem Regis Poloniae datum mense Maio*.” Nationaal Archief, Den Haag, Staten-Generaal, nummer toegang 1.01.02, inventarisnummer 6016. Fol. 233–236. ld. lábjegyzet 124.

²¹⁰ De Thouról: Kinser, Samuel: *The Works of Jacques-Auguste de Thou*. Hága, 1966.; De Smet, Ingrid A. R.: *Thuanus. The making of Jacques-Auguste de Thou (1553–1617)*. Genève, 2006.

²¹¹ De Smet: *Thuanus*, 15.

²¹² De Thou: *Historiarum sui temporis*. Tom. VI: lib. CXXIV–CXXXVIII. Londini, 1733. 234–238.

²¹³ „*Querelae, excusationes et protestatio Regni Hungariae praesertim partium super*.” Lásd: Kont, Ignác: *Bibliographie française de la Hongrie (1521–1910), avec un inventaire sommaire des documents manuscrits*. Paris, 1913. 265.

burg-propagandával kapcsolatban, hiszen arról is írt, amit a császáriak terjesztettek.²¹⁴ Ahogyan leírja a török korona átadását, abból kiderül, hogy nem ismerte Bocatius híres beszámolóját. De Thou szerint Bocskai olyan koronát kapott a Szultántól, amit az oszmánok találtak Budán az ostrom után, és valaha Ulászló királyé volt.²¹⁵ Ez a leírás megegyezik a velencei követ 1605. május 23-án Prágából írt beszámolójával.²¹⁶ Lehetséges, hogy ez az információ a prágai francia követtől, Guillaume d'Anceltől származott.²¹⁷ Bizonyos, hogy a sziléziai rendeknek írt levelet használta, és (1605. április 25-e helyett tévesen datálva 1605. március 25-re) hivatkozott rá.²¹⁸ Valószínűleg birtokában volt a latin eredeti szöveg, és nem annak francia fordítását forgatta. A korponai kiáltványt is említi, hosszasan idéz is belőle.²¹⁹ Hivatkozik továbbá az Aranybullára és a *Tripartitum*ra, ami egyaránt származhatott a sziléziai rendeknek írt levélből, de a korponai kiáltványból is, amennyiben egy olyan példány állt rendelkezésére, ami tartalmazta és nem csak hivatkozott az Aranybulla ellenállási záradékára.

Nagy kérdés, hogyan kapta kézhez a francia történész ezeket az iratokat. De Thou mint a protestáns ügy kulcsfontosságú politikusa és diplomatája az európai protestáns információáramlás egyik fő célpontja volt.²²⁰ Ő rendelkezett az egyik legbefolyásosabb és legjelentősebb információhálózattal Európában. Politikai munkájához és a könyvíráshoz rendelkezésére állt egy hatalmas könyvtár és annak könyvtárosa. Ezért nem csoda, ha majdnem minden Bocskai-irat megvolt a birtokában.

A francia humanista és diplomata, Jacques Bongars (Jacobus Bongarsius) De Thou fontos információs ügynökeként működött.²²¹ Gyűjteményének katalógusában jelentős mennyiségű kötet található azokból a művekből, amelyek Bocatius inventáriumában is szerepelnek, és amelyeket De Thou is idéz.²²² Bongarsius mellett nagyon fontosak voltak számára a heidelbergi kör tagjai, mint például Janus Gruter és Georg Lingelsheim. Ebben a körben Szenczi Molnár Albert és más magyarok is aktívan részt vettek az információk közvetítésében.²²³ Más európai pártfogói is segítették őt információval. A holland Hugo Grotius 1601. július 31-én egy csomagot küldött neki tele rézkarcokkal, amelyeknek mind erős politikai propaganda-üzenete volt.²²⁴ A levélben Grotius kérte, hogy használja fel küldeménye tartalmát munkájában. Brederodius valószínűleg hasonló céllal adott Bocatiusnak rézkar-

²¹⁴ De Thou: *Historiarum sui temporis*, 237.

²¹⁵ „...ut aurea corona, quae Vladislai regis olim suerat, et hactenus post Budam captam in Turcorum potestate manserat, a Sultano donaretur.” De Thou: *Historiarum sui temporis*, 238.

²¹⁶ MOE XI. 129.

²¹⁷ Kohlnorfer-Fries: *Diplomatie und Gelehrtenrepublik*, 243–249.

²¹⁸ „ad Bohemiae, Silesiae, et Moraviae Ordines literis”. De Thou: *Historiarum sui temporis*, 296.

²¹⁹ De Thou: *Historiarum sui temporis*, 295–297.

²²⁰ De Smet: *Thuanus*, 75–106., Kohlnorfer-Fries: *Diplomatie und Gelehrtenrepublik*, 119–223.

²²¹ Kohlnorfer-Fries: *Diplomatie und Gelehrtenrepublik*, 82.

²²² Bibliotheca Bongarsiana, Stadt- und Universitätsbibliothek Bern. *Hermann Hagen*: Catalogus codicum bernensium (Bibliotheca Bongarsiana). Bern 1875. Lásd még: Csontos János: *A berni városi könyvtár hazai vonatkozású kéziratai*. In: Magyar Könyvszemle 1-6. Budapest, 1887. 242–248.; Sinner, J. R.: Catalogus codicum MSS. bibliothecae bernensis. II. Bernae 1770. Bongarsius továbbá rendelkezett néhány eredeti példánnyal is a Bocatius kézírataiból.

²²³ Turóczi-Trostler: *Szenczi Molnár*, 109–155.

²²⁴ Eijffinger, Arthur: *Prent en punticht (Grotius' Maurits-Epigrammen)*. In: Oud Holland 92, afl. 3 (1978) 164–166.; Schrier, Irene: *Boeckvercooper ende Constdrucker' De Delftse boek- en prentuitgever Nicolaes de Clerck (1599–1623) als pleidooi voor de toenadering van Boekhistorie en Kunsthistorie*. (Szakdolgozat, Universiteit van Amsterdam, 2010.) 161.

cokat Grotius-versekkel együtt és egyéb Grotius-műveket. De Thou említi, hogy felhasználta egy Stockholmban kiadott könyvet, hogy leírassa a jezsuiták és pápisták tetteit Észak-Európában.²²⁵ Leírása alapján a könyv nagy valószínűséggel egy Jonas Henrichson-művel azonosítható.²²⁶ Ezt a művet is megtalálták a Habsburg-képek Bocatius csomagjaiban.²²⁷

De Thou nemcsak információszerzésre használta hálózatát, hanem saját műve terjesztésére is. Ő parancsolta a francia követ Bongarsiusnak is, hogy küldje el könyveit befolyásos embereknek Európában.²²⁸ Ezért sem meglepő, hogy Bocatius is kapott egy példányt De Thou művének 1604-es kiadásából, amikor Heidelbergben járt 1606 elején.²²⁹ De Thou ebben az évben Lingelsheimet is megkérte, hogy küldjön egy ügynököt Heidelbergből Párizsba, aki le tudja majd másolni a nyomtatásban még meg nem jelent könyvét és kéziratban terjeszteni Németországban.²³⁰ Ezért az is lehetséges, hogy a De Thou által Bocskairól írt részek már kézirat-formában is terjedtek 1606-ban Európában.

A francia történész nagyon pozitívan nyilatkozott az oszmán külpolitikáról, Bocskairól és a lázadó magyarokról, ugyanakkor Franciaországban nem mindenki osztotta a véleményét abban az időben. A katolikus Martin Fumée 1598-ban publikálta *Histoire générale des troubles de Hongrie et Transilvanie* című könyvét, melynek folytatása a katolikus pap Nicolas de Montreux tollából jelent meg 1608-ban.²³¹ E könyv tartalma nemcsak erősen oszmánellenes, hanem a vége féle Bocskai-ellenes is. Ezért a szerző nem közli Bocskai iratait, és csak megemlíti, hogy Bocskai vallásszabadságot akart.²³² De Montreux valószínűleg használta más szerzők vagy információ-közvetítők kéziratosa vagy nyomtatott anyagait is, mert sokszor hibázik a magyar nevekkal. (Bethlen Gáborból például „Bethlin Habor” lett.)²³³ A szerző ugyanakkor közöl eredeti Habsburg-forrásokat, mint például a *Mande-*

²²⁵ De Thou: *Historiarum sui temporis*, 234.

²²⁶ Jona Henricsonio Meldorpiano Ditmarso [Jonas Henrichson of Ditmars]: *Consilium Politicorum. De Ratione Et Via. Regiones Septentrionales Ad Cultum Sedis Romanae Reducendi: Item De Causis, Propter Quas Daniae Suspecta Esse Debet Regnorum Poloniae, Et Suetiae coniunctio*. S.N. 1604. Lásd még: Grell, Ole Peter: *Scandinavia*. In: Scribner, Robert W. – Porter, Roy – Teich, Mikuláš (eds.): *The Reformation in National Context*. Cambridge, 1994. 118., 129.

²²⁷ „13. Item, in klein 8-vo gedruckt De ratione et via Regiones Septentrionales. Auctore Jona Henricsonio Meldorpiano Ditmarso.” OPR 469.

²²⁸ Kohlndorfer-Fries: *Diplomatie und Gelehrtenrepublik*, 121

²²⁹ „Jac. Aug. Thuani Historiarum Sui Temp, pars I. Pariis anno 1604 excus[a], in groß 8. Pars altera Thuani etc. Ist sonderlich gedruckt.” OPR 478 = Jacques Auguste de Thou: *Jac. Aug. Thuani Historiarum Sui Temporis*. Pariis 1604 [1603]

²³⁰ Kohlndorfer-Fries: *Diplomatie und Gelehrtenrepublik*, 123.

²³¹ Fumée, Martin: *Histoire générale des troubles de Hongrie et Transilvanie*. I. Paris, 1608. A korábbi kiadások megjelentek angolul is.

²³² Fumée: *Histoire générale*, 1011–1013.

²³³ Fumée: *Histoire générale*, 1013. Bethen torzított nevéből feltételezni lehet, hogy használhatta a *Warhafftiges und New Außgegangenes Schreiben* című, egy császári parancslevél szövegét felhasználó, császárpárti röpiratot vagy azon alapuló egyéb iratot, mivel abban hasonló módon írták Bethlen Gábor nevét rosszul („Bethlein Haborn”, „Rebellen Bethlein Habor”, etc.). Lásd a 28. lábjegyzetet fent. A korábban említett wrocławai kódex szintén tartalmazza ezt a művet több kéz által másolt, legalább „másfél” kéziratosa példányban, de ott érdekes módon nemcsak Bethlen nevét írja az egyik másoló hiba nélkül, hanem a nyomtatott röplap földrajzi neveken megmutatkozó tévedéseit is helyesen közli (Reczki/Kereki, Rodomas/Rackamass, Tockey/Tokay, etc.), miközben egy másik kéz a nem egész példányban a nyilvánvalóan rosszul nyomtatott neveket sem javítja ki (például „Ráthay Mial” mint Káthay Mihály). Ebből esetleg feltételezni lehet, hogy az egyik másoló magyar lehetett, míg a másik nem, vagy annak kézírását egy nem magyar kéz hibásan másolta

ment de l'empereur pour assoupir les rebellions des Hongres(!) (Parancs a császártól, hogy lecsapjanak a magyar felkelőkre) című iratot.²³⁴ Lehetséges, hogy ez a könyv De Thou művének ellenpropagandájaként jelent meg.

Franciaországhoz és Németországhoz képest a Bocskai-felkelés meglepően kevés figyelmet kapott Németalföldön 1604 és 1606 között. Bár ahhoz hasonló Habsburg-ellenes felkelés zajlott le Németalföldön, a magyarországi és erdélyi események mégsem keltettek sok figyelmet Hollandiában, és csak egy német nyelvből fordított újságban lehet róla olvasni pár mondatot.²³⁵ Ugyanakkor 1605-ben Dél-Németalföldön megjelent egy jezsuita színdarab Szent Imréről, amiben egy németalföldi főnemesi család az elképzelt Árpád-házi gyökereit hangsúlyozta.²³⁶ A holland történész Everard van Reyd említi a magyarokat egy röpiratban, amelyet a spanyol–holland béketárgyalások ellen írt 1605-ben. Van Reyd szerint a Habsburg király elnyomja a magyar népet, ahogyan a spanyol uralkodó is a holland népet.²³⁷

A lanyha holland érdeklődés Magyarország iránt meglepő dolog, hiszen a részben a kálvinista ellenállástan által inspirált felkelést a holland követ, Brederode támogatta.²³⁸ Bocatius több iratot adott át Brederodének találkozásukkor, melyek fontos politikai üzenetet tartalmaztak Európának.²³⁹ Brederode levelezéséből tudjuk, hogy fontosnak tartotta a találkozást a magyar követtel.²⁴⁰ Nincs azonban bizonyíték arra, hogy az iratok valaha is elértek Hollandiába, illetve Bocskai üzenetét megkapta a holland politikai elit vagy a széles olvasóközönség. A Bocskai-felkelés politikai üzenete mégis nagy hatást gyakorolt a Magyar-

újra, de az is elképzelhető, hogy más forrásból dolgoztak, az egyikük a röpiratból, míg a másik az eredeti császári parancslevélből. A kódex teljes iratanyagának feltárása talán erre az egyébként nem túl releváns kérdésre is megnyugtatóan választ tud majd adni, elősegítve annak eldöntését, hogy kinek a tulajdonából kerültek a szövegek Wrocławba. Acta, 27v-36r (a rölap 5–13. oldala) és 71v-99r.

²³⁴ Uo., 1017–1018. Egy másik: „*Lettres du Bascha vvsir aux assiegez dans la citadella de Vissegrade.*” Uo., 1018.

²³⁵ S. N.: *Warachtlich verhael vande oorloghen ende gheschiedenissen zoo in Polen als in Hungarijen ende te Venegien in italien [...] alles over gheschreven uut Norenberch den 15 augusti na den nieuwen stijl.* Rotterdam 1606. Koninklijke Bibliotheek Den Haag: Knuttel 1340. Lásd még: Mout, M.E.H.N.: *Das Bild Ungarns in der niederländischen öffentlichen Meinung des 16. Jahrhunderts.* In: Balázs Mihály – Font Zsuzsa – Keserű Gizella – Ötvös Péter (szerk.): *Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére.* Szeged, 1997. 695. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 35.) 415–432.

²³⁶ S.N.: *Tragicomedie De S. Estienne Premier Roy Chrestien De Hongrie, Estoc Paternel De La Tresnoble & ançienne maison de Croy: Dediée a l'Excellentissime Charles Sire & Duc de Croy & D'Arshot, &c.: Laquelle representeront les estudians du College de la Compagnie de Iesus a Mons en Henault aux nopces de son Excellence le vingtiesme de Decembre l'An 1605.* Mons, 1605.

²³⁷ Ireneus Ammonius [Everard van Reyd]: *Trouhertighe vermaninghe aen het vereenichde Nederlandt, om niet te luysteren na eenige ghestroyde ende versierde vreed-articulen, nu onlangs wtghegaen ende int gheschifte van hant tot hant wtghecopyeert, en naderhandt door eenvoudicheyt inden druck ghebracht.* S.N., 1605. B2v.

²³⁸ Teszelszky: *Magyar misszió*, 143–165.

²³⁹ Teszelszky: *Üzenet az utazótkából*, 127–147.

²⁴⁰ „...J'avoys aussi touché quelque chose des affaires de Hongrie, qui ne sont pas de légere importance; et seroit a soughaitter que tous ceux qui ont désir de conserver l'eglise de Dieu, devroyent penser sérieusement aussi bien à cest affaire qu'à celluy de Messeigneurs les Estats, car il est certain que l'Espagnol amasse des gens de tous pais.” Petrus Brederode E. Stöver tanácsnak, Hanau 1606.03.16. In: *Archives ou correspondance inédite de la maison D'Orange-Nassau: (1600–1625)* 2. K. Ed. G. Groen van Prinsterer. 1858. 367.

országról és Erdélyről alkotott hollandiai kép fejlődésére, aminek nagyon fontos szerepe volt a Bethlen-korszakban is. A változás csak Bocskai halála (1607) után kezdődött, amikor már véget ért a felkelés.

A változást a holland (vagy inkább flamand) történész, Emanuel van Meteren (1535–1612) munkássága idézte elő. Van Meteren, a híres kartográfus, Abraham Ortelius unoka-öccse eredetileg teológiát tanult, majd kereskedő lett, és átköltözött Londonba, ahol konzulként tevékenykedett a holland kereskedők érdekében.²⁴¹ Szabadidejében írt egy igen vaskos holland nyelvű könyvet, amiben részletesen szólt Németalföld történelméről. A mű az egyik legfontosabb kora újkori könyv a Holland Köztársaság alapításáról és a legbefolyásosabb történelemkönyv a spanyol hatalom elleni holland felkelésről.²⁴²

Van Meteren azonban nem csak holland eseményekről írt. Beleszótt az aktuális európai eseményeket a németalföldi történelem leírásába, éppúgy, mint De Thou, Elias Berger vagy Révay Péter Magyarországon. A kálvinista Van Meteren providencialista szempontból szemlélte a holland történelmet. Történelmi párhuzamokat dolgozott ki Németalföld és más országok között, így tudta a holland történelmet és jelent szélesebb, világtörténelmi keretbe helyezni.²⁴³ Első látásra a holland háborús események németalföldi polgárháborúnak vagy a legitim király elleni jogtalan felkelésnek tűntek. Van Meterennek sikerült összekapcsolni több fontos 16. századi eseményt: a reformációt, a katolikus hatalommal szembeni protestáns ellenállást és a Habsburg zsarnokság elleni világraméretű harcot.²⁴⁴ Saját szavaival: „Németalföld lett a világ összes véres tragédiájának színpada.”²⁴⁵ Van Meteren a világtörténelmet a Jó és a Rossz közötti folyamatos harc történetére redukálta. Az egyik oldalon áll az Isten, a holland nemzet és a protestáns világ, a másik oldalon a Pápa, a Habsburg-dinasztia és a spanyol nép. Ennek fényében nem meglepő tehát, hogy a Bocskai-felkelés is helyet kapott holland történelemkönyvében. A második, 1608-as kiadásban, amit mellelleg titokban adtak ki Amszterdamban, Van Meteren sokat írt a Bocskai-felkelésről.²⁴⁶ Szerinte a holland és a magyar felkelés párhuzamos események voltak, mivel részét alkották a Gondviselés nagy tervének az emberiséggel.²⁴⁷ Eszerint a Gondviselés köti össze a holland történelmet a magyar sorssal. A fejezet, amiben Bocskairól esik szó, a kö-

²⁴¹ Mulier, E. O. G. Haitsma – van der Lem, G. A. C. (eds.): *Repertorium van geschiedschrijvers in Nederland 1500-1800*. Den Haag, 1990. 284–286.; Leendert Brummel: *Twee ballingen's lands tijdens onze opstand tegen Spanje: Hugo Blotius (1534–1608). Emanuel van Meteren (1535–1612)*. Den Haag, 1972.; Verduyn, Wouter: *Emanuel van Meteren: bijdrage tot de kennis van zijn leven, zijn tijd en het ontstaan van zijn geschiedwerk*. Den Haag, 1926.

²⁴² Brummel: *Twee ballingen's lands*, 171.

²⁴³ Vö.: Schmidt, Benjamin: *Innocence Abroad: the Dutch Imagination and the Representation of the New World, C. 1570–1670*. (Dissertation) Ann Arbor, 1994. 337–339.

²⁴⁴ Vö.: Schmidt: *Innocence Abroad*, 338.

²⁴⁵ Meteren, Emanuel van: *Commentarien ofte Memorien van-den Nederlandschen staet, handel, oorloghen ende geschiedenissen van onsen tyden, etc. : Mede vervattende eenige haerder ghebueren handlinghen. / Beschreven door Emanvel van Meteren. Ende by hem voor de tweede ende leste reyse over-sien, verbeteret en de vermeerderet. Oock soo verre ghebrocht totten afstandt van wapenen ende vrede, in 't jaer 1608*. [Amszterdam] 1608. „Voor-reden aenden Leser” 3r.

²⁴⁶ Meteren: *Commentarien*, 101–102.

²⁴⁷ Vö.: Trencsényi Balázs: *Patriotism and elect nationhood in early modern Hungarian political discourse*. In: Trencsényi, Balázs – Zászkaliczky, Márton (eds.): *Whose Love of Which Country? Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East Central Europe*. Leiden–Boston, 2010. 499–500.

vetkező bibliai idézettel kezdődik: *Nobiscum Deus, quis contra nos?* (Ha az Isten velünk, kicsoda ellenünk?)²⁴⁸

Van Meteren kitűnő és részletes információkat szerzett Magyarországról Londonban. Például világos különbséget tett Magyarország és Erdély mint földrajzi és politikai egység között, amikor részletesen leírta Rudolf 1596-os háborúját az oszmánok ellen.²⁴⁹ Kérdés, hogyan és kitől szerezte ezt az információt.

A holland szerzőnek hasonló szerepe volt, mint Bocatiusnak, Brederodenak, De Thotnak és Bongarsiusnak: ők voltak a kulcsfigurák abban a protestáns információhálózatban, amely egész Európára kiterjedt. Van Meteren valójában információs ügynök volt, aki felhasználta és leírta azt az információt, amit éppen kapott. Sajnos nem örökölte meg, honnan vagy kitől szerezte az információit. Biográfusa szerint közeli barátja, Simon Ruytinck, a lelkész és lelkes történész kért és kapott röpiratokat, levelezett és eszmét cserélt jól informált emberekkel, mint például Hollandiából és más országból származó diplomatákkal, politikusokkal, kereskedőkkel és utazókkal, akikkel a világjárás Londonban találkozott.²⁵⁰

A flamand történész Magyarország és Hollandia közös sorsát hangsúlyozta a Bocskai-felkelés leírásakor, felhasználva az elképzelt közös etnikai és nyelvi gyökereket. Ezt az elképzelést olyan információk alapján dolgozta ki, amelyeket valamilyen Bocskai-iratban olvashatott. Részletesen ír Kassa lakóiról, akik fellázadtak a Habsburg-uralkodó ellen, és szászoknak hívja őket. Van Meteren szerint ezek a kassai szászok a kelet-németalföldi Szászföldről vándoroltak ki évszázadokkal azelőtt, és még mindig beszélnek hollandul.²⁵¹ Ezt a részletet tulajdonképpen csak kitalálta a szerző, hiszen erről egyetlen más forrásban sem lehet olvasni. Ezért a rebellis magyarok szerint valójában hollandok, de ehhez hasonló toposzt lehet találni a holland történetekben Amerikával kapcsolatban is: az indiánok, akik a spanyolok ellen harcoltak, valójában holland származásúak.²⁵² Egy hasonló toposz azt írja le, hogy a hollandok jobban szenvedtek a spanyoloktól, mint más népek az oszmánoktól.²⁵³ Van Meteren és más szerzők így hangsúlyozták a hasonlóságokat a hollandok és egyéb népek között, és ezáltal a hollandok szerepe nagyobb és dicsőösebb lett az európai történelemben, és világgraméretű vagy kozmikus keretből lehetett a holland történelmet szemlélni. Magyarország és Erdély képe Van Meteren munkájában az európai holland tekintélyt növelte, és legitimálta a németalföldi felkelést a Habsburg-uralkodó ellen.

Van Meteren nemcsak pontosan leírta, hogyan zajlott le a Bocskai-felkelés, hanem részletesen elmagyarázta annak ideológiai háttérét. Kulcsszavak és idézetek alapján lehet megállapítani, hogy ismert és felhasznált egy Bocskai-iratot, egy beszámolót az oszmán korona átadásáról Bocskai számára (ami azonos De Thou forrásával) és Bocskai végrendeletét.²⁵⁴ Ezenkívül még szólt Bocskai követéről is, csak nem említette annak nevét.

²⁴⁸ Meteren: *Commentarien*, 100. Róm. 8:31.

²⁴⁹ Meteren: *Commentarien*, 80.

²⁵⁰ Ruytinck, Simon: *Het leven en sterven van den Eerwaerdigen, vromen en Vermaerden Emanuel van Meteren...* In: Emanuel van Meteren: *Historien der Nederlanden en haar naburen oorlogen tot het jaar 1612*. Amsterdam 1612. 3v.-4r. Egy nagyon jó forrás lehet erre Emanuel van Meteren *Album Amicorum*, ami megtalálható a Bodlean Libraryben, Oxford. MS. Douce 68.

²⁵¹ Meteren: *Commentarien*, 101.

²⁵² Schmidt: *Innocence Abroad*, 359–360.

²⁵³ Lásd a metszet: *De troon van de paapse tyrannie. 1569 körül*. Rijksmuseum, Amsterdam. Horst, Daniel R.: *De opstand in zwart-wit. Propagandaprenten uit de Nederlandse Opstand 1566–1584*. Zutphen, 2003. 87.

²⁵⁴ *TESTAMENTARIA DISPOSITIO / Serenissimi Principis et domini, domini STEPHANI Dei gratia Hungariae Transsylvaniaeque Principis et Siculorum Comititis, Coram R.do D'no Petro Alvinczij,*

A szerző sok hasonlóságot látott a holland és a magyar események között.²⁵⁵ Van Meteren számára Bocskai a „Haza atyja” volt, és úgy látta a felkelést, mint „vallásszabadságharc”-ot, ahogyan Orániai Vilmost látták Hollandiában, és ahogyan a holland felkelésre is tekintettek.²⁵⁶ A holland szerző szerint a magyarországi lázadásban három téma szerepelt: 1. az elégedetlenség a külföldi uralkodóval; 2. a kiváltságok védelme; 3. a lelkiismereti szabadság.²⁵⁷ Részletesen leírja ezeket a pontokat, amikor összefoglalja „a magyarországi és erdélyi rendek kiáltványának” tartalmát, amit „több nyelvre lefordítottak”, s amelynek leírása „nagyon hasonlít a holland zavargásokra”. Eszerint az a „kiáltvány”, amit Van Meteren említ, nem lehet más, mint a sziléziai rendeknek írt levél, amit lefordítottak franciára és azután angolra. A megjegyzéséből („több nyelvre lefordították”) sejteni, hogy megfordult a kezében az angol fordítás is, aminek címlapja szerint azt francia nyelvből fordították. A fentiek alapján rajzolódik ki az a hosszú körút, amelynek végén a holland közönség Bocskai Európának szóló üzenetét olvashatta. A történet íróiája, hogy a közvetített szöveg nem az eredetileg a keresztény világnak szánt kiáltvány volt, hanem a sziléziai rendeknek küldött levél.

Van Meteren tudatosan úgy írta le a magyarokat, mint egy Magyarországon és Erdélyben élő bátor, részben holland származású nemzetet, amely harcol a lelkiismereti szabadságért, és védi kiváltságait egy külföldi, Habsburg zsarnok ellen, s ezzel politikai üzenetet akart közvetíteni a hollandok felé. Amikor történelemkönyve 1608-ban megjelent, a holland országgyűlés intenzíven tárgyalta a spanyolokkal a békéről. 1609-ben meg is kötötték a békeszerződést. Van Meteren elszántan ellenezte a békétárgyalásokat, ahogyan Brederodius, a már említett Van Reyd és a heidelbergi kör is.²⁵⁸

A holland hatóságok nem örültek annak, ha valamelyik szerző negatívan írt a Habsburg-zsarnokságról a békétárgyalások közben, ezért bizonyos békétárgyalások elleni röpiratokat és Habsburg-ellenes nyomtatványokat betiltottak.²⁵⁹ Ez nem pusztán fenyegetés volt, hiszen két leideni diákot, a holland Philips Carel Cluvier-t és a cseh Bartholomeus Bergert börtönbe is zárták 1606-ban, mert egy Rudolf császár elleni röpiratot írtak és adtak ki 1602-ben.²⁶⁰ Ez lehet az egyik oka annak, hogy Van Meteren könyve titokban jelent meg Amszterdamban.²⁶¹ Másrészt Van Meteren nagyon részletesen írt a holland–spanyol békétárgyalásokról, így olyan államtitkokat árult el, melyeket bizonyára egy németalföldi diplomatától hallott. Ez magyarázhatja azt is, hogy a Bocskai-felkelés miatt nem keltett sok figyelmet Hollandiában. A felkeléssel kapcsolatos információk érvként szolgáltak a belső politikai vitákban Németalföldön, de ennek az érveknek nem örültek a holland hatóságok.

A Van Meteren-féle Magyarország- és Erdély-kép széles körben terjedt a Holland Köztársaságban 1608 után és még külföldön is. A könyv a 18. századig több mint húsz kiadásban jelent meg, sőt lefordították latinra, angolra, franciára és németre is.²⁶² Csak 1621-ig ti-

et Gener. Paulo Eoruendij Consiliario et Thesaurario, ac Simone Pechio intimo Secretario facta. Haus-, Hof- und Staatsarchiv des Österreichischen Staatsarchivs, Ungarn, Fasc. 151 Konv. A. 1606.X-XII, fol. 45r.-110v.

²⁵⁵ Meteren: *Commentarien*, 100r-v, 149r.

²⁵⁶ Meteren: *Commentarien*, 101r-v.

²⁵⁷ Meteren: *Commentarien*, 101r-v.

²⁵⁸ Brederode, Pieter: *Repraesentatio pacis generalis inter orbis Christiani reges principes et status, pontificum et sedis Romanae sollicitudine procuratae*. S. L. 1608.

²⁵⁹ Verduyn: *Emanuel van Meteren*, 208–209.

²⁶⁰ Staten Generaal, 1606.06.07

²⁶¹ Verduyn: *Emanuel van Meteren*, 209.

²⁶² A német fordítás megtalálható az ELTE és a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárban is.

zenegyszer nyomtatták ki Hollandiában. Mondhatjuk, hogy ez volt a hollandok legfontosabb és legterjedelmesebb történelemkönyve a 17. század elején: csak a Biblia és Jacob Cats morális műveit lehetett több példányban megtalálni a holland háztartásokban, mint Van Meteren művét.²⁶³ Még fontosabb, hogy a könyvet a holland politikusok is használták, ahogyan információs ügynökök, történészek, újságírók, lelkészek és egyéb olvasók is, mint általános ismeretanyagot Magyarország és Erdély történelméről és jelenéről. Van Meteren műve tehát egyfajta „kézikönyv” lett Magyarországról 1608 után. Több holland szerző idézte a könyvet, amikor magyar témáról írt, mint az akkoriban kiadott Bonfini vagy esetleg De Thou vagy Fumée műveit.²⁶⁴

Nagyszerű példa Van Meteren könyvnek fogadtatására és a magyarországi és erdélyi információk terjedésére az *Album van Kittensteyn* (Kittensteyn albuma).²⁶⁵ Ez a legrégebbi ismert holland magántulajdonú röpirat, újság, nyomtatvány, kézirat- és képgyűjtemény, ami majdnem egészben fennmaradt.²⁶⁶ Az 570 főlíát tartalmazó album most az *Atlas van Stolk* nevű gyűjtemény részét alkotja, ami egy hasonló, de későbbi kollekció. Az albumot 1613-ban a delfti polgár, Willem Luytisz van Kittensteyn állította össze Van Meteren könyvének tartalma és kronológiája alapján.²⁶⁷ A gyűjteményt tehát úgy lehet tekinteni, mint Van Meteren könyvének egy kiegészítését vagy bővítését egy személyre szabott példányban, egy intenzíven érdeklődő olvasó számára.

Az *Album van Kittensteyn* legalább huszonegy, Magyarországhoz vagy Erdélyhez kapcsolható tételt tartalmaz, minden lapon olvasható egy Van Meteren-idézet vagy hivatkozás. Ezekből a tételekből tizenhat térkép Magyarországról és híres magyarországi csatákról készült részben német munka volt.²⁶⁸ Minden térkép gondosan van festve vagy színezve. Ez talán még Van Kittensteyn munkája volt, mivel ez népszerű szabadidős tevékenység volt a gazdag holland polgárok körében. A térképen kívül található még három kép Andreas Teuffelről, Zrínyi Miklósról és I. Szulejmánról.²⁶⁹ Az első kettő rajz, talán azért, mert a gyűjtő nem tudott szerezni eredeti rézkarcokat. Ezután szerepel még egy kézírásos lap az oszmán korona átadásról Bocskainak, Van Meteren lapszámával együtt, sajnálatosan kép

²⁶³ Brummel: *Twee ballingen's lands*, 171.

²⁶⁴ Bonfini, Antonio: *Rerum Vngaricarum decades quatvor cum dimidia: his accessere Joan. Sambuci aliquot appendices, & alia: una cum priscorum Regum Vngariæ Decretis*. Hanoviae, 1606.

²⁶⁵ Kittensteyn, Willem Luytisz van: *Spieghel ofte afbeeldinghe der Nederlandtsche Geschiedenissen*. Delft. (1613.01.01 – 1613.12.31) (Kézirat). Atlas van Stolk gyűjtemény. Rotterdam, 50442.

²⁶⁶ Más hasonló gyűjtemények: Atlas Beudeker, British Library és Atlas van der Hagen, Koninklijke Bibliotheek Den Haag.

²⁶⁷ Nix, J. C.: *De Atlas Van Stolk. Een verzameling historieprenten over de vaderlandse geschiedenis*. Ons erfdeel, vol. 39. (1996) 233.

²⁶⁸ Zündt, Matthias: *Ain voarhaftige beschreibung des khünigreichs Hungern. die viernemsten Stetten und Vestungen mit sampt der Belagerten Orten, Ouch der Christlich, und Thurcke Herzug angezeijgt*. Nürnberg 1566. In: Kittensteyn: *Spieghel* fol. 53, Győr, fol. 54, Gyula, fol. 59, Szigetvár, fol. 59, NOVA ET RECENS EMENDATA TOTIUS REGNI UNGARIAE [...] fol. 359, Komárom, fol. 360, Esztergom, fol. 367, Tata, fol. 400, Győr fol. 401, Kanisza fol. 427, 428, 429, 431, Székesfehérvár, fol. 448, 449.

²⁶⁹ „Andreas Baron Duijvel is van keijzers wegghen ghecommitteert naer den grooten Turck met het present van 200 dusent gul[den] alsoo den vrede tussen den keijser ende den Turck was beslooten an° 1606 Metr. 28. fol. 149” Uo., 50442 – 523, „gran Nicolaus vanserin, hout him klouck int beleggh van sijghet wort entlick door Türckx ghewelt over kracht al waer hij nae een klouck ghevecht doot blijft.” Uo., 50442 – 58, „Soliman Den groten Turc een dapper krijchsman sterff voor Sijget 2 daghen eer het Den Turck T'veroverden sijn doot wert sekreet ghehouden om te behouden eenighe beroerte. Metr. 2. fol. 38.” Uo., 50442 – 58

nélkül.²⁷⁰ Ez az egyetlen kézirat a gyűjteményben, amihez talán Van Kittensteyn nem talált képanyagot. Az utolsó tétel egy röpirat II. Mátyás magyar király cseh koronázásáról.²⁷¹ Ezek a tételek azt mutatják, hogy mennyire érdekelte a hollandokat Magyarország és Erdély 1613-ban, amikor Bethlen Gábot Erdély fejedelmévé választották. Azt is jelzi az album, mennyire fontos szerepet játszott Van Meteren munkája Magyarország és Erdély képeinek formálódása szempontjából Hollandiában 1608 után.

Van Meteren információi Magyarországról és Erdélyről nagyon sokáig pozitívan hatottak a magyarokról alkotott képre. Hugo Grotius (1583–1645) 1639-ban egy levélben elítélte Bocskai, Bethlen és I. Rákóczi György kettős politikáját,²⁷² ennek ellenére munkáiban nagyon pozitívan nyilatkozott a magyarokról. Híres jogi művei mellett történelmi munkákat is alkotott, egyik jeles művét éppen a holland történelemről, amely csak halála után, 1658-ban jelent meg először latinul.²⁷³ Ebben a könyvben Bocskai hőstetteit is leírja.²⁷⁴ A szilézianak szánt levelet (*Declaration*), az oszmán korona átadását és a Bocskai-végrendeletet mind megemlíti Grotius művében, és nagyon valószínű, hogy Van Meteren könyve alapján. Grotius is „vallásszabadságharc”-ként értékelte a felkelést, mivel Bocskai sikeresen harcolt a lelkiismereti szabadságért, és megvédte az ország szabadságait a Habsburg zsarnokság ellen.²⁷⁵ Ez a pozitív kép a latin kiadáson és a francia fordításon keresztül terjedt tovább Európában.²⁷⁶ A Van Meteren-féle Magyarország- és Erdély-kép erős hatása még ötven év után is kimutatható.

Konklúzió

A fent elmondottak sok részletéről lehet és kell is vitatkozni. Új források előkerülése vagy a vizsgálatba most bevont, eddig ritkán elemzett régi vagy kifejezetten most felfedezett új források alaposabb tanulmányozása és egynémelyik remélhető kritikai kiadása sok újat hozhat még, és az általunk mondottakat sokban módosíthatja, de vizsgálatunk főbb mondanivalója feltehetőleg nem fogja érvényét veszteni ezután sem.²⁷⁷ Tanulságul szolgálhatnak a következő megállapítások.

²⁷⁰ „Stephanus Bochkay tot bescherming der privilegie ende vryheyt der conscientie heeft hem opgeworpen tegen den keyser intituleerde hem Prince van Transsilvania heere van Opperhonger Grave van Zicleren ec, Ende heeft met den Turck gehandelt, die hem toesondt de goude croone gecomen van Vladislau Coning van hongereen tot Buda van den Turck gevonden Eyndelyck vrede gemaect met den keyser als oock met den Turck is daer over met gerustheyt gestorven Anno 1606. Metre, XXVI, fol C,I, ende XXVIII, fol. 149” Kittensteyn: *Spiegel*, fol. 503.

²⁷¹ „Eigentliche Contrafactur aller unterschiedlichen Acten wie Ihre kön: M.tt in hungarn, den 23. Marz A° 1611 zum König in Böhmen gekront worden.” Uo., fol. 528.

²⁷² „Van Ragoosky ben ick twijffende. Hij gaet seer dobbel op de maniere van Botskai ende Gabor.” (1639.11.26. N. van Reigersberch-nek.) de Groot, Hugo: *Briefwisseling van Hugo Grotius*. Vol. 10. Ed. B. L. Meulenbroek. Den Haag, 1976. 774.

²⁷³ Grotius, Hugo: *Annales et historiae de rebus Belgicis*. Amsterdam, 1658.

²⁷⁴ Grotius, Hugo: *Nederlandsche jaerboeken en historien*. Amsterdam, 1681. 542.

²⁷⁵ Grotius: *Nederlandsche jaerboeken en historien*, 542.

²⁷⁶ Grotius, Hugo: *Annales et histoires des troubles du Pays-Bas*. Amsterdam, 1662. 594.

²⁷⁷ Cikkünk szerkesztési előkészületei alatt váratlanul kutatásokat végezhattunk a lipcsei GWZO jóvoltából Münchenben és Drezdában. A müncheni Bayerisches Hauptstaatsarchivban található „Protestantische Korrespondenz” gyűjtemény (BayHStA, Kasten Schwarz 16711–16718) részeként elkerült Bocatus Heidelbergben felolvasott vagy átadott szövegeinek csomagja, amely igen sok ismeretlen dokumentumot vagy ismert dokumentumok eredetijét tartalmazza: a 22. artiklust is tartalmazó 1604. februári törvények másolata; *Warhafftiges und New Außgegangenes Schreiben c.*

Ahogy idáig is tudni lehetett, a Bocskai-mozgalom rendszeresen és sokféle irányba készített és küldött politikai üzeneteket, éppen ezért nem állítható, hogy egyetlen alapvető politikai üzenete vagy szövege lett volna. (A vizsgálat tárgya tehát mindenképpen szövegcsoporthoz kell, hogy legyen.) A különböző belföldi és külföldi címzettek számára igyekeztek személyre szóló politikai üzeneteket létrehozni és eljuttatni, amelynek során figyelembe vették a megszólított hallgatóság politikai és vallási pozícióját, preferenciáit és érzékenységet. Ebben a folyamatban igyekeztek a rendelkezésre álló retorikai elemeket, érveléstechnikákat és argumentumokat optimális módon alkalmazni, részben a hagyományos kulturális referenciák felhasználásával vagy újak beemelésével, valamint ezek révén a fenyegető ellenpropaganda érveit cáfolni. (Következésképpen a vizsgálódás jövőbeni megközelítése csak multidiszciplináris lehet, amennyiben magában foglalja az eszme-, irodalom-, jog-, vallás- és művelődéstörténeti módszertanok és megközelítések sokaságát.)

A keletkezett szövegek megfogalmazása során a politikai és katonai eseményekről szóló híreket a tényközlésen messze túlmenő módon szelektálták és csoportosították, nem kevésbé a retorikai és politikai taktika és stratégia érdekében módosították vagy torzították. (Ebből adódóan semmiféle elméleti alapon nem lehet lemondani a hagyományos politikatörténeti és levéltári kutatások műveléséről és eredményeinek ismeretéről, azok nélkül a megolgy termékenyítő módszertani újítások meddőnek bizonyulnának.)

A közzétett információ szelektív közzététele és prezentálása során a hírszerzés és -közlés, a politikai propaganda és diplomáciai tájékoztatás, a személyes levelezés és visszaemlékezés, valamint a vallási önkifejezés és apológia eszközei, érvei és céljai szétválaszthatatlanul összekeveredtek, és egymást módosították. A műfajilag is soknemű iratok új, néha sokszoros funkciót vettek fel, amelyek időben is változhattak. A szövegek ugyanis nem egy időben, hanem a felkelés egész időtartama alatt készültek, miközben a politikai, katonai és vallási szereplők stratégiai és taktikai megfontolásai folyamatosan változhattak, és a változó katonai és politikai körülményekhez is igazodtak. (Mind a szövegek, mind azok szövegeken túlmenő kontextusának feltárásához az átfogó szövegtani, filológiai, oklevéltani vizsgálatok elengedhetetlenek.)

Az iratokat ráadásul igen sok esetben nem is egy ember készítette, hanem azok többnyire kollektív munkák voltak, ugyanakkor a szövegek keletkezése során a különböző erőcsoportok tekintélye és aktuális pozíciója nagyban befolyásolta a végeredményt. Mindemellett az egyéni értékpreferenciák, nyelvi stílusok és meggyőződések is nagymértékben formálták azokat, de a megcélzott hallgatóságnak való megfelelés alapvető szükséglete miatt sokszor imitáltak bizonyos politikai meggyőződést, vagy a különböző módon definiált politikai kö-

1605. jan. 15-i császári leirat Bocatiusnak a kihallgatásakor is említett, részletes magyarázataival; Bocatius inventariumának a bécsi példánytól eltérő változata; Bocatius Relatioja; Bocskai 1605. dec. 9-i levele a pfálzi választónak; a Csonka kiadásával megegyező, 52 pecsétetes „korponai kiáltvány” eredetije, 1605. dec. 10.; Bocskai levele Fridriknek, 1605. dec. 30.; a bécsi példányt két verssel meghaladó *Dialogi tres de rebus Hungarici: Hungaroteutomachia*; a Bocatius által hivatkozott, de eddig ismeretlen *XXII Articuli*; valamint a német válaszófejedelmek Bocskai-felkelése és Bocatius ügyében folytatott, Ritter által idézett részletes levelezése. Előkerült ezen kívül a sziléziai levél német fordítása is (München StaBi, Cod. Germ. 1250, f. 8-15). Drezdában megtaláltuk a protestáns fejedelmek, Marczali által idézett levelezését, valamint Bocatius ügyének eddig részben ismert iratait, valamint a fenti iratok közül számosnak a továbbküldött másolatait vagy összefoglalásait. Érdekes módon, a *Querelae*-t egyik helyen sem találtuk meg az iratok között, aminek egy másolata előkerült viszont a Teleki gyűjteményből az Excusatio egy 1605-ös datálással, német nyelvű változatának (*Der Ungarischen Nation Entschuldigung*) és a korponai kiáltvány egy Mátyásnak címzett másolatának (*Epistola apologetica ordinum Hungariae*) társaságában.

zösség könnyen befogadható kollektív identitásdiskurzusait vagy politikai manifesztumait konstruálták meg, amely tényezők nagyban megnehezítik a szerzőség egyébként is relativává váló kérdéseinek megválaszolását – cikkünkhöz hasonlóan.

Az iratok azonban folyamatosan újrahasznosultak, azok egyes elemeit újfogalmazták, máskor pedig kis aktualizálással megismételték. Tetten érhető természetesen, hogy esetenként az érvelés technikája és a meggyőzés érvei eredménytelennek tűntek, időnként kifejezetten sikertelennek bizonyultak kommunikációs szempontból, más esetekben pedig a vártnál vagy tervezettnél jóval erőteljesebb vagy szélesebb körű hatást értek el. A keletkezett szövegek nemritkán önálló életre keltek, és elhagyták a szerző vagy szerzői csoportok befolyási övezetét (a szerzők tehát irodalomelméleti szempontból halottnak bizonyultak), új közegbe kerülve újabb vagy eltérő propagandaszándékok és értelmezői közösségek eszközei lettek, azokhoz új jelentések és értékek kötődtek. A fent vázolt jelenségek és viszonyok tanulmányozása a Bocskai-felkelés propagandaszövegei esetében cikkünk elkészültével semmiképpen nem zárható le, sokkal inkább egy hosszú távú, új kérdéseket feltevő, a régi forrásokat új fénybe állító és levéltári kutatásokból eredő új források bevonását feltételező szisztematikus és módszertanilag a megszokottnál reflektáltabb csoportmunka és kutatási terv elkészültét és végrehajtását indítványozza.

Meggyőződésünk, hogy ideje lenne a 19. századi forráskiadványok kiegészítésének és az azok hagyományát folytató 20. századi összefoglalások újragondolásának és módszertani felfrissítésnek, legalább részlegesen ledolgozva az évtizedes lemaradást az európai eszme- és kultúrtörténet eredményeihez képest. Tanulmányunk szerény eszközeivel ehhez szeretne hozzájárulni és a fenti kutatás elkezdését kezdeményezni.

KEES TESZELSZKY, MÁRTON ZÁSZKALICZKY

*Bocskai's Revolt and European Information Networks
(News, Diplomacy and Political Propaganda, 1604–1606)*

Bocskai's revolt was the first political event in Hungary in which public political propaganda was an essential activity, which was discussed often and in several articles in the early modern European press, and of which both posterity and historical research can get a picture mainly through broadly defined propaganda texts. On the one hand, the paper makes an attempt to outline the problems of information history that can be raised in relation to the revolt as well as its communication historical context, primarily the communication and propaganda challenge posed by the propaganda machine of the Habsburg court. On the other hand, it endeavors to show what answers Bocskai's revolt gave to this challenge, but not only by delineating information and communication historical connections and interpreting the texts along these lines, but by a thorough textological analysis necessitated by the uncertainty of the source base. Third, it gives an outlook on the European reception of the rebellion's propaganda documents. The authors do not undertake to reconstruct the whole text and information cycle, mainly because there are no archival sources available (these will hopefully turn up in further foreign research) and there are quite a few factors that are not clear yet, including the circumstances around the genesis of the texts, the channels of their dissemination as well as the relationship between the various texts and text variants. As a result, the analysis primarily endeavors to reconstruct the genesis of the texts, and it is only in the case of the Netherlands that it can provide a more detailed description of the texts and the reception of the political messages carried in them.